

LUND UNIVERSITY

Gods, kvinnor och stickning : tidigindustriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870

Johansson, Per Göran

2001

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Johansson, P. G. (2001). *Gods, kvinnor och stickning : tidigindustriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Historiska Media/Nordic Academic Press.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Gods, kvinnor och stickning

Tidig industriell verksamhet i Höks
härad i södra Halland ca 1750–1870

Per Göran Johansson

Historiska institutionen vid Lunds universitet

Studia Historica Lundensia

Gods, kvinnor och stickning

© Per Göran Johansson
Sättning: Grad & Kägel, Lotta Hansson
Tryck Prinfo/Team Offset & Media, Malmö 2001
ISSN 1650-755X
ISBN 91-628-5000-8

Gods, kvinnor och stickning

Tidig industriell verksamhet i Höks härad
i södra Halland ca 1750–1870

Per Göran Johansson

Studia Historica Lundensia (SHL) är Historiska institutionens, Lunds universitet avhandlingsserie. Den ersätter serierna Bibliotheca Historica Lundensis (BHL), Lund Studies in International History (LSIH) och Center for Studies in International Conflict (CESIC).

*Skånskan sir då något ut för ögat,
men halländskan sir ut som fan...
och alltid står hon och sticker.*

CARL AUGUST EHRENSVÄRD
Dömestorp 1796

Innehåll

Förord	13
1 Inledning.....	15
Introduktion	15
Den internationella forskningen om protoindustrialiseringen ..	19
Kritik mot Mendels	21
1990-talet – en nytändning för protoindustrialiseringsforskningen	23
Protoindustrialiseringsbegreppet – fortfarande användbart?	25
Begrepp och definitioner	26
Begreppet protoindustri	27
Tidigindustrins organisering	28
Svensk forskning om tidigindustrialisering	29
Institutionernas roll i det tidigmoderna samhället	33
Organisering av produktionen	34
Lokalt och regionalt perspektiv	37
Forskning om Hallands historia	38
Källmaterial	39
Forskningsuppgift	43
Frågeställningar	43
En läsvägledning	44
2 Höks härad – en tidigindustriell region	45
Inledning	45
Protoindustriella regioner i Sverige	46
Höks härad – Hallands sydligaste härad	47
Hishults och Våxtorps socknar	49
Övriga socknar i Höks härad	49
Befolkningsutvecklingen	50
Migration	52
Sydhalland – en godsbygd	55
Det halländska jordbruket	56
Skogen ersattes av ljunghedar	59
Fårstammen – en viktig resurs, men otillräcklig	62
Fåraveln	63
Sammanfattning	65

3	Människor och jord. Utvecklingen av den sociala strukturen i Hishult och Våxtorp ca 1750–1870	67
	Inledning	67
	Jordägarsystemet	68
	Den sydhalländska godsbygden	69
	Sjöboholms säteri i Hishults socken	70
	Wallens säteri i Våxtorps socken	70
	Övriga säterier i Höks härad	71
	Hoveriet – som arbetsorganisation	73
	Missnöje med hoveriet	74
	Proletariseringen	76
	Den sociala strukturen	77
	Metod och material	77
	Jord byter ägare – hishultsborna friköper sina gårdar	78
	Utförsäljningen av Sjöboholms gods	79
	Våxtorp – fortsatt godsvälde	83
	Sammanfattning	88
4	Stickningsindustrins framväxt till ca 1740	91
	Inledning	91
	Stickningens historia	91
	Stickningen kom till Halland och Wallens gods	93
	Per Osbeck som källa	95
	Stickningen på Wallens gods	97
	Lokala garnisoner	98
	Södra Halland – en härjad provins på 1600-talet	100
	Stickningsindustrin i början av 1700-talet	102
	Militära beställningar	103
	Hishults län – en tidigindustriell region sedan tidig medeltid	104
	Laholms tidiga historia – till ca 1740	106
	Sammanfattning	108
5	Stickningsindustrins storhetstid ca 1740–1870 .	
	109
	Inledning	109
	Stickade ylleveror – en halländsk industri på frammarsch	109

Från ränta till förlag	110
Jordebokshandlingar	111
Stickningen – som ränta	112
Våxtorps strumpmarknad	113
Godsen som tidigindustriell miljö	114
Fanns det ”stickningsplikt” på övriga gods i Höks härad?	116
Stickningsindustrins geografi	118
Laholm – en stad på frammarsch	119
Laholmförläggarnas storhetstid 1740–1785	122
De första Laholmförläggarna	122
Strumpfabrik i Laholm	124
Petter pettersson – storförläggare i Laholm	126
Hans Agardh–Pettersson övertar affärsverksamheten	128
Laholms ekonomiska tillbakagång	130
Halmstad tar över leveransen till militären	132
Textilfabriker med förlagsverksamhet	133
Christina Charlotta Richardy – Halmstads första kvinnliga företagare	134
Wallbergs textilfabrik	136
Landsbygdsindustri och fabriksindustri	137
Stickningsindustrins produktionsvolym under 1700-talet	139
Metod och material	140
Statens uppköp av klädespersedlar till militären	141
Uppskattning av de militära uppköpen	143
Pommerska kriget	144
Halländska strumpor till Pommern.	145
”Stickande” hushåll	148
Civila marknaden – allt viktigare	149
1800-talets stickningsproduktion	150
Sammanfattning.	154
6 Stickningsindustrins kommersiella nätverk..	157
Inledning	157
Nätverksbegreppet	157
Stickningsindustrins geografiska utbredning	159
Boråsarnas centrala roll för den halländska textila tidigindustrin	161
Strumphandeln	163

Kritik mot boråsarnas handelsprivilegier	165
Strumpornas väg till den svenska armén	167
Militärbeställningar	167
Landshövdingens roll som mellanhand	168
Statens roll	170
Regional näringspolitik	172
Hushållningssällskapet och stickningsindustrin	173
Hushållningssällskapets ändrade inriktning.	174
Den civila marknaden	174
Ekonomiska reformer – gynnade landsbygden	177
Boråsarna lämnar södra Halland	178
Lokala förläggare	178
Hishultstrakten – som kommersiell region	181
Resehandlare eller de s.k. tröjehandlarna	182
Stickningsindustrins kommersiella nätverk – en sammanfattning	185

7 Människorna och stickningsindustrin i Höks härad	189
Inledning	189
Traditionsuppteckningar som källa	189
Tidigare forskning	190
Producenthushåll	193
Arbetsfördelningen inom de tidigindustriella hushållen	196
Stickande kvinnor i södra Halland	197
De ”inackorderade” kvinnorna	199
Mönsterstickningen	203
Arbetsprocessen inom stickningsindustrin	205
Arbetstid	206
Sammanfattning	207

8 Protoindustri – modell och verklighet. Sammanfattande diskussion	209
Inledning	209
Källmaterial	210
Mina forskningsresultat	210
Protoindustriella regioner och nätverksperspektiv	211
Stickningsindustrins organisering	212

Stickningsindustrin och godsbygd	213
Den tidigmoderna staten och tidigindustrialiseringen	214
Kvinnorna i tidigindustrin och deras sociala status	215
Det agrara systemet i kombination med protoindustri	216
Tidigindustrin och proletariseringen	216
Avindustrialisering i Höks härad	217
Summary	219
Introduction	219
Source material	220
Research results	221
Proto-industrial regions and a network perspective	221
Organisation of the knitting industry	221
The knitting industry and the area surrounding the estates. ..	223
The early modern state and early industrialisation	224
Women in early industry and their social status	225
The agrarian system in combination with proto-industry	226
Early industry and proletarianisation	227
Deindustrialisation in Hök county district	228
Bilaga 1	231
Vikt-, mått- och myntenheter	231
Förkortningar	232
Bilaga 2	233
Käll- och litteraturförteckning	235
Otryckta källor	235
Tryckta källor och litteratur.	239
Studia Historica Lundensia	257

Förteckning över diagram, figurer kartor och tabeller

Diagram

Diagram 7:1. Antal ogifta som leva av eget arbete. 201

Figurer

Figur 6:1. Den tidiga halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk omkring 1700. 186

Figur 6:2. Den halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk 1740–1785. 186

Symboler 186

Figur 6:3. Den halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk 1800–1820. 187

Figur 6:4. Den halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk 1870-talet. 187

Figur 8:1. Analyschema över den halländska stickningsindustrin ca 1700–1890. 211

Kartor

Karta 2:1. Delar av Halland med Höks härad. 48

Karta 2:2. Skogens utbredning i södra delarna av Halland 1650–1920. 62

Karta 3:1. Adelsjord eller bondjord i Halland 1754. 72

Karta: 4:1. Hishultsområdet med lämningar efter järnhantering från historisk tid. 105

Karta 5:1. Socknar som tillverkade strumpor respektive vadmal i mitten av 1700-talet. 118

Karta 5:2 Laholms fögderi med länsmandistrikten. Södra distriktet utgörs av socknarna nr 1–7 samt nr 12 och 15 mellersta distriktet av socknarna nr 9–14 samt nr 16. 150

Tabeller

Tabell: 2:1. Jordbruksbefolkningens sammansättning i Sverige 1751 och 1850.	50
Tabell 2:2. Folkökningen i procent i Hallands härad under perioden 1806–1865.	51
Tabell 2:3. Befolkningsutvecklingen i Höks härads socknar 1772–1865 och förhållandet mellan adelsjord/bondejord.	51
Tabell 2:4. Nettoutvandringstal, procent åren 1881/90 och 1891/00 samt antalet emigranter och immigranter från Höks härad 1880–1900.	54
Tabell 2:5: Jordens fördelning på skatte, krono och frälse i Höks härad i början av 1700-talet.	56
Tabell 2:6: Fårstammen i Höks härads socknar, Laholms fögderi och Hallands län, vissa år	64
Tabell 3:1. Antal skatte-, krono- och frälsehemman i mantal i Hishults och Våxtorps socknar 1729.	68
Tabell: 3:2. Berednings- och taxeringslängd. Hishults socken år 1813.	81
Tabell 3:3. Brukningsenheternas fördelning efter mantalets storlek i Hishults socken 1729–1813.	82
Tabell 3:4. Den sociala strukturen i Hishult 1805–1850.	84
Tabell 3:5. Den sociala strukturen i Våxtorp 1805–1850.	84
Tabell: 3:6. Den sociala strukturen i Hishult 1805 och 1850. Antal hushåll samt andel i procent.	85
Tabell: 3:6. Den sociala strukturen i Våxtorp 1805 och 1850. Antal hushåll samt andel i procent.	85
Tabell: 3:8. Den sociala strukturen år 1850 i Dala, Sandhem, Våxtorp och Sverige.	86
Tabell: 3:9. Den sociala strukturen i Hishult och Örby mellan 1815 och 1850.	86
Tabell 3:10. Befolkningsändringar i Örby, Hishult och Sverige 1769–1850.	87
Tabell 5:1 Stadstillväxten i de halländska städerna 1690–1770.	121
Tabell: 5:2. En jämförelse mellan Laholm och Halmstad år 1747. ...	121

<i>Tabell 5:3 Laholms fabriker under åren 1739–1865.</i>	125
<i>Tabell 5:4. Urval ur Petter Petterssons bouppteckningar.</i>	127
<i>Tabell 5:5. Jungfru Richardys beställningar från Kungliga Krigskollegiet samt de antal produkter som faktiskt levererades.</i>	135
<i>Tabell 5:6. Textilfabriker i Halmstad.</i>	136
<i>Tabell 5:7 Exempel på tidiga beställningar av strumpor i Laholm från Kungliga Krigskollegiet.</i>	142
<i>Tabell:5:8. Svenska krigsmakten i Tyskland 1757.</i>	144
<i>Tabell 5:9. Kungliga Krigskollegiets beställningar av soldatstrumpor till armén under åren 1759–1762.</i>	147
<i>Tabell 5:10. Antal mantalsskrivna och hushåll i några socknar i Höks härad år 1760.</i>	148
<i>Tabell 5:11. Uppgifter rörande produktion av textilvaror, Laholms fögderi, vissa år.</i>	152
<i>Tabell 5:12. Uppgifter rörande produktion av textilvaror, Laholms fögderi, vissa år.</i>	153
<i>Tabell 6:1 Uppgifter om införsel av islandsull till södra länsmanndistriktet i Laholms fögderi, vissa år.</i>	179
<i>Tabell 6:2: En översikt över den halländska stickningsindustrins</i>	184
<i>Table. Analysis scheme of the knitting industry in Halland, ca 1700–1890.</i>	222

Förord

Jag har haft förmånen att få genomgå min forskarutbildning vid historiska institutionen i Lund. Eva Österbergs doktorandseminarium har varit min hemvist under de år då min avhandling har skapats. Det har varit en mycket stimulerande och lärorik miljö att få tillhöra.

Att skriva en avhandling är ett självständigt arbete men utan handledning kommer man inte långt. Jag skulle därför vilja rikta ett stort varmt tack till min handledare Eva Österberg. Eva har under de gångna åren uppmuntrat och väglett och kommit med konstruktiva förslag både vad det beträffar innehåll som form. Peter Aronsson har varit min biträdande handledare och läst åtskilliga utkast och alltid kommit med kritiskt välgrundade påpekanden.

Jag vill också tacka Per Arne Karlsson som med stort intresse följt mitt arbete och som haft förmågan att komma med intressanta konstruktiva uppslag på hur problem som dykt upp skulle lösas.

Olle Vejde och Inge Rahm har språkligt granskat mitt arbete. Kim Salomon har i slutskedet läst manus och kommit med nyttiga kommentarer. Min äldsta dotter Pernilla och hennes man Anders har från sin Moskvahorisont läst och kommenterat flera utkast. Med Hrefna Róbertsdóttir har jag diskuterat gemensamma teoretiska problem.

Om jag inte kunnat tillgodogöra mig alla de goda råd jag fått ska ingen av de nämnda lastas för detta.

Jag vill också tacka mina andra barn Mathias och Rebecka som har sett till att jag inte missat alltför många av Halmstads bollklubbs allsvenska fotbollsmatcher under de senaste åren. Bättre avkoppling än tillsammans med er få se bra och spännande fotboll hade jag inte kunnat få.

Många av mina arbetskamrater och vänner på Högskolan för lärande och kommunikation i Jönköping har med intresse följt mitt arbete. Personalen vid Högskolebiblioteket i Jönköping, Göta Hovrätts arkiv samt landsarkivet i Lund har visat stor hjälpsamhet och tillmötesgående.

Avhandlingen har tryckts med hjälp av stöd från Lunds universitet, Ebbe Kocks stiftelse och Craafords stiftelse. Den engelska sammanfattningen har gjorts av Cheryl Jones Fur.

Till alla er som på det ena eller andra sättet gjort detta arbete möjligt vill jag rikta ett varmt tack.

Den som i första hand har fått ta del av forskarmödornas baksida är Inga-Lill. Det kan inte alltid vara så roligt att leva med en person som även i sin fysiska närvaro inte är psykiskt närvarande.

Boken vill jag tillägna mina nära och kära och inte minst min 92-åriga pappa Göte Johansson som med sund skepticism har sett manuskriptet växa fram. Här är nu den färdiga boken.

Kilagårdshed och Huskvarna i september 2001

Per Göran Johansson

I Inledning

Introduktion

I april 1816 reste botanisten Sven Nilsson genom södra Halland på väg till Nordlandet i Norge. I sin dagbok skrev han:

Säkert är, att det utmagrade landskapet ej kan föda sina invånare. De lefva antingen av handarbete: yllna stickade tröjor och strumpor, som de bära omkring och försälja; eller ock komma unga halländska drängar med plejel [slaga] på axeln och erbjuda sig att tröska hos skånska slättbor mot viss betalning i säd eller penningar; eller ock gå de omkring i de skånska bondbyarna som krämare med hvarjehanda handelsvaror, då de sannolikt äro kommissionärer för någon köpman, af hvilken de erhålla sin bestämda procent för försäljningen.¹

Sven Nilsson ger i sina dagboksanteckningar visserligen en ytlig men ändå ganska träffande bild av södra Halland i början av 1800-talet. Han nämner stickningen, gårdfarihandeln och arbetsvandringarna och har därmed lyckats fånga många människors sysselsättningar i den ”osynliga” ekonomi som gjorde att människorna trots allt kunde försörja sig i området och som kan beläggas i annat material.² Här anas också den ekologiska kris som hårt drabbat södra Halland vid den här tiden. Jordbruket hade stora problem med att försörja den alltmer växande befolkningen. Spannmål fick hämtas från Skåne.³ Skogen var skövlad. Flygsanden var ett gissel. Lagans utlopp vid havet hade slammat igen och staden Laholm hade förlorat sin hamn.⁴ Sven Nilsson hade dock inte uppmärksammat den feodala struktur⁵ som många

¹ Nilsson 1878 s. 14f.

² Se t.ex. Söderberg 1978 s. 29ff, som i sin avhandling *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet* visar att södra Halland trots allt hade lägre fattigdomskvoter än norra delen av länet under 1800-talets första hälft.

³ Se t.ex. den halländska landshövdingens ämbetsberättelse för år 1741, där han skriver: ”ifrån Skåne och andra orter åhrligen hemtas quantité säd af hwarjehanda slag, hwarmedelst stora Summor penningar, besynnerligen nu i denna dyra tiden, gå utaf länet.” (Landshövdingeberättelser... 1998 s. 43.) Redan i en skrivelse den 18 oktober 1714 skriver landshövdingen Faltzburg till Konungen angående brist på spannmål: /.../ at ingen af allmogen iemte andra flere här i lähnet som icke warit nödsakat at ophandla Spannemål ifrån Skåne detta år, /.../. (Landshövdingeberättelser... 1998 s. 275.) ”Allmogen nödgas åhrligen köpa största dehlen af brödfödan i Skåne på mera af naturen gynnade tracter; /.../.” skriver godsägaren F.E. Burenschiöld i en skrivelse från 1792. (Landshövdingeberättelser... 1998 s. 332.)

⁴ Hall- och manufakturätten i Laholm 1764–1845 FII:1. LLA.

⁵ Under 1700- och 1800-talen var inte Sverige något feodalt samhälle enligt mer kvalificerade

människor tvingades leva under. Fortfarande fanns det gods i södra Halland som använde det s.k. hoveriet, vilket innebar att godsägaren kunde ta ut ett obegränsat antal dagsverken av sina frälsebönder.⁶ Det var en företeelse som levde kvar sedan den danska tiden.

Livct i Halland var svårt. Fattigdomen var stor i länet. Landshövdingen C. A. Wrangel skriver 1786: ”Hallands Lähn kan, tywärr! med alt skäl i allmenhet kallas fattigt och wanmäktigt, /.../.⁷ I en berättelse från 1792 om tillståndet i länet hävdar godsägaren och tidigare vice landshövdingen F. E. Burenschiöld: ”I allmänhet är Halland blandt dee swagaste och fattigaste af alla Rikets provinser. Detta är en tywärr nog kiänd sanning. Swag och liten åkerjord, mager och ringa äng, och den uslaste betes mark är förnämsta grunden därtill.”⁸ Hur reagerade då människorna på sin situation och på de ekonomiska och sociala förändringar som svepte över området under 1700- och 1800-talen? Hur lyckades de överleva?

Det som står i fokus i denna undersökning är den näring som under lång tid kom att få en stor betydelse för många människors möjlighet att försörja sig i detta område, nämligen stickningsindustrin.⁹ Stickningen var som närmare skall visas i det följande en etablerad tidigindustri i Höks härad i sydligaste Halland under mer än 100 år. Människors försörjning kom i huvudsak att baseras på en kombination av subsistensjordbruk, dvs. självförsörjningsjordbruk, och hemproduktion av varor för en kommersiell marknad.

I södra Halland tog sig den textila produktionen uttryck inte bara i stickning av t.ex. tröjor, strumpor och vantar, utan här tillverkades också vadmalstyg, hästtäckan m.m. Råvaran var i huvudsak ull.¹⁰ Förutsättningen för en textilproduktion i området var fåraveln. De rikliga ljunghedarna, som vuxit fram när skogarna skövlats, utnyttjades till bete.¹¹ Stickningsindustrin kom att bli en betydelsefull näring för allmogen i sydligaste Halland. Flera av Höks härads socknar¹² var inblandade i stickningsindustrin i högre eller

definitioner av begreppet. Adeln ägde emellertid rätten från frälsejorden. I så måtto fanns här en slags feodal karaktär. Se Herlitz 1974 s. 154ff; Jonsson 1980 s. 152ff och Gadd 2000 s. 358f.

⁶ Ett exempel är Wallens gods i Växtorps socken, där hoveriet avskaffades först 1856. Se Wallens godsarkiv F1:1. Handlingar rörande arrenden 1791–1849 och 1856–1896. LLA.

⁷ Landshövdingeberättelser ... 1998 s. 191. (1786 års ämbetsberättelse till kammarkollegium.)

⁸ Landshövdingeberättelser... 1998 s. 332 (Berättelse om tillståndet i länet, författad av F. E. Burenschiöld, Oshult.)

⁹ *Industri* betecknar ofta mekaniserad produktion. Här definieras industri som all användning av råmaterial för att tillverka varor och tjänster till salu på en marknad.

¹⁰ Utterström II 1957 s. 72; Sjunneson 1912 s. 270 och Hemslöjdskommitténs betänkande 1917 s. 145 ff.

¹¹ Malmström 1952 s. 323.

¹² Höks härad omfattade socknarna Veinge, Tjärby, Laholms landsförsamling, Ysby, Knäred, Skummeslöv, Ränneslöv, Östra Karup, Hasslöv, Växtorp och Hishult.

lägre grad. För att förstå stickningens betydelse för regionen blir det viktigt att sätta in den i sitt ekonomiska och sociala sammanhang.

Det var emellertid inte bara i södra Halland som det under tidigmodern tid växte fram en industriell produktion av varor för en icke-lokal marknad, utan också i många andra regioner på den svenska liksom på den europeiska landsbygden. Det var en tidigindustri som föregick den ”riktiga” industrialiseringen. Det var framför allt i bygder där förutsättningarna för jordbruk var dåliga som andra slags näringar kom att spela en stor roll för försörjningen. Det var i själva verket egentligen endast i utpräglade jordbruksbygder såsom Skånes söderslätt, Götalands slättbygder och Mälardalen som jordbruket utgjorde den viktigaste inkomstkällan för majoriteten av befolkningen.¹³ I slättbygderna intensifierades jordbruket och det växte fram en regional specialisering.¹⁴ Landsbygdsindustrins utveckling kan, som framhålls i forskningen, ses som en del i en växande kommersialisering och arbetsdelning inom det agrara samhällets ram.¹⁵

I skogstrakter från norra Skåne till övre Norrland fick landsbygdsindustrin eller tidigindustrin stor betydelse för människornas försörjning. På många håll kom den att bli en huvudnäring för befolkningen. Den viktigaste tidigindustrin fanns inom den textila produktionen, men även trä- och metalltillverkningen var betydande. Dessutom genomfördes också bl.a. skottillverkning, skinnberedning, horn- och benslöjd. Tidigindustrin var geografiskt koncentrerad till vissa regioner och baserad på hantverkets tekniska nivå. Varorna producerades för en icke-lokal marknad. I första hand bedrevs den som säsongarbete.¹⁶ På landsbygden fanns också lokala hantverkare som smeder, skräddare, skomakare m.fl. Deras aktiviteter kan inte anses vara tidigindustriell verksamhet, då de tillverkade uteslutande för den lokala marknaden.¹⁷

Denna tidigindustriella verksamhet fick sitt stora uppsving i Sverige under andra hälften av 1700-talet. Den verkliga expansionen dröjde dock till ett par decennier in på 1800-talet i samband med den agrara revolutionen, vilken ökade efterfrågan på varorna och köpkraften för allt fler. Tidigindustrin stod på sin höjdpunkt under 1840-talet.¹⁸ I mitten av 1800-talet började tidigindustrin i Sverige att minska och under de följande decennierna gick den kraftigt tillbaka. Det var framför allt konkurrensen från fabriks-tillverkade varor som slog ut den.¹⁹ Under mer än ett sekel konkurrerade

¹³ Utterström II 1957 s. 5.

¹⁴ Utterström II 1957 s. 5 och Schön 1982 s. 13.

¹⁵ Utterström II 1957 s. 9ff; Schön 1979 s. 40 och Heckscher 1949 s. 559ff.

¹⁶ Haraldsson 1989 s. 15.

¹⁷ Clarkson 1985 och Gadd 1991.

¹⁸ Den inhemska marknadens uppsving är ganska väl utredd av ekonomihistoriker. Se Fridholm m.fl. 1976; Schön 1979; Fridén 1991 och Magnusson 1996 s. 216ff och s. 237ff.

¹⁹ Utterström II 1957 s. 194; Isacson & Magnusson 1987 s. 37 och Schön 2000 s. 83. Se

emellertid denna industri, som framgår av modern forskning, framgångsrikt med fabriksindustrin. Det dröjde till i 800-talets andra hälft innan fabriksindustrins sammanlagda produktion översteg tidigindustrins.²⁰

Det var alltså inte bara i Sverige utan också i stora delar av Europa som industrialiseringen föregicks av en period med en livlig industriell produktion på landsbygden.²¹ Under tidigmodern tid tillverkades i många regioner i Europa en mängd olika produkter för marknaden. Efterfrågan på massproducerade varor hade successivt ökat. Varorna efterfrågades i en sådan omfattning att de traditionella stadstillverkarnas kapacitet inte räckte till. Det reglerade skräväsendet var ett hinder.²² Dessutom var löneläget lägre på landsbygden.²³ Så länge stadsbefolkningen förblev liten och tekniken förblev enkel, kunde produktionen öka bara genom att expandera på landsbygden.

I den internationella debatten benämns denna industriella produktion på landsbygden *protoindustrialisering*. Den anses ha haft stor betydelse för det kommande industriella genombrottet. I denna undersökning kommer begreppet protoindustrialisering att användas synonymt med det svenska *tidigindustrialisering*.

Det kan nu vara dags att formulera några enkla frågor, som får bilda utgångspunkt för denna avhandling.

Vad betydde stickningsindustrin för människornas försörjning i Höks härad? Hur var den organiserad och hur förändrades organisationen över tid? Vilka var producenterna? Hur stor var produktionen? Hur såg produktionsprocessen ut? Hur såg könsarbetsdelningen ut? Hur värderades kvinnornas arbete? Vem efterfrågade de stickade varorna? Hur gick distributionen till? Detta är frågor som avhandlingen försöker besvara. Till dessa frågor återkommer jag senare i kapitlet i en mer fördjupad och teoretiskt förankrad form.

Det finns goda skäl att förlägga undersökningen till Höks härad i sydligaste Halland. Regionen hade under i 700- och i 800-talen en omfattande förlagsverksamhet i stickade varor, där staten genom stora militärbeställningar var en av de största kunderna. Våra kunskaper om tidigindustrin är bristfälliga, inte minst i sådana regioner där vi fick vad som kan kallas en deindustrialisering eller avindustrialisering. Stickningsindustrin i sydligaste Halland är ett sådant exempel. Ett annat skäl att förlägga min undersökning till Höks härad är att forskningen kring utvecklingen i Halland på i 700- och i 800-talen är begränsad, trots att landskapet gick igenom en mycket intressant utveckling under den här perioden.

även Heckscher 1949 och Fridholm m.fl. 1976.

²⁰ Schön 2000 s. 86.

²¹ Se t.ex. Cerman–Ogilvie, 1996. Volymen ger en översikt över tidigindustrin i flera europeiska länder.

²² Berg 1994 s. 22.

²³ Se t.ex. Pollard 1981 s. 9.

Den internationella forskningen om protoindustrialiseringen

Protoindustrialiseringsbegreppet har skapat en intensiv debatt inom historieforskningen.²⁴ Begreppet myntades av den amerikanske ekonomihistorikern Franklin Mendels i en numera berömd artikel från 1972.²⁵ Mendels utvecklade en teori om orsakerna till och effekterna av framväxten av en protoindustri i Europa under perioden före den industriella revolutionen. Förutsättningen för landsbygdsindustrin var att det fanns undersysselsättning inom jordbruket och att den var säsongsbunden. När det var lågsäsong inom jordbruket utnyttjades tiden till att för någon förläggare sy, väva, smida, tälja etc. Landsbygdsindustrin var nämligen i flera fall organiserad i form av förlagssystem.²⁶

När kan man då tala om protoindustri eller tidigindustri, till skillnad från andra förindustriella aktiviteter eller hantverk? Enligt Mendels är det fyra kriterier som skulle vara uppfyllda för att man skall kunna tala om protoindustri:

1. Verksamheten har regional räckvidd.
2. Den regionala landsbygdsindustrin inkluderar jordbruksbefolkningen i hantverksproduktionen för marknaden. Protoindustrin är säsongsinriktad och ger ett inkomstkomplement. I vissa fall ger den hela familjeinkomsten.
3. De protoindustriella varorna måste säljas på en anonym och avlägsen marknad.
4. Protoindustrin förutsätter överskottsproduktion av livsmedel i en annan närbelägen region.

Denna definition följs av en serie hypoteser.

1. De högre inkomsterna som härleds från protoindustriproduktionen leder till befolkningstillväxt.
2. Vinsterna från protoindustrin ackumuleras hos köpmännen, kommersiella jordbrukare och godsägare, dvs. protoindustrin leder till kapitalackumulation.
3. Protoindustrin kräver och utvecklar specialistkunskaper om tillverkningsorganisation och handel, dvs. protoindustrin ger en god utbildningsgrund för entreprenörer.

²⁴ Se t.ex. Florén & Rydén, 1992 s. 10–23 som ger en historiografisk översikt av debatten om proto-industrialiseringen. Se även Ogilvie–Cerman (ed.) 1996.

²⁵ Mendels 1972.

²⁶ Utterström II 1957 s. 195; Schön 1979 s. 21 och Jonsson 1994.

4. Protoindustrialiseringen och den regionala jordbruks-specialiseringen gick hand i hand, dvs. protoindustrialisering ledde till jordbruksöverskott och reducerade matpriserna.²⁷

Enligt Mendels var protoindustrin koncentrerad till områden där förutsättningar för jordbruk var dåliga, t ex i skogsområden där den egna produktionen av spannmål inte räckte till att försörja befolkningen. Protoindustrialiseringen var alltså ett regionalt fenomen. Den tillskrevs äran av att skapa de ”nyckelförändringar” i användning av jord, arbetskraft, kapital och entreprenörskap som möjliggjorde den industriella revolutionen.

Mendels artikel, *Proto-industrialization: the first Phase of Industrial Process*, kom att få stor betydelse för diskussionen om den industriella revolutionen.²⁸ Den har lett till att flertalet forskare i dag anlägger ett längre perspektiv på utvecklingen, mer ett evolutionärt än ett revolutionärt perspektiv. Det äldre agrarsamhället kopplas på ett mer tydligt sätt till det kommande industrisamhället. Redan titeln på Mendels artikel visar att han ser landsbygdindustri som industrialiseringens första fas. Protoindustrialiseringen fungerar alltså som en förberedelse för den egentliga industrialiseringen.²⁹

Mendels teori stimulerade andra historiker, som under 1970-talet gav upphov till ytterligare tre versioner av teorin. Göttingenforskarna Peter Kriedte, Hans Medick och Jürgen Schlumbohm menade att protoindustrin bröt ner de ekonomiska, sociala, demografiska och kulturella faktorer i det traditionella europeiska samhället som var ett hinder för att utveckla kapitalismen.³⁰

David Levine ansåg att protoindustrin orsakade befolkningsstillväxt och en proletarisering av arbetskraften. Han menade att tidigindustrin bröt ner den sociala strukturen och ägarmönstret i det traditionella landsbygdssamhället och att det skapades en stor grupp människor, som inte hade någon jord att leva av och därför fick försörja sig på icke-agrar produktion.³¹ Joel Mokyr hade uppfattningen att det inte var jordbruket utan protoindustrin som skapade ett överskott av billig arbetskraft för den moderna sektorn.³²

Det utvecklades alltså flera fyra versioner av teorin under 1970-talet.³³ Det som var gemensamt för de här nämnda forskarna bakom teorierna var

²⁷ Mendels 1972.

²⁸ Mendels 1972.

²⁹ Argumentet att landsbygdindustri var ett förberedande stadium för en kapitalistisk industrialisering har ifrågasatts av vissa forskare. I en region där småskaliga producenter är väl förankrade i miljön kan de sociala kostnaderna för att integrera arbetskraften i centraliserade fabriker bli höga för de kapitalistiska entreprenörerna. Se Liu 1994 s. 43 f.

³⁰ Kriedte, Medick och Schlumbohm 1981.

³¹ Levine 1977 s. 23–33.

³² Mokyr 1976 s. 371–396.

³³ Dessa teorier diskuteras i t.ex. Ogilvie 1993 s. 159–79 och Ogilvie–Cerman 1996 s. 1–11.

att de ansåg att protoindustrin var central för den ekonomiska utvecklingen i det tidigmoderna Europa och att den förändrade inte bara ekonomin utan också de demografiska beteendena. De hade emellertid olika uppfattningar om orsakerna till ekonomiska och sociala förändringar och betonade därför olika faktorer. David Levine såg proletariseringen som en huvudfaktor, Joel Mokyr fokuserade på arbetskraftsöverskottet medan Kriedte, Medick och Schlumbohm betonade övergången från en feodal till en kapitalistisk organisering av samhället. Deras olika åsikter resulterade i en mycket livlig och stimulerande internationell diskussion, som sannolikt var mycket intensiv då det vid den här tiden endast fanns en mycket begränsad empirisk forskning att utgå ifrån. I 1982 års ekonomisk-historiska kongress i Budapest ägnade ett tema åt en diskussion om protoindustrialiseringen. Litteraturen om protoindustrin har med åren blivit alltmer omfattande.³⁴

Kritik mot Mendels

Mendels teori har emellertid senare fått en hel del kritik.³⁵ Teorins största svaghet enligt kritikerna är att den misslyckats med att förklara vad som kanske är det mest centrala, nämligen varför vissa regioner kunde ta steget till ”riktig” industrialisering medan andra istället avindustrialiserades. Protoindustrin fanns alltså både i områden som senare industrialiserades och i områden som avindustrialiserades.³⁶ Forskningen har visat att det är svårt att få en tillfredställande förklaring till varför vissa regioner inte övergick till fabriksindustri. Enligt den irländske historikern Clarkson var det naturligt att vissa regioner bättre passade för jordbruk och att det blev en avindustrialisering. Detta skall ses som en oundviklig del av den ekonomiska utvecklingen.³⁷

En annan kritik som teorin råkat ut för är dess fokusering på landsbygden. Den har helt uteslutit stadens ekonomi och industri i sin analys. Teorin diskuterar bara stadens bidrag före fabriksperioden i termer av dess roll för att tjäna den lantliga ekonomin. Tidigindustrialiseringen beskrivs som en landsbygdsprocess utifrån en åtskillnad mellan subsistensjordbruket med hemindustri och regioner av huvudsakligen kommersiellt jordbruk utan någon hemindustri. Den engelska historikern Maxine Berg konstaterar: ”The debate on proto-industrialization should have brought the commercial and

³⁴ För en utmärkt genomgång av den internationella forskningen om protoindustrialiseringen, se Ogilvie-Cerman 1996.

³⁵ Kritiska synpunkter på teorin om protoindustrialisering, se t.ex. Coleman 1983 s. 435f; Florén & Rydén 1992, och Ogilvie-Cerman 1996 s. 7ff.

³⁶ Clarkson, 1985 s. 34ff.

³⁷ Clarkson 1985 s. 38.

the industrial, the rural and the urban together. Instead it divided them further.”³⁸

Den mest undersökta aspekten av Mendels teori har varit den demografiska. På basis av sin egen forskning från Flandern argumenterade Mendels för att protoindustriella områden hade en lägre giftermålsålder och en snabbare befolkningstillväxt. Åtskilliga studier har dock visat att inget specifikt demografiskt mönster har kunnat observeras i tidigindustriella samhällen.³⁹ För några större tidigindustriella regioner stämmer det att befolkningen ökade, att giftermålsåldern sjönk och att födelsetalet steg, men samma sak inträffade också i många jordbruksregioner. Tidigindustrin kan alltså inte användas som en allmän förklaring till 1700-talets kraftiga befolkningsökning. Slutsatsen blir att demografiska förändringar inte alltid kan kopplas till tidigindustrin.⁴⁰

Några brittiska forskare med Maxine Berg i spetsen kritiserar Mendels m.fl. för att de förenklar verkligheten och försöker inordna tidigindustrialiseringen i ett lagbundet utvecklingsschema. Forskningen har visat att så inte var fallet, utan att olika produktionsformer existerade sida vid sida.⁴¹

Enligt min mening har dock kritiken gått för långt. Modellen bör snarare ses som en teoretisk konstruktion som klargör vissa protoindustriella samband än som en beskrivning av att ett verkligt förlopp. Problemet var att det fanns mycket lite empirisk forskning i ämnet vid den tid då Mendels konstruerade sin modell. Den livliga diskussionen ledde till att det under 1980- och 90-talen publicerades åtskilliga fallstudier om protoindustrier i de förindustriella ekonomierna.⁴² Detta är ett utmärkt exempel på hur en generell teori kan verka stimulerande på forskningen.

Den empiriska forskningen har visat att det existerade en mer komplex ekonomi i det förindustriella samhället än vad teorin förutsätter. Trots teorins linjära paradigm har den stimulerat forskare med olika perspektiv att ställa viktiga frågor som lett till intressanta och värdefulla undersökningar av det förindustriella samhället i sig. Här har sannolikt ett mer socialhistoriskt perspektiv haft betydelse.⁴³ Berg m.fl. anser nämligen att det är viktigt att forskarna i sina undersökningar ställer frågor som faller utanför de klassiska ekonomiska teoriernas ram. Det gäller alltså inte bara att koncentrera sig på arbetet och tillverkningsprocessen utan också att ta med icke-ekonomiska perspektiv och dessas betydelse för utvecklingen.⁴⁴

³⁸ Berg 1991 s. 6.

³⁹ Se t.ex. Houston–Snell 1984 s. 479ff och Hendrickx 1997.

⁴⁰ Houston–Snell 1984 s. 482.

⁴¹ Berg 1983 s. 19.

⁴² Ogilvie–Cerman 1996

⁴³ Berg 1983 s. 13ff.

⁴⁴ Berg 1983 s. 29f.

I antologin *Regions and industries* (1989) formuleras viktiga frågeställningar kring den industriella revolutionen med regionen som analysenhet.⁴⁵ Författarna visar att den industriella revolutionen i Storbritannien bestod av en rad sinsemellan olikartade regionala ekonomier. Pat Hudson menar i sin uppsats att man genom fallstudier kan belägga att stora regionala ekonomier döljer sig bakom den nationella industrialiseringen. Hon visar också att det är fruktbart att analysera den tidiga kapitalbildningen som ett regionalt fenomen. Hon betonar också relationen mellan landsbygden och urbana centra.

1990-talet – en nytändning för protoindustrialiseringsforskningen

Under de senaste åren har en ny generation forskare visat att det protoindustriella angreppssättet är långtifrån uttömt. Nya perspektiv och nya centrala frågor har ställts för att öka förståelsen för den ekonomiska och sociala utvecklingen före det moderna industrisamhället. Protoindustrin ansågs enligt den ursprungliga teorin kunna bryta ned etablerade institutioner, mentaliteter och demografiska mönster och därmed skapa avgörande villkor för att införa den kapitalistiska fabriksindustrialiseringen.⁴⁶ Den empiriska forskningen har inte bekräftat detta. Tre decenniers teoretiska och empiriska forskning har visat stora olikheter i den protoindustriella utvecklingen i olika europeiska samhällen. Vad är förklaringen till att utvecklingen blivit så olika i olika samhällen?

Historikern Sheilagh C. Ogilvie har intresserat sig för en fråga som forskningen tidigare inte i någon större utsträckning uppmärksammat, nämligen institutionernas roll i tidigindustrialiseringen. Enligt Ogilvie ligger svaret i att de sociala institutionerna⁴⁷ påverkade inte bara tidigindustrierna utan också hade effekt på sociala och speciellt demografiska beteenden.⁴⁸ Det var alltså inte bara tidigindustrialiseringen som påverkade människornas demografiska beteenden utan även andra faktorer. Tidigindustrialiseringen kan alltså inte, anser hon, vara huvudorsaken till de förändringar som det tidigmoderna samhället gick igenom. Också andra processer och strukturer måste uppmärksammas, i komplicerade samspel med protoindustrin. Så har forskningen efter hand kommit att dra in nya sammanhang och aspekter.

⁴⁵ Se även Pollard 1981; Magnusson 1988 och Haraldson 1989.

⁴⁶ Kriedte m.fl 1981 s. 8, 16–17 och 40.

⁴⁷ *Sociala institutioner* definieras som ett antal etablerade regler och praktiker för hur människor organiserar sina ekonomiska, sociala, demografiska och kulturella aktiviteter. (Ogilvie 1996 s. 23.)

⁴⁸ Ogilvie 1996.

Dessutom såg det tidigmoderna Europa inte bara protoindustrier växa fram, utan också den moderna staten. Trots detta är statens roll den minst undersökta aspekten av protoindustrialiseringen. Det fanns dock tidigt en medvetenhet om att staten hade en betydelse för den protoindustriella utvecklingen. I Kriedte m.fl. (1981) finns en 'exercus' angående "the political and institutional framework of proto-industrialization".⁴⁹ Under senare år har dock intresset för statens roll ökat bland forskarna.⁵⁰ Det har i forskningen visat sig att staten försökt stödja tidigindustrier i Europa. Ofta var det ett indirekt stöd. De militära aktiviteterna krävde stora resurser. Staten kom därmed att bli en storköpare av militärutrustning, t.ex. gevär och kommisskläder.⁵¹ Den militära efterfrågan spelade en stor roll i expansion under vissa tider och neddragningar under andra tider.

Det har antagits att protoindustrialiseringen utvecklades i regioner med svag godsstruktur.⁵² Det specifika agrara system som fanns på godsen har ofta betraktats som ett hinder för tidigindustriell utveckling. Under framför allt det senaste decenniet har emellertid olika studier visat att tidigindustriell produktion också utvecklades under tidigmodern tid i områden med "gods-makt".⁵³ Ett exempel är från Schlesien, där den protoindustriella linneproduktionen under tidigmodern tid finansierades och organiserades av feodala godsherrar under tidigmodern tid.⁵⁴ Södra Halland var både en godsbygd och en stark tidigindustriell region. Det blir då intressant att ställa frågan: Vilka konsekvenser för stickningsindustrin fick det faktum att det i regionen fanns en stark närvaro av godsinstitutioner, åtminstone under 1700-talet?

Under 1990-talet har kvinnornas tidiga industriella arbete alltmer börjat uppmärksammas. Flertalet studier har dock inte analyserat könsarbetsdelningen i hemindustri eller i jordbruk. Maxine Berg skriver i sin bok *The age of manufactures, 1700–1820* (1994): "The new edition of my book is a challenge to the orthodoxy which now prevails on the dimensions of the eighteenth- and early-nineteenth-century economy /.../ The study of the Industrial Revolution will either be abandoned, or must seek out new frontiers of primary microeconomic research and new frameworks of analysis. One such new framework must be women's industrial work, and female consumption of manufactured commodities".⁵⁵ *The first industrial woman* (1995) av Deborah Valenze är ett exempel på en studie som har ett genusperspektiv. Studien visar på kvinnans stora betydelse i bl.a. den tidiga industrialisering-

⁴⁹ Kriedte m.fl. 1981 s. 126–134.

⁵⁰ Berg 1991 s.22–23, Kisch 1981, Ogilvie 1993 s. 171–174 och Ogilvie 1997 s. 438–443.

⁵¹ Se t.ex. Olsson 1983; Florén 1987 och Klingnèus 1997. *Kommiss* kan översättas med 'åt soldater utdelade varor'.

⁵² Kriedte m.fl. 1981 s. 8, 16–17 och 40.

⁵³ Klíma 1991 och Myska 1996.

⁵⁴ Kisch 1981 s. 179, 180–183 och Myska 1996 s. 198ff.

⁵⁵ Berg 1994 s. 4.

en.⁵⁶ En annan intressant utländsk studie med genusperspektiv är den amerikanska historikern Gay L. Gullicksons avhandling från 1986. Den handlar om textiltillverkningen i den franska regionen Auffay. Kvinnornas arbete i den tidigindustriella sektorn har kraftigt underskattats av forskarna.⁵⁷ I Sverige har särskilt Anders Florén tagit upp temat genus och protoindustri, både teoretiskt och empiriskt, och då funnit att den sociala organiseringen av produktionen kan ses som bestämmande för relationen mellan kvinnor och män. Han menar alltså att producenterna bestämmer genussystemet.⁵⁸

Forskningen har alltså visat att tidigindustrin kunde fungera under mycket olika sociala och ekonomiska villkor. Den har också visat att en avgörande roll för tidigindustriernas utveckling var under vilka sociala och institutionella sammanhang de existerade.⁵⁹ En försiktig slutsats kan vara att det under tidigmodern tid var flera olika sociala och institutionella miljöer som kunde verka främjande protoindustrialiseringen: militärstaten, godsmiljöer men också fattiga bondebygder osv. Hur deras framtidsutsikter och möjligheter att klara moderniseringen såg ut, kan vara en fråga för vidare undersökning, liksom hur de påverkade hushållen och organiseringen av produktionen.

Protoindustrialiseringsbegreppet – fortfarande användbart?

Är då det kritiserade begreppet protoindustri fortfarande användbart i forskningen? Begreppet kan sägas vara ett ”mycket lyckosamt misslyckande”.⁶⁰ Det var ett misslyckande i den betydelsen att av de ursprungliga antaganden och hypoteser som låg i teorin har de flesta blivit ifrågasatta. Flera av protoindustrialiseringens karakteristikera som de tidiga forskarna beskrev har förändrats, åtminstone i viss omfattning.⁶¹

Trots detta har teorierna om protoindustrialiseringen varit lyckosamma genom att de genererat en rik flora av forskning som har hjälpt oss att förstå mer av den tiden och de människor som levde med protoindustrin. Begreppet har fått en stark position i modern historiografi. Det har lyckats stimulera en mängd forskning om bl. a. ekonomin och den sociala strukturen på landsbygden främst under 1700- och 1800-talen. Detta har lett till ett betydande intresse för den tidigindustriella verksamheten och dess samband

⁵⁶ I Ogilvie–Cerman 1996, som ger en sammanfattning av den tidigindustriella forskningen i Europa, saknas en diskussion om användbarheten av ett genusperspektiv.

⁵⁷ Gullickson 1986.

⁵⁸ Florén 1995 s. 112.

⁵⁹ Ogilvie 1996 s. 125.

⁶⁰ Schlumbohm 1996 s. 22.

⁶¹ Se bl.a. Cerman 1996; Schlumbohm 1996 och Mager 1988.

med den industriella utvecklingen, men också givit oss många kunskaper om den tidens människor och deras liv. Dessutom har ”andra generationens” forskare ställt nya viktiga frågor. Min uppfattning är att med utgångspunkt från dagens forskningsläge är begreppet fortfarande användbart. Den modifierade protoindustrialiseringsmodellen formar därför den teoretiska bakgrunden i studien av den halländska stickningsindustrin. Den har också inspirerat flera av de frågor som ställs i undersökningen.

Begrepp och definitioner

I framställningen används ett antal termer och begrepp som bör definieras, då de inte alla kan betraktas som allmänt vedertagna. Begreppet *husslöjd* är den ursprungliga formen för all producerande verksamhet. Familjen utgjorde under egenhushållningens tid en hushållsorganisation som tillverkade i stort sett allt som behövdes. Det var en produktion i hemmet, för hemmet. Ur denna husbehovsslöjd utvecklades *saluslöjden* eller *näringslöjden*. Den förstnämnda definieras som husslöjd/hemslöjd för avsalu och den sistnämnda som husslöjd/hemslöjd som bedrivs i större skala och vars alster saluförs⁶². Båda dessa begrepp kan ses som en samlande beteckning på den vidareförädling som ägde rum på landsbygden. I min text kommer begreppen *saluslöjd* och *näringslöjd* att användas synonymt. Etnologen Börje Hanssen anser att begreppet *hemslöjd* är vilsledande när det används för att beskriva produktion för avsalu. Själva ordet *hemslöjd* är i detta sammanhang av tämligen ungt datum. Det användes första gången i början av 1870-talet.⁶³ Etnologen Sofia Danielsson använder i sin avhandling ordet hemslöjd dels om en slöjd till husbehov och till avsalu i det förindustriella samhället, dels om den slöjd som utförs i hemmen under detta århundrade, ofta med stöd av hemslöjdsföreningen.⁶⁴ I början av 1910-talet fick en kommitté direktiv att utreda inte bara *husslöjden* utan också den svenska *hemslöjden* i allmänhet. Det innebar att den blivande hemslöjdskommittén även skulle taga hänsyn till den hemindustriellt bedrivna slöjden, alltså att begreppet *hemindustri* skulle inrymmas i begreppet hemslöjd. Detta gör verkligen hemslöjdsbegreppet oklart. Med *hemindustri* menar man i regel att arbetaren arbetar på uppdrag av en arbetsgivare, t.ex. en förläggare, som tillhandahåller kapitalet eller råvaran. Arbetet utförs i hemmet och arbetaren har ett beroendeförhållande till sin arbetsgivare.⁶⁵ Begreppet hemindustri har speciellt används när det gäller förlagsverksamhet, men även här kan också antingen begreppet *saluslöjd*

⁶² Svenska akademins ordbok. (SAOB).

⁶³ Hanssen 1952 s. 155.

⁶⁴ Danielson 1991 s. 279.

⁶⁵ Hemslöjdskommitténs betänkande 1918 s. 7ff; Isacson–Magnusson 1983 s. 65;

eller näringslöjd användas. Begreppet landsbygdsindustri används i en mer vidgad betydelse, där all industriell verksamhet utanför städerna ingår.

Begreppet protoindustri

I avhandlingen definierar jag tidigindustrialisering (protoindustrialisering) som *ett system av hemmabaserad massproduktion, företrädevis på landsbygden, av varor avsedda för en icke-lokal marknad under påverkan av regional specialisering. Den var i första hand utförd som deltidsaktivitet i samverkan med säsongsmässigt jordbruksarbete. Under vissa villkor kunde den leda till heltidsarbete och då helt ha skilts från sin ursprungliga jordbruksbas. Den var vanligtvis organiserad av stadsentreprenörer, men ibland av landsbygdsentreprenörer.*

Det finns delade meningar bland svenska historiker om vad som skall räknas som protoindustri eller tidigindustri. Denna motsättning finns också i den internationella forskningen.⁶⁶ Ekonomihistorikern Lars Magnusson menar att i Sverige motsvarar protoindustrin i huvudsak det som kallas saluslöjd eller näringslöjd.⁶⁷ Andra forskare anser däremot att såväl den svenska sågverksindustrin som det tidigmoderna bergsbruket kan analyseras utifrån ett tidigindustriellt synsätt, där t.ex. trävaruhantering som bondesågningen och den allmogebaseade bergshantering ingår.⁶⁸ Däremot har varken den svenska eller den internationella tidigindustriella forskningen uppfattat den i övrigt omfattande produktionen av förädlade skogsprodukter för avsalu som tidigindustri, trots omisskännliga tidigindustriella drag. Lars-Olof Larsson har visat att det i Kronobergs län, under förindustriell tid, förekom en omfattande produktion av skogsprodukter som beck, tjära, träkol, pottaska och trävirke. Produkter som såldes till avlägsna marknader. Även denna tillverkning får enligt min mening anses vara tidigindustriell.⁶⁹

Utterström II 1957 s. 4 och Sterner 1968 s. 26ff.

⁶⁶ Berg 1994 s. 75.

⁶⁷ Isacson–Magnusson 1983.

⁶⁸ En utmärkt skrift som bl.a. diskuterar bergsmannahanteringen som en tidigindustri är Florén-Rydén 1992 s. 23f. Se även Karlsson 1990, Ågren 1991, Sjöberg 1993 s. 24ff och Klingnéus 1997.

⁶⁹ Larsson, L-O, 1983 och 1989 s. 149ff. Se även Åhman 1983; Österberg 1986; Haraldsson 1989 och Nordström 1989. Under tidigmodern tid kom förädlade skogsprodukter som kol, tjära, beck, pottaska och byggnadstimmer att spela en allt viktigare roll. I vissa regioner har dessa produkter haft en stor betydelse för försörjningen. (Nordström 1989 s. 45.)

Tjärframställningen som bondenäring i Finland, se Villstrand 1992 s. 228ff.

Tidigindustrins organisering

Det fanns olika sätt att organisera den tidigindustriella produktionen. I litteraturen talas om *köpsystem* och *förlagssystem*. Enligt teorierna om protoindustrialisering gick produktionsformerna från köpsystem över förlagssystem till fabriksindustri⁷⁰. Modern forskning har dock visat att en sådan linjär utveckling inte alltid har varit fallet. Olika produktionsformer har existerat sida vid sida. Det sker också en förändring över tid. Verkligheten har alltså varit mer komplex än teorierna visar.⁷¹

Köpsystem och förlagssystem kan ses som idealtyper med en hel rad möjliga alternativ däremellan. Det var under senmedeltiden som förlagssystemet växte fram ute i Europa. Under den tidigmoderna perioden till tidigt 1800-tal var systemet den dominerande organisationsformen för kommersiell produktion. Det var först under 1800-talet som det kom att överglänsas av en annan produktionsform, nämligen fabriken. Med förlagssystem avses en decentraliserad produktionsform där en förläggare förser ett antal producenter med råvaror eller i vissa fall halvfabrikat. Produktionen tas senare omhand av förläggaren som säljer den till en grossist eller säljer den själv till konsumenter på marknaden.⁷²

Förlagssystemet varierade mycket från plats till plats beroende på lokala, sociala och kulturella faktorer. I köpsystemet var däremot köpmannens roll begränsad till försäljningen av den färdiga varan och kanske till att förse producenterna med kredit. I detta fall köper producenten själv de nödvändiga råvarorna.⁷³ Köpmannens uppgift i köpsystemet var begränsad till distributionen, att sälja varorna på vissa marknader. I praktiken var systemen inte så renodlade. De kunde vara utformade på olika sätt beroende på en rad faktorer som t.ex. vilken produkt det gällde, behovet av kapitalinsatser, om det fanns råvaror i närheten eller långt borta.

I Sverige tycks köpsystemet ha dominerat i flertalet tidigindustriella regioner, men även förlagssystem har funnits t.ex. i Sjuhäradsbygden och i södra Halland.⁷⁴ Förlagssystemet i Sjuhäradsbygden hade utvecklats från s.k. *samköp*, dvs. att handlande bönder köpte upp andras produktion och sålde den vidare.⁷⁵

⁷⁰ Kriedte m fl 1981 s. 94ff och Magnusson 1988 b s. 209ff.

⁷¹ Ogilvie–Cerman 1996.

⁷² Nyberg 1992 s. 24.

⁷³ Kriedte 1981 s. 3.

⁷⁴ Magnusson 1996a s. 218–219 och Jonsson 1994.

⁷⁵ Ahlberger 1988 s. 16 och s. 24. Se även Fridén 1991 s. 48–51.

Svensk forskning om tidigindustrialisering

Det finns några få översiktsverk som ger en god överblick över den del av tidigindustrin som går under benämningen saluslörd. I *Hemslöjdskommitténs betänkande* från 1917 redovisas utifrån äldre källmaterial de olika landskapens hemslörd. Det är en mycket bred undersökning men där behandlas inte orsakerna till hemslördens tillbakagång i samband med industrialiseringen under senare hälften av 1800-talet. Den ger heller inget underlag för en analys av sambanden mellan produktionsutvecklingen i tidigindustrin och vid fabriker.⁷⁶ Ann-Mari Nylén har i boken *Hemslörd* (1969) gjort en mer ingående skildring av hemslörd. En koncentrerad översikt över hemslördsproduktionen och hur den avsattes finns i Göran Rosanders *Gårdfarihandel i Norden* (1980). En användbar avhandling är Helge Nelsons *Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen* (1963). Han gör en genomgång av näringslivets struktur ur ett regionalt perspektiv praktiskt taget över hela landet. Den mest omfattande undersökningen om saluslörd i Sverige har genomförts av ekonomihistorikern Gustav Utterström i hans avhandling *Jordbrukets arbetare I–II*, som utkom 1957. Utterström behandlar utförligt bl.a. textilslörd på landsbygden som var den viktigaste typen av saluslörd. Han behandlar också de regionala skillnader som fanns. Däremot gör han inga försök att beräkna volymen av den tidigindustriella produktionen. Sven T. Kjellbergs omfattande avhandling *Ull och ylle* som kom redan 1943 handlar om den svenska ylltillverkningens historia sedan medeltiden. Den har sin tyngdpunkt i behandlingen av 1700-talets klädesfabriker. Det finns också utmärkta litteraturlistor i ovanstående verk.

I arbetet *Industrialismens rötter* av Fridholm m.fl. som utkom 1976 uppmärksammades landsbygdsindustrin och dess betydelse för industrialiseringen. Här läggs en ny grund för diskussion om industrisamhällets uppkomst. Författarna menade att hemmamarknaden spelade en viktig roll för industrialiseringen. Hemindustrins utveckling blev i detta perspektiv central.⁷⁷ I ekonomihistorikern Lennart Schöns avhandling *Från hantverk till fabriksindustri* (1979) görs ett intressant försök att beräkna den produktion som saluslörd stod för. Schön hävdar att textilindustrin var ledstjärnan när Sverige industrialiserades. Han anser också att tiden före 1870-talet har försumrats av forskningen, därför att industrialiseringen har setts ett som resultat av efterfrågan på svenska varor från utlandet.⁷⁸ 1991 kom Bertil Fridéns avhandling *På tröskeln till marknaden*, där författaren undersökt ett av

⁷⁶ Hemslöjdskommitténs betänkande 1918.

⁷⁷ Fridholm, Isacson & Magnusson 1976.

⁷⁸ Schön 1979.

de första försöken att massproducera industrivaror. Undersökningen är förlagd till Sjuhäradsbygden under 1600- och 1700-talet och visar böndernas marknadsundvikande beteende.⁷⁹

Det är emellertid två ekonomihistoriker från Uppsala som tidigast tog upp frågeställningar kring tidigindustrialiseringen i Sverige, nämligen Mats Isacson och Lars Magnusson. I boken *Vägen till fabriker* (1983) presenteras debatten om Mendels teori om protoindustrialisering för en bredare svensk publik.⁸⁰ Samma författare publicerade 1987 boken *Proto-industrialisation in Scandinavia*. De senaste årens ökade intresse för ett antropologiskt perspektiv inom historieforskningen avspeglar sig i Lars Magnussons bok *Den bråkiga kulturen*. Här använder sig författaren av ett kulturellt perspektiv, när han skildrar smides- och metallhantverket i Eskilstuna 1800–1850. I Mats Isacsons bok *Vardagens ekonomi. Arbete och försörjning i en mellansvensk kommun under 1900-talet* (1994) skildras hur människorna i en mellansvensk region, Gagnef i Dalarna, arbetat och försörjt sig under detta århundrade. Bl.a. den informella ekonomin skildras ingående. Isacson visar på människornas förmåga att skifta mellan olika arbetsuppgifter under såväl arbetsdagen som arbetsåret. Anpassningsförmågan var nödvändig för att klara försörjningen. Han visar också hur tradition och förnyelse gick hand i hand.⁸¹

Den tidigindustriella forskningen har som framgång i hög grad intresserat sig för tidigindustrin som den första fasen i den kommande industrialiseringen.⁸² Den har därmed mycket litet den analyserat jordbrukskontext ur vilken tidigindustri uppstått. I dagens forskning är detta samband uppenbart, och det aktualiserar också ett annat forskningsläge, det som rört agrarsamhället.

Här kan man knyta an till den agrarhistoriska forskningen, som markerat den agrara ekonomins komplexitet på ett sätt som öppnat för debatten om protoindustri. Eva Österberg har i sin artikel *Bönder och annat folk. Det äldre svenska agrarsamhället i historiografisk belysning* från 1986 givit en utmärkt analys och diskussion kring den komplexa bondeekonomin. Hon använder en mycket vid definition av begreppet agrarhistoria, som innehåller områden som kulturlandskap, bebyggelse, demografi, agrar ekonomi och sociala grupper samt relationer i bondesamhället.⁸³ I artikeln lyfter Österberg fram några väsentliga och fruktbara forskningsområden för svensk agrarhistoria. Ett av dessa problemområden kallar hon: ”mikroekonomier-

⁷⁹ Fridén 1991.

⁸⁰ Isacson–Magnusson 1983. I tidskriften *Scandinavian Economic History Review* utkom redan 1982 ett temanummer på engelska, som helt ägnades åt protoindustrialiseringen.

⁸¹ Isacson 1994.

⁸² Mendels 1972 s. 242ff.

⁸³ Österberg 1986.

nas komplexitet – graden av kommersialisering i lokala ekonomier”. Här ställer hon frågan: hur ”traditionell” och självförsörjande eller hur komplex och marknadsanpassad var egentligen den lokala ekonomin i det tidigmoderna svenska samhället? Hon pekar på ett antal då pågående studier som behandlar flera sidor av en mer komplicerad bondeekonomi och här nämns bl. a. framväxten av den tidigindustriella verksamheten på landsbygden.⁸⁴ Österberg utgår från ett forskningsläge i agrarhistorien som inkluderar de alternativa näringarna i jordbrukssamhället.⁸⁵

Under 1980 och 1990-talen kom flera svenska forskare att intressera sig för tidigindustrin och dess betydelse för den svenska industrialiseringen. Den första historiska avhandlingen som tydligt inspirerats av debatten om tidigindustrin är Christer Ahlberger, *Vävarfolket*, som utkom 1988. Den handlar om hemindustrin i Mark 1790–1850 och visar hur viktiga samhällsprocesser som t.ex. industrialiseringen, folkökningen och proletariseringen samspelade på lokal nivå. Dessutom tar författaren upp religionens betydelse i området under perioden. Per-Arne Karlsson har i sin avhandling *Järnbruken och ståndssamhället* (1990) tagit med icke-ekonomiska perspektiv. Han menar att den ekonomiska utvecklingen i det förindustriella samhället var beroende av institutioner med andra syften än strikt ekonomiska. Det fanns andra mål än att uppnå optimal ekonomisk tillväxt. Ett sådant mål var t.ex. social stabilitet.⁸⁶ 1992 kom två avhandlingar vars författare Klas Nyberg och Christer Persson åtminstone indirekt har stimulerats av debatten om tidigindustrin. Den första avhandlingen handlar om yllemanufakturens företagsform i 1780-talets Stockholm, den andra om klädesmanufakturer i Stockholm åren 1816–1846.⁸⁷ I boken *Husqvarnas arbetare 1850–1900* (1983) visar ekonomihistorikern Sven Olof Olsson att tillverkningen av vapen vid Husqvarna gevärsfaktori hade flera tidigindustriella inslag ända fram till omkring 1870. Tillverkningen hade en stor geografisk spridning och bara en del av tillverkningen skedde i fabriken.⁸⁸ Anders Floréns avhandling *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet i Jäders bruk 1640–1750* (1987) handlar om hur arbetet organiserades på Jäders bruk. Under Sveriges stormaktstid var efterfrågan på

⁸⁴ Se t.ex. Ahlberger 1988; Sundberg 1993 och Klingnéus 1997.

⁸⁵ Mastboom 1996 s. 236. Se även Mastboom 1990, vars avhandling har just det här perspektivet. I Sundberg 1993, kapitel 2 ges en översikt över både den internationella som den svenska forskningsdebatten ur ett agrarhistoriskt perspektiv.

⁸⁶ Karlsson 1990, kapitel 1.

⁸⁷ Nyberg 1992.

⁸⁸ Olsson 1983. Se speciellt kapitel 4.

vapen och militär utrustning stor. Jäders bruk var en av tillverkarna av vapen till den svenska armén. År 1997 kom Sören Klingnéus avhandling *Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen*,⁸⁹ som också handlar om tillverkning av vapen för kronans räkning. Klingnéus studerar Nerikes/Örebro faktori under åren 1615–1795. Bl.a. uppmärksamma han kronans åtgärder för att stimulera bondebefolkningen till att engagera sig i vapentillverkning. Det blev dock aldrig någon gevärsfabrik i regionen. Däremot inleddes en ny tidigindustriell epok i Kumlabygden några årtionden in på 1800-talet, nämligen skotillverkning. Den bedrevs som förlagsverksamhet och övergick senare till fabriksstillverkning.

Under 1990-talet har uppsalaforskarna Göran Rydén och Anders Florén varit tongivande i den svenska debatten om tidigindustri. I Florén & Rydén, *Arbete, hushåll och region* (1992), försöker de knyta utvecklingen inom den svenska bergshanteringen till den internationella debatten om tidigindustri. De för fram kritik mot att både den svenska och internationella debatten i hög grad har varit inriktad på den textila produktionen. Utgångspunkt i deras arbete är konflikten mellan det centraliserande handelskapitalet och den decentraliserade småskaliga allmogeproduktionen. De menar att den allmogebaserade bergshanteringen också skall klassificeras som tidigindustri. Böndernas kolande och bergsmännens järnproduktion liksom allmogesmidet bör räknas som tidigindustri. Dess produktion var för en avlägsen marknad och kombinerad med jordbruk. Florén och Rydén visar också att könsarbetsdelningens förändring hängde ihop med tidigindustrins framväxt.⁹⁰ I Maria Sjöbergs avhandling *Järn och jord. Bergsmän på 1700-talet* (1993) analyseras bergsmännens järnproduktion som en tidigindustri. I ett svenskt-ryskt projekt om jämförelse mellan de båda ländernas järnproduktion har forskarna också använt teorin om tidigindustrialisering.⁹¹

Under 1990-talet har intresset för genusforskning ökat i Sverige liksom i andra länder. Begreppet genus eller socialt kön inbegriper både det kvinnliga och det manliga. Kvinnans ställning och uppgifter studeras och förstås i relation till mannens och vice versa. Genusbegreppet fångar alltså upp ett samhälles uppdelning av sysslor, ansvar och makt i manligt och kvinnligt. Forskningen på detta område är mycket begränsad när det gäller förindustriell tid. Ett exempel är dock Inger Jonssons avhandling⁹² om linneproduktionen i Hälsingland i tidigt 1800-tal där intresset är fokuserat till linnetillverkningens organisation, men här finns också ett genusperspektiv. Anders Florén har

⁸⁹ Klingnéus 1997.

⁹⁰ Florén–Rydén 1992. Se även Karlsson 1990; Ågren 1991 och Sjöberg 1993. De använder alltså en bredare definition av begreppet protoindustri än Mendels.

⁹¹ Rydén & Ågren 1993.

⁹² Jonsson 1994.

⁹³ Florén 1995.

i en studie som tidigare nämnts diskuterat social- och könsarbetsdelningen inom den svenska bergshanteringen under 1600- och 1700-talen.⁹³

Tidigindustrin har naturligt nog också intresserat forskare från andra vetenskaper som etnologin och kulturgeografin. Inom etnologisk forskning har det funnits ett stort intresse för olika slags kompletterande näringar i jordbrukssamhället. I de flesta fall har man emellertid inte betraktat dessa näringar som delar i ett större ekonomiskt system utan snarare fokuserat dessa näringar som del av en folklig kultur. Undantag är t.ex. Göran Rosanders behandling av herrarbetet i Dalarna och Agneta Boquists avhandling *Den dolda ekonomin*.⁹⁴ Den senare avhandlingen utgör en djupstudie av den ekonomiska anpassningen i Bollebygd, ett slöjdområde i Sjuhäradsbygden. Hon har kartlagt näringsstruktur och försörjningsmönster från 1850 och hundra år framåt. Hon visar att småbrukarna försörjde sig genom diverse sysslor, som var minst lika viktiga för uppehållet som jordbruket.

Lars Magnusson har kort sammanfattat de kunskaper vi har om tidigindustrins utveckling i Sverige i tre punkter.⁹⁵ För det första att tidigindustrin var organiserad på ett antal olika sätt, som ett köpsystem eller ett hantverkssystem, i vilket producenterna sålde självständigt till marknaden, eller som ett förlagssystem. För det andra, att de demografiska konsekvenserna av tidigindustrin var mycket mer komplexa än vad Mendels ansåg. Det fanns andra faktorer än tidigindustrin som påverkade befolkningstillväxten och variationer i fertiliteten. Om tidigindustrin var socialt integrerad inom bondehushållet, kunde andra demografiska mönster utvecklas än om t.ex. tidigindustrins utövare endast var torpare eller jordlösa arbetare. För det tredje menar han att det inte finns något klart samband mellan tidigindustrin och den följande framväxten av fabriksindustrialiseringen i samma geografiska region. Utvecklingsmönstret var mycket mer komplicerat. I vissa regioner fick vi en avindustrialisering, där i stället jordbruket eller skogsbruket utvecklades. I sådana fall kunde kapital, arbetskraft och entreprenörer förflyttas till en annan region.⁹⁶ Mot denna bakgrund är det uppenbart att forskningen behöver fler empiriska studier av tidigindustrins faktiska förlopp i olika regioner.

Institutionernas roll i det tidigmoderna samhället

Ett viktigt teoretiskt övervägande gäller institutionernas roll i det tidigmoderna samhället. En central komponent i Mendels teori var ju att tidig-

⁹⁴ Rosander 1967 och Boquist 1978.

⁹⁵ Magnusson 1996b s. 21 of.

⁹⁶ Magnusson 1996b s. 223.

⁹⁷ Ogilvie 1993 s. 166ff.

industrin bröt ner traditionella institutioner som jordägarsystem, lokalsamhällen, skrån och handelskompanier och ersatte dem med oreglerade marknader. Forskningen har inte bekräftat detta.⁹⁷ Ogilvie har i stället på ett förtjänstfullt sätt pekat på institutionernas betydelse för den ekonomiska och sociala utvecklingen.⁹⁸ En av bristerna i begreppet protoindustrialisering är enligt Ogilvie att institutionernas roll försumrats i den protoindustriella utvecklingen. Enligt Douglass C. North utgör institutionerna de spelregler som finns i ett samhälle, dvs. ”de restriktioner (regler) som människor sätter upp för att ange formerna för mänsklig samverkan”.⁹⁹ Institutionerna visar hur samhället historiskt har utvecklats. De blir därför viktiga för förståelsen av historisk förändring. Ogilvie använder begreppet *sociala institutioner*, som hon definierar som en uppsättning av etablerade regler och praktiker för det sätt som människor organiserar sina ekonomiska, sociala, demografiska, politiska och kulturella aktiviteter.¹⁰⁰ Hon menar att svaret på problemet att de olika tidigindustriella regionerna i Europa utvecklats så olika i huvudsak står att finna i olikheterna i de sociala institutionerna. Genom att klargöra dessa institutioners betydelse, ökar kunskapen om vilka som är de viktiga påverkansfaktorerna.

Ogilvies definition av sociala institutioner är som framgått mycket bred. Institutioner består enligt hennes synsätt ju av både informella regler (restriktioner) och formella regler. Med *formella* institutioner menas skrivna spelregler i ett samhälle som t.ex. lagar och privilegier.

Organisering av produktionen

Ett centralt tema i många studier har varit den sociala organiseringen av tidigindustrin. Stickningsindustrins organisation och hur den förändras över tid är temat i min undersökning. Det blir då väsentligt att skapa en preliminär uppfattning om stickningsindustrins organisation och om vilka centrala förändringar som kan tänkas ha ägt rum. Tidigindustrins tidiga teoretiker anser att en linjär utveckling var det normala, dvs. en utveckling från köpsystem till förlagssystem. Sannolikt kan dessa tankegångar kopplas samman med Marx och hans utvecklingslinjer från hantverk via manufaktur till fabriksindustri. Denna uppfattning har starkt kritiserats av senare forskare.¹⁰¹ Verkligheten har visat sig vara mer komplicerad. Det har gjorts många

⁹⁸ Ogilvie 1997.

⁹⁹ North 1993 s. 16.

¹⁰⁰ Ogilvie 1996 s. 23.

¹⁰¹ Berg m.fl. 1983 s. 19 och Hudson 1983 s. 125.

försök att utveckla produktionstypologier, så även i Sverige. Nedanstående tabell ger fyra exempel, tre svenska och en tysk.

Schön (1979)	Göransson (1988)	Florén (1987)	Kaufhold (1978) ¹⁰²
1. Hemslöjd a. egenhemslöjd b. avsaluslöjd	1. Hemslöjd a. hemslöjd till husbehov b. hemslöjd för avsalu	1. Enkel varuproduktion	1. Hemslöjd
2. Förlagssystem	2. Köpsystem	2. Hantverk	
3. Hantverk	3. Förlagssystem	3. Förlagssystem	3. Förlag
4. Protofabriker a. hantverksfabrik b. fabrik med enkel mekanisk installation	4. Manufaktur (hantverksfabrik)	4. Manufaktur	4. Manufakturer a. decentraliserad manufaktur b. centraliserad manufaktur
5. Den mekaniserade fabriken.	5. Mekaniserad fabrik	5. Industrikapitalism	5. (Fabrik)

Likheterna mellan de olika typologierna är som framgår stora. Men det finns vissa skillnader. En viktig skillnad mellan Kaufholds typologi och de övriga är hans betoning av att det fanns två former av manufakturer, dels den centraliserade formen, dels en decentraliserad form. Den senare är en slags blandform mellan den centraliserade manufakturen och förlagssystemet. Denna typ av organisation har inte speciellt uppmärksamats av forskarna.

Enligt min uppfattning vore det intressant att utveckla en modell som, förutom produktionsformen, också tar med produktionsmedel som olika former av kapital samt konsekvenserna för den arbetskraft som är sysselsatt inom tidigindustrin som variabler. Tidigindustrin sågs ju av de tidiga teoretikerna som första fasen i industrialiseringen. Empirisk forskning har visat att det inte var ovanligt att det i stället för en industrialisering blev en avindustrialisering i regionen. En förklaring till detta kan vara vilken typ av kapital som användes i tidigindustrin. Handelsmännen var i huvudsak intresserade av marknaden och inte i samma grad av tillverknings sättet. Däremot var de industriella entreprenörerna i mycket högre grad intresserade av att ha full kontroll över hela produktionsprocessen liksom marknaden. Här växte den decentraliserade manufakturen fram som ett alternativ till renodlad fabriksstillverkning. Entreprenören¹⁰³ startade en mindre manufaktur eller fabrik i staden med ganska få anställda, men om man dessutom kombinera-

¹⁰² Kaufhold 1978 s. 220–242.

¹⁰³ Här används begreppet *entreprenör* för en som startar ett nytt företag som bildas kring en ny produkt, metod eller organisation. Begreppet *entreprenör* saknar en allmänt accepterad definition. (Se Gratzter 1998 kapitel 5.) För en diskussion angående *entreprenörs* begreppet; se t.ex. Svensson 2001 s. 42–46.

de den med förlagsverksamhet kunde företaget producera mer och var också mindre sårbart i samband med förändringar i efterfrågan.

Nedanstående typologi¹⁰⁴ är ett försök att strukturera tidigindustrin som ekonomiskt och socialt system, enligt de varianter som varit möjliga i Sverige under tidigmodern tid.

Kapital	Organisatör	Arbetskraft
Godskapital	Kommersiella godsägare	Producenterna är frälseshushållen.
Köpmanskapital (rörligt) 1)	Kommersiella entreprenörer (köpmän, handelsmän) organiserade produktionen och kontrollerade marknaden. (Förlagssystem)	Producenterna (rättsligt självständiga, men förlorar den ekonomiska.) 2)
Industriellt kapital (bundet)	Industriella entreprenörer (fabriksägare men också förläggare). 3) I högre utsträckning kontroll över produktionsprocessen	Industriellt hemarbete. (proletariserande) samt fabriksarbete
Industriellt kapital	Industriella entreprenörer (fabriksägare) Fullständig kontroll över produktionsprocessen	Fabriksarbete

Kommentar:

1) Fast kapital var obetydligt, däremot var det rörliga kapitalet viktigt. Det behövdes tillgång till kortsiktigt kapital. Detta fanns tillgängligt genom en rad olika institutionella sätt. I 700-talets affärer var ofta ett nätverk av krediter.¹⁰⁵

2) Producenten får råmaterialet levererat från en förläggare som också tar hand om varans avsättning. Producenten äger produktionsmedlen och svarar för hela produktionsprocessen. Producenten är dock beroende av förläggaren för tillgång till råvaran.

3) Detta är exempel på decentraliserad manufaktur. Det är en blandform mellan en centraliserad manufaktur och förlagssystemet. Producentens/arbetarens ställning blir mer beroende genom att han/hon inte längre fullföljer hela produktionsprocessen. Den hemindustriella produktionen bedrivs i anslutning till fabriksdriften.

¹⁰⁴ Inspiration är här Max Webers begrepp *idealtyp*. Forskaren renodlar vissa karakteristiska drag som inte behöver finnas i verkligheten. (Weber 1976 s. 9f.) Modellen är tänkt att användas för att förklara utvecklingen av tidigindustrin och kan appliceras på stickningsindustrin.

¹⁰⁵ Berg 1983.

I förlagssystemet med köpmanskapital hade producenterna ingen direkt kontakt med marknaden, utan det var förläggaren som organiserade och kontrollerade marknaden. I detta system ägde producenten sina egna redskap och arbetade hemma.

Den andra formen av decentraliserad produktion var ett dubbelt system av fabriksarbete och industriellt hemarbete. Övergången från förlagsarbete till industriellt hemarbete fick konsekvenser för kontrollen av hemarbetskraften. I förlagsarbete fanns ett oberoende, tack vare tillgången till subsistens. Arbetaren som var engagerad i industriell produktion från sitt hem, blev däremot alltmer proletariserad. Kontrollen hade övergått från kommersiellt till industriellt kapital.

Lokalt och regionalt perspektiv

Ytterligare ett övervägande av principiell natur gäller regionbegreppet, som alltid har varit centralt i diskussionen om protoindustrialiseringen. Mendels menade t.ex. att protoindustrin förutsatte överskottsproduktion i en närbelägen region.¹⁰⁶ Den administrativa regionen Höks härad är utgångspunkt för studien, men för att få mer detaljerade kunskaper om stickningsindustrins framväxt och utveckling har studien delvis koncentrerats till socknarna Våxtorp och Hishult samt staden Laholm.¹⁰⁷ Dessa samhällen kom nämligen att spela en stor roll för stickningsindustrin. Motivet att välja ett par lokalsamhällen (för närmare studium) inom regionen har varit att försöka få en mer detaljerad kunskap om stickningsindustrin i det lokala perspektivet än vad som blir fallet om hela regionen studeras. Ett lokalt närperspektiv gör det lättare att förklara variationerna inom regionen och över tid kunna följa de förändringar som tidigindustrin går igenom.¹⁰⁸ Vissa frågor behandlas dock lämpligast på regional nivå, medan andra frågor tydligast framträder på det lokala planet. Olika typer av problem framträder således ofta på skilda nivåer. Kunskaper om både regionens naturliga förutsättningar för den textila tidigindustrin och de institutionella förhållandena som påverkar den tidigindustriella utvecklingen är betydelsefulla. Verkligheten är dock komplex och kan inte alltid stängas in i geografiska rum genom entydiga gränsdragningar. Sociala och ekonomiska processer går inte alltid att isolera inom existerande administrativa gränser. För att kunna visa hur det ekonomiska

¹⁰⁶ Mendels 1972.

¹⁰⁷ I kapitel 6 för jag en utförligare diskussion om regionbegreppet.

¹⁰⁸ Det har under senare år förts en omfattande diskussion om lokala studier. Se t.ex. Aronsson 1992 s. 10ff och Aronsson 1995 och där anförd litteratur.

¹⁰⁹ I kapitel 6 diskuteras nätverksbegreppet.

och sociala rummet förändras över tid blir det viktigt att studera det kommersiella nätverket¹⁰⁹ på ett mer öppet sätt.

Forskning om Hallands historia

Forskningen kring utvecklingen i Halland under tidigmodern tid är begränsad. Landstinget i Halland utgav dock 1959 två omfattande band om Hallands historia där olika samhällssektorer beskrivs av flera forskare, bl.a. Jerker Rosén, Albert Sandklef, Oscar Bjurling och Sten Carlsson. En mera populär framställning ges i Montells *Hallands historia* (1983).

Det finns däremot endast några få historiska undersökningar som i avhandlingens form berör Halland. Kulturgeografen Nils G. Stenström har i sin avhandling *Slöinge och Efra socknar 1600–1870* (1945) bl.a. behandlat skiftena i dessa båda halländska socknar. Etnologen Orvar Löfgren har i sin avhandling *Fångstmän i industrisambället* (1977) behandlat fiskarbefolkningen i Bua. Det är en lokalstudie som tar upp den ekonomiska utvecklingen under 1800-talet och första hälften av 1900-talet. Här skildras bl.a. de många obesuttna, som är hänvisade till ett liv i agrarsamhällets utkanter. Det var vanligt att de hjälpte till som extra arbetskraft i bondehushållen, där de deltog i lintygproduktionen, men också i produktionen av ylletextilier.¹¹⁰ Väröbygden utgjorde en del av den halländska hemslöjdstraditionen, som baserades på uppköpare från framför allt Borås.¹¹¹ Staffan Smedbergs avhandling *Frälsebönderörelser i Halland och Skåne 1772–1776* (1972) handlar bl.a. om frälseböndernas protester i Sydhalland mot hoveriet.¹¹² I Johan Söderbergs avhandling *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet* (1978), ingår Halland som ett undersökningsområde. Söderberg har studerat fattigdomens regionala variationer i bl.a. Halland vid tre tidpunkter på 1800-talet. Han visar att fattigdomskvoten är lägre i den sydhalländska slättbygden än i skogsbygden. Han kommer också fram till att de fattigaste socknarna i länet är koncentrerade till länets norra och mellersta delar. Lars Ydborn har i sin avhandling *Befolkningstillväxt och jordbruk. Tre socknar i Halland 1780–1870* (1984) studerat befolkningen och försörjningen i tre socknar där två låg i slättbygd och en i skogsbygd i mellersta Halland. Ydborn kommer fram till att socknarna på slättbygden utvecklas från lågavkastande jordbruk till spannmålsproducenter med kommersiellt jordbruk. I skogssocknen var tidigindustriell verksamhet viktig för allmogens försörjning. De var sysselsatta med att tillverka vävnader, träredskap m.m. för marknaden. Hur laga skifte genomfördes i Halland har Ronny Petters-

¹¹⁰ Löfgren 1977 s. 34.

¹¹¹ Löfgren 1977 s. 54.

¹¹² Med *hoveriet* menas att dagsverkskyldigheten inte var reglerad.

son studerat i sin avhandling *Laga skifte i Hallands län 1827–1876* (1983). Laga skifte skedde först på den halländska slättbygden. På 1990-talet kom Anders Olssons avhandling *Borgmästare, bastioner och tullbommar* (1995). Här undersöks hur bl.a. den svenska staten påverkade de halländska städerna i samband med att Halland blev svenskt på 1600-talet. Han visar hur Halmstad påtagligt gynnades på bekostnad av länets andra städer.

Källmaterial

Källmaterialet är vanligtvis ett problem när en tidigindustriell verksamhet skall studeras. Mycket material har gått förlorat för eftervärlden därför att enskilda företagens arkiv inte bevarats på samma sätt som material från statlig verksamhet. Det har därför blivit nödvändigt att använda källmaterial av synnerligen skiftande beskaffenhet för att kunna få fram kunskaper om den sydhalländska stickningsindustrin.

Den bild av den svenska näringsstrukturen som det historiska källmaterialet av typ *kyrkobokföring eller mantalslängder* ger är, som flera forskare framhållit, inte fullständig. Att döma av dessa handlingar bestod befolkningen nästan enbart av åbor, torpare och arrendatorer. Det finns inga uppgifter i sådana källor som visar vilka hushåll som antingen på heltid eller på deltid försörjde sig på tidigindustriell produktion. Uppdelningen i det kamerala materialet gjordes i äldre tider med utgångspunkt från personers förhållanden till jorden. En persons sociala status var alltså knutet till jordägandet. Den som hade beteckningen bonde eller torpare kunde emellertid vara sysselsatt med något helt annat än jordbruk.¹¹³ Det skriftliga officiella källmaterialet fångar alltså bara en del av vardagslivet, nämligen den verksamhet som myndigheter, präster m.fl. hade till uppgift att förteckna. De flesta ekonomiska aktiviteter som ägde rum utanför själva jordbruket är svåra att hitta i offentligt skriftligt källmaterial. Det innebär alltså att den informella ekonomin¹¹⁴ har satt ytterst få spår i det officiella kamerala källmaterialet.

Dessa brister gör det svårt att ge en mer nyanserad bild av näringsstrukturen i ett område och försvarar möjligheten att kartlägga vilka hushåll som var sysselsatta med kommersiell stickning eller annan tidigindustriell produktion i regionen. Något speciellt *förläggarkiv* från stickningsindustrin finns inte bevarat, vilket avsevärt försvärat undersökningen. Det skulle annars ha givit oss en möjlighet att se vilka hushåll som var inblandade i stick-

¹¹³ Jmf Ahlberger 1988 s. 7,73; Gadd 1991 s. 185; Jonsson 1988 s. 31 och Löfgren 1977 s. 55.

¹¹⁴ Det finns flera begrepp med ungefär samma innebörd, t.ex. "osynlig" ekonomi, dold ekonomi, mångsyssleri. Valet föll på *informell ekonomi*, då detta är ett väletablerat begrepp. Det kan beskrivas enklast som den ekonomi som inte framträder i statistiken eller inte är lagligt reglerad. Se Isacson-Johansson 1989 s. 184–191 och Johansson 1996 s. 17ff.

ningsindustrin, men också kunnat ge uppgifter om produktionskapaciteten. Risken är alltså stor att den del av verkligheten som inte framträder i bevarat källmaterial kommer att förbli en okänd del av vår historia. Det är emellertid viktigt att inte här ge upp, utan med hjälp av olika slags källmaterial ändå försöka spåra uppgifter, som gör det möjligt att rekonstruera verkligheten så långt det går att få en mer korrekt bild av vår historia.¹¹⁵ Inte minst gäller detta den informella ekonomin. Kunskaper om denna ekonomi är en förutsättning för att kunna ge en någorlunda sann bild av människornas ekonomiska och sociala villkor under 1700- och 1800-talen.¹¹⁶ Det är också viktigt att kartlägga tidigindustrin för att förstå framväxten av det moderna industrisamhället. En stor mängd arkivmaterial har därför använts i undersökningen; en del av de relevanta serierna kommenteras ytterligare nedan.

På gränsen mellan att vara *forskning, källutgåva och traditionsuppteckning* ligger en del *tryckta arbeten om Halland från 1700- och 1800-talen*. Vissa uppgifter ur dem har kunnat användas som källa, med viss försiktighet. Ett exempel från södra Halland är Linnéärljungen och prosten i Hasslöv Pehr Osbecks bok *Utkast til beskrifning öfver Laholms prosteri*, som utarbetades under 1780-talet, men inte blev tryckt förrän 1922.¹¹⁷ Osbeck skildrar också stickningen som näring i Höks härad. Den anses tillhöra de bättre av 1700-talets bygdebeskrivningar.¹¹⁸ Boken ger en utmärkt inblick i människornas vardag och liv i södra Halland mot slutet av 1700-talet. Enligt etnologer har denna typ av litteratur ett mycket högt värde som kulturhistoriskt och etnologiskt källmaterial.¹¹⁹

Andra mycket intressanta äldre böcker, som ger uppgifter om näringar i Halland är Anders Gustaf Barchaeus *Underrättelser angående landthushållningen i Halland 1773*. Barchaeus var akademiadjunkt vid universitetet i Uppsala och var intresserad av den på 1700-talet moderna ekonomiska vetenskapen. Med understöd av bl.a. Vetenskapsakademien reste han till olika landsdelar och studerade lantthushållningen. Rapporterna lämnades sedan in till Vetenskapsakademien. I Halland besökte han flera av den tidens största lantbruk. Resan slutade hos prosten Pehr Osbeck i Hasslöv. Hans rapport ger rikhaltiga och värdefulla underrättelser om lantthushållningens ställning i Halland på 1700-talet, men också om stickningsindustrin. Här får vi reda på stickningens geografi, men också namn på förläggare m.m.

I *Manufakturkontorets arkiv* ligger ett opublicerat manuskript skrivet av Olof Hamrèn i början av 1740-talet. Han har kartlagt näringslivet i Väst-

¹¹⁵ Under senare år har det förts en debatt om historien underifrån. Se t.ex. Norrlid 1987 s. 243–261 och Sundberg 1993.

¹¹⁶ Boquist 1978; Gadd 1991; Isacson 1994; Jonsson 1994 och Johansson 1996.

¹¹⁷ Osbecks bok kom inte ut förrän 1924. I Hasslövs kyrkoarkiv finns Osbecks efterlämnade arkiv. Här kan finnas ytterligare intressanta uppgifter.

¹¹⁸ Hellspong 1989 s. 26ff.

¹¹⁹ Bringéus 1961 s. 335.

sverige på ett mycket ingående sätt. Han ger också många synpunkter på hur näringslivet skulle kunna ha utvecklats i regionen.¹²⁰

1752 publicerades första delen av Jacob Richardsons bok med titeln *Hallandia antiqua et hodierna*. Det är ett ståtligt verk som ger en systematisk landskapsbeskrivning. Året efter kom den andra delen. Det finns visserligen en hel del brister i boken, men bokens värde ligger i att den ger oss en uppfattning om den ekonomiska och sociala strukturen i Halland på 1700-talet. Åren 1817–1819 utkom prästen Sven Peter Bexells bok om *Hallands historia och beskrifning 1–3*. Det är ett omfattande verk om landskapets historia. Den andra delen, *Hallands beskrifning*, är den mest värdefulla. Här går Bexell bl.a. noggrant igenom samtliga socknar och städer och ger många intressanta upplysningar.

Det är, som redan nämnts, mycket svårt att uppskatta stickningsindustrins produktionskapacitet, inte minst på grund av avsaknaden av förläggarkiv. Det är väl känt att under 1700-talet och i början av 1800-talet gjorde militären stora beställningar av stickade strumpor i södra Halland.¹²¹ För att komma åt primärmaterial har jag vänt mig till *Krigsarkivet*, som förvarar Kungliga Krigskollegiets arkiv. För vissa perioder finns *räkenskaperna* bevarade intakta, vilket ger möjlighet att kartlägga den mängd strumpor som levererades från Halland. Dessutom finns intressanta uppgifter i *skriftväxlingen mellan den halländska landshövdingen och Krigskollegiet*. Kartläggningen av dessa beställningar gör att det går att uppskatta den produktionskapacitet som stickningsindustrin kunde uppnå under några intensiva krigsår. Däremot är det svårare att uppskatta leveranserna till den civila marknaden, åtminstone under 1700-talet och i början av 1800-talet. Det är först ett par decennier in på 1800-talet som vi i bevarade *länsmanrapporter* från Laholms fögderi kan få uppskattningar av produktionen under vissa år från de olika länsmandadistrikten. Det är uppgifter som senare förekommer i *kronofogderapporter* och i *landshövdingsberättelser*.

Landshövdingsberättelserna ger oss en bild av vilka frågor som ansågs viktiga för länet och staten under perioden. De är samtida berättande källor som bygger på lokala intryck men också bygger på eller innehåller en mängd lokalt material från bl.a. präster och fogdar. Landshövdingen har traditionellt haft det dubbla uppdraget att representera centralmakten gentemot länet och länet gentemot centralmakten. Landshövdingeberättelsernas källvärde är starkt växlande. I vissa fall kan en påtaglig tendens spåras. Det var inte ovanligt att berättelserna har utformats som ett försvar för vederbörande landshövdings ämbetsförvaltning. En annan felkälla ligger i att ämbetsberät-

¹²⁰ Hamrén 1742. Manufakturkontorets arkiv, vol. 176, RA.

¹²¹ Osbeck 1796/1922 s. 94.

telserna ibland har getts en schablonmässig utformning med de närmast föregående berättelserna som förlagor.¹²²

Kunskaper om förläggarna inom stickningsindustrin finner vi i en rad olika källor, som t.ex. *Kungliga krigskollegiets arkiv, länsstyrelsematerial, protokoll från magistraten och bouppteckningar*. Även i *traditionsuppteckningarna*¹²³ finner man uppgifter om dessa herrar, åtminstone de som var aktiva under senare delen av 1800-talet.

De traditionsuppteckningar som finns i våra folklivsarkiv ger oss möjlighet att få fram uppgifter som inte finns i andra skriftliga källor. Jag har använt några uppteckningar, i huvudsak från *Folklivsarkivet i Lund*. Genom att gå igenom bouppteckningar kan man få en god inblick i allmogens produktionsmönster men också få intressanta uppgifter om förläggarnas ekonomi.¹²⁴ *Domboksprotokoll* kan också ge kompletterande kunskap inte minst när det gäller ekonomiska konflikter. Till eftervärlden har tyvärr inte så mycket privat källmaterial bevarats som handlar om den tidigindustriella verksamheten. *Wallens godsarkiv* blev till stora delar förstört i samband med en försäljning år 1933. Även under tidigare perioder tycks arkivet råkat ut för förstörelse av arkivmaterial. Det finns emellertid några intressanta uppgifter bevarade om stickningens roll på godset.¹²⁵

För att rekonstruera jordägarförhållanden och därmed den sociala strukturen har ett antal källor använts. Den mest tillförlitliga källan är *lagfarter* och liknande handlingar som styrker att jordinnehavet är lagligen registrerat. Dessutom har *mantalslängder* och *taxeringslängder* använts. Från och med 1810 upprättades taxeringslängder med uppgifter om varje skattbelagd fastighet sockenvis. Dessutom har *Hallands landsbeskrivning* från 1729 använts i detta syfte¹²⁶ Försäljningen av Sjöboholms gods har kunnat kartläggas genom att via en genomgång av lagfarter som finns bevarade i Göta hovrätts arkiv.

Sammanfattningsvis kan sägas att ämnet har varit besvärligt ur ett källperspektiv. Det har varit nödvändigt att leta efter material på olika nivåer, i olika arkiv, och att kombinera dessa. De olika källorna som använts kommer på centrala punkter att fortlöpande diskuteras i de olika kapitlen.

¹²² Norborg 1968 s. 150.

¹²³ I bl.a. Folklivsarkivet i Lund finns ett antal traditionsuppteckningar som handlar om tidigindustrin i södra Halland.

¹²⁴ Löfgren 1977 s. 55.

¹²⁵ Wallens godsarkiv ligger i Landsarkivet i Lund. I godsarkivet har jag funnit jordeböcker från 1770 och 1824 som visar att frälsebönderna stickade för herrskapet på godset.

¹²⁶ Det var den nyutträdde landshövdingen William Bennet som 1728 gav sina lantmätare i order att införskaffa upplysningar om tillståndet i Halland. Landsbygden och städerna dokumenterades när det gäller människornas sociala och ekonomiska villkor. Varje skatte- och kronohemman beskrevs ytterst noggrant. Däremot behandlas frälsehemman ytterst summariskt. Resultatet blev nära 4000 handskrivna sidor.

Forskningsuppgift

Syftet med denna studie är att öka kunskapen om tidigindustrin i Sverige, en kunskap som kan bidra till förståelsen av den snabba förändring som det svenska samhället genomgick under tidigmodern tid. Som undersökningsobjekt har valts Höks härad i södra Halland, ett område som under stora delar av 1700- och 1800-talen var starkt påverkat av en framväxande tidigindustriell tillverkning. Föreliggande undersökning har koncentrerats till stickningen som var en etablerad tidigindustri i Höks härad med tyngdpunkt på andra hälften av 1700-talet och första hälften på 1800-talet. Studien behandlar hur stickningsindustrin växte fram och organiserades i sydligaste Halland under perioden 1750–1870. Undersökningen sträcker sig alltså från ca 1750–1870, men tar avstamp i decennierna kring århundradet 1700.

Frågeställningar

Den här aktuella stickningsindustrin låg i en godsdominerad agrarmiljö. Den kom i stor utsträckning att bedrivas på förlagsbasis. Flertalet av Höks härads socknar var i mer eller mindre grad inblandade i stickningsindustrin. Mot denna bakgrund vill jag nu formulera mina egna frågor rörande södra Halland på följande sätt:

1. Södra Halland var ett övervägande agrart område, med inslag av ”feodal” godsstruktur på 1600- och 1700-talen. Vilken betydelse hade den sociala strukturen för framväxten och existensen av en form av protoindustri? Hämmade den protoindustrin eller hjälpte den till att etablera en sådan? Och bröt protoindustrin i sin tur upp den sociala strukturen?
2. Vilken roll spelade institutioner som staten för utvecklingen, med tanke på den starka statsmakten i Sveriges historia under perioden?
3. Hur organiserades produktionen och avsättningen av produkterna inom och mellan regioner i detta skede och för denna bransch?
4. Hur såg arbetsfördelningen ut inom hushållet? Påverkade den kvinnornas sociala situation på något märkbart sätt?

Detta är de frågor som kommer att bli styrande för avhandlingen. Det är alltså *stickningsindustrins framväxt, utveckling och organisation i sydligaste Halland som står i centrum för denna avhandling*. Både det interregionala sammanhanget och statens agerande utåt och hushållsorganiseringen inåt kräver en kartläggning för att den lokala dynamiken ska bli begriplig.

En läsvägledning

Avhandlingen är disponerad så att efter inledningskapitlet kommer ett kapitel som handlar om de naturgeografiska förutsättningarna för tidigindustrin i södra Halland. Speciellt uppmärksammar jag socknarna Våxtorp och Hishult, orter som spelade en viktig roll för stickningsindustrin. I det tredje kapitlet presenteras en empirisk studie om Hishult och Våxtorps sociala struktur och hur den förändrades över tid. Vad betydde hishultsbornas frigörelse från den ”feodala” strukturen för utvecklingen av tidigindustrin? I det fjärde kapitlet kartläggs stickningsindustrin och dess tidiga utveckling till ca 1740. Här behandlas bl.a. dess koppling till Wallens gods i Våxtorps socken. I kapitel 5 behandlas stickningsindustrin från 1740-talet och framåt. Tyngdpunkten ligger på förlagsverksamheten i Laholm samt den produktionskapacitet som stickningsindustrin lyckades uppnå när den var som framgångsrikast. I kapitel 6 kartläggs stickningsindustrins kommersiella nätverk och hur detta förändrades över tid. Här diskuteras speciellt avsättnings-systemet, dvs. försäljnings- och distributionsleden. Boråsarnas betydelsefulla roll i detta sammanhang behandlas. En annan fråga som tas upp är vad 1800-talets liberalisering av ekonomin fick för konsekvenser för stickningsindustrin. I avhandlingens sjunde kapitel diskuteras människornas roll i tillverkningsprocessen ur ett genusperspektiv. Avslutningskapitlet ger en sammanfattning över studiens resultat, liksom en diskussion av resultaten och de teorier som presenterades i inledningskapitlet.

2 Höks härad – en tidigindustriell region

Inledning

I detta kapitel skall de naturgeografiska förutsättningarna för den textila produktionen i Höks härad i södra Halland behandlas, men också kortfattat regionens näringsgeografi. Den naturgeografiska miljön har betydelse för den ekonomiska anpassningen i ett område. Vad var det som gjorde södra Halland lämpligt för tidigindustriell textil produktion? Hur såg tillgången på råvaror och arbetskraft ut?

Jordbruket var basnäringen på landsbygden, även i tidigindustriella regioner, så även i Höks härad. I Halland stod jordbruket och boskapsskötseln på en låg nivå med undantag för några få större gårdar.¹ Vid Hushållningssällskapets första sammanträde år 1811 konstaterar man att lantbruket i länet var misskött och i hög grad skulle behövas förbättras.² Många hushåll i södra Halland kombinerade ett mindre jordbruk med inkomster från tidigindustriell verksamhet. Det fanns alltså en koppling mellan jordbruk och tidigindustri. Den tidigindustriella forskningen har i hög grad koncentrerat sig på utvecklingen från tidigindustri till modern industri och därmed missat den viktiga kopplingen mellan jordbruket och tidigindustrin.³ Det är alltså inte oviktigt att få fram fakta om jordbrukssystemet i regionen och hur det förändrades över tid. Många tidigindustriella regioner utvecklades inte till industriregioner, utan i stället fick vi en deindustrialisering eller avindustrialisering. Stickningsindustrin i Höks härad är ett exempel på hur en omfattande protoindustri inte ledde till någon fabriksindustri.⁴

Ett annat viktigt område att belysa är skogen och dess betydelse för försörjningen. Under 1700-talet och 1800-talets första hälft var skogsbristen mycket stor i södra Halland.⁵ Vilken betydelse hade detta för den tidigindustriella utvecklingen?

¹ Bergstrand 1962 s. 5.

² Danström 1912 s. 24.

³ Mastboom 1996 s. 236. Se även Mastboom 1990, vars avhandling har just det här perspektivet.

⁴ Ett försök gjordes i Laholm av borgmästaren Appelberg, som hade en strumpfabrik i Laholm 1753–1757.

⁵ Landshövdingeberättelser...1998 s. 103 (Landshövding Hummelhielms relation till riksdagen 1755), s. 200ff (Relation från Hallands län 1786), s. 218 (Berättelse om länets tillstånd 1805), s. 387 (Protokoll från möte med konungens befattninghavare å Halmstads slott den 12 dec. 1811.) m.fl.

En av de mest undersökta aspekterna av den tidigindustriella modellen är den demografiska. Ursprungsteorin formulerade ett antal hypoteser om hur människorna reagerade demografiskt på tidigindustrialiseringen. Det har funnits god tillgång på källor och en utmärkt metod, den s.k. familjerekonstruktionstekniken. Detta har gjort att många forskare har intresserat sig för de demografiska effekterna av tidigindustri.⁶ De har inte funnit något klart samband mellan familjebildning, barnafödande och tidigindustriell aktivitet. Det finns därför ingen anledning att fördjupa sig i sambandet mellan stickningsindustrin och demografin i sydligaste Halland. Däremot kan det vara av intresse att ta fram allmänna uppgifter om befolkningsutvecklingen i regionen. Tillgången på arbetskraft var nämligen en viktig faktor inom tidigindustrin, som oftast utvecklades i regioner med undersysselsättning eller säsongarbetslöshet. På motsvarande sätt är det viktigt att ha kännedom om de råvaror som tidigindustrin baserade sig på. Råvaran till den textila produktionen i södra Halland var i huvudsak ull. Hur såg tillgången på ull ut i regionen? Varifrån fick man för övrigt sin ull? Innan vi går in på dessa frågor och en grundläggande geografisk bakgrundsinformation om regionen, skall jag nämna något kort om protoindustriella regioner i Sverige.

Protoindustriella regioner i Sverige

Under 1700-talets andra hälft och 1800-talets första hälft fanns det enligt modern forskning två större protoindustriella regioner i Sverige, nämligen den mångskiftande tidigindustriella regionen i norra Dalarna och den västsvenska tidigindustriella regionen.⁷

Den ena av dessa större protoindustriella regioner låg i norra Dalarna. Här fanns en rik och mångsidig tradition då det gällde att framställa och saluföra industriella produkter. Det var framför allt i de övre dalssocknarna som folket måste lita till andra näringar än bara jordbruket för sin utkomst. Det fanns ett sammanhängande "industriområde" som började i Orsa och Mora som sträckte sig mot Särna i nordväst och de sydligaste västerdalssocknarna i sydväst.⁸ Under 1800-talet första hälft ägnade sig tusentals personer i detta område åt att förädla varjehanda slöjdprodukter. Det var framförallt trä- och metallvaror som tillverkades, men också andra material utnyttjades.⁹

Den västsvenska tidigindustriella regionen kan ses som ett stort sammanhängande område som sträckte sig från södra Västergötland, den s.k.

⁶ Se t.ex. Houston and Snell 1984 s. 479ff och Kriedte m.fl. 1993 s. 219 ff. Ett svenskt exempel är Ahlberger 1988.

⁷ Johansson 1993 b.

⁸ Utterström II 1957 s 24.

⁹ Isacson-Magnusson 1983 s 77.

Sjuhäradsbygden, in i västra Småland och större delen av Halland ned mot gränstrakterna mellan Småland och Skåne.¹⁰ Höks härad ingick i denna större region. I detta område fanns en mångsidig och omfattande tidigindustri, inom framförallt textil-, trä- och smidestillverkning. Naturgeografiskt hör Sjuhäradsbygden direkt samman med västra Småland och de östliga trakterna i Halland. Tillsammans utgör de en del av det stora västsvenska gnejsområdet.¹¹

Även utanför de två stora regionerna fanns det orter och områden med landsbygdsindustrier. Det var ofta starkt avgränsade områden eller orter som kännetecknades av en produktspecialisering.

Höks härad – Hallands sydligaste härad

Höks härad i sydligaste Halland var som kommer att framgå av min avhandling ett exempel på ett tidigindustriellt område. Häradet uppfyllde de krav som forskningen ställer på en sådan region. Under stora delar av 1700- och 1800-talen fanns här en omfattande stickningsindustri, som den viktigaste icke-agrara sysselsättningen i regionen. Strumpor, tröjor m.m. tillverkades och distribuerades till marknader utanför regionen. Industrin bedrevs i huvudsak på förlagsbasis. Producenterna var småbrukare som kombinerade sitt lilla jordbruk med inkomster från icke-agrara näringar.

Höks härad är en heterogen naturgeografisk region som består av både skogs-, slätt- och mellanbygd.¹² Det är Hallands sydligaste härad. Det omger på alla sidor staden Laholm. Längst i söder mot gränsen till Skåne ligger Hallandsåsen. Norr om åsen utbreder sig Laholmsslätten. Den halländska slättbygden omfattar de områden som låg under marina gränsen, och höjt sig vanligen knappt 50 m över havet. Östra delen av häradet var ett nästan skoglöst men mossrikt platåland. Det tillhör en del av sydsvenska höglandets västra sluttning, vars yta ligger mellan 150 och 190 m över havet. Häradet genomflytes i öster-väster av Stensån och Lagan.¹³

¹⁰ Isacson & Magnusson 1987 s 26.

¹¹ Sterner 1970 s 19.

¹² Campbell 1928 s. 15f.

¹³ Sverige geografiska beskrivning. Sverige III 1932 s. 398f.

Karta 2:1. Delar av Halland med Höks härad.

Administrativt fanns det 11 socknar i Höks härad; se karta 2:1. Flertalet av häradets socknar var under undersökningsperioden mer eller mindre inblandade i stickningsindustrin. Socknarna Våxtorp och Hishult kommer att belysas utförligare, då de kom att få en speciell betydelse för stickningsindustrins utveckling på den sydhalländska landsbygden. Våxtorp socken var ett centrum för produktionen av strumpor under andra hälften av 1700-talet och här hölls kontinuerligt en strumpmarknad. På Wallens gods stickade också frälsehushållen strumpor som en del av räntan. Under 1800-talet utvecklades Hishults socken till en omfattande tidigindustriell socken. Här levde flertalet av de bondeförläggare som dominerade stickningsindustrin under andra hälften av 1800-talet.

Hishults och Våxtorps socknar

Hishults socken ligger i den s.k. skogsbygden. Genom Hishult flyter Smedjeån, som är en biflod till Lagan. Hishult bestod till större delen av Ljunghedar och mossmarker. Jordmänen består till största delen av jökелgrus. Kyrkbyn ligger på rullstensgrus, som är mycket stenigt och svårbearbetat. Osbeck skriver: ”Orten är mager, backig, stenig och til en stor del skoglös i Hishults Sockn, då man undantager små skogar af Bok vid Säterierne Sjöbo och Oshult och några lundar af Al och Björk /.../. Åkren är stenig, säden krakas¹⁴, höet är svagt, halmen bättre.”¹⁵

Östra delen av Våxtorps socken ligger i skogsbygden. Den västra tillhör mellanbygd och slättbygd. I söder är socknen upptagen av Hallandsåsen. Genom socknen flyter Smedjeån och Stensån. Våxtorp ligger något över en mil från staden Laholm. Socknens östra del ligger i området för de egentliga Ljunghedarna, där den förhärskande jordarten är jökелgrus. Det finns en bevarad topografisk-administrativ översiktskarta upprättad år 1652, som ger en god bild av dåtidens landskap.¹⁶ Den visar tydligt att Våxtorps socken, men även grannsocknen Ränneslöv har anmärkningsvärt mycket Ljungmarker. Den övriga delen ligger utanför Ljunghedsområdet. På gränsen mellan Ljunghedarna och slättbygden ligger Wallens säteri. Den odlade arealen består till största delen av sandjord. Utefter Smedjeån finns betydande ängsmarker.¹⁷

Övriga socknar i Höks härad

Knäreds socken gränsar i söder till Hishult. Socknen är belägen på bägge sidorna om Lagan; Knäreds by med kyrka och prästgård ligger på den norra. Flera gårdar söder om Lagan låg under säterierna Oxhult och Sjöboholm. Orten var vid flera tillfällen mötesplats för de svenska och danska kungarna. Det mest kända mötet ledde till freden i Knäred 1613. Jordmänen är i allmänhet mindre bördig. Under 1700-talet utgjordes marken till stor del av vidsträckt Ljunghedar.¹⁸ Den magra växtligheten gav ett utmärkt bete åt fåren.

Veinge socken kring Genevadsån är slättbygd i väster och i nordöst hög-länt skogs- och mosstrakt. Ysby socken söder om Lagan är mest slättbygd.

¹⁴ *Kraka* säden: sätta upp sädesnäckarna på stör för torkning. (Osbeck 1796/1922 s. 414.)

¹⁵ Osbeck 1796/1922 s. 228.

¹⁶ Kartan upprättades av Kiettel Classon. Den hade titeln ”Landtkort och Geographesk Taafla öfver heela Halland.” Se Malmström 1952 s.322.

¹⁷ Kellgren 1895.

¹⁸ Osbeck 1796/1922 s.38.

Ränneslöv socken är slättbygd i väster, med bergslänt i öster. Socknarna Hasslöv och Våxtorp når tillsammans en längd av två mil och en bredd på över en mil. Hasslöv genomskärs av Stensån som också flyter igenom Våxtorps och Karups socknar. Säteriet Dömostorp är beläget mellan Hasslöv och Karup, i närheten av Hallandsåsen. Wallens säteri ligger i Våxtorp. I Skummeslövs socken ligger godset Skottorp.

Befolkningsutvecklingen

Den allmänna demografiska utvecklingen i regionen är av intresse liksom den sociala sammansättningen. Under perioden 1750 till 1860 fördubblades Sveriges befolkning. Folkökningen var särskilt kraftig efter 1810. Befolkningen bodde i huvudsak på landsbygden. Endast ca 10 procent bodde i städerna. Den mycket kraftiga befolkningstillväxten fick stora konsekvenser för den sociala sammansättningen. Det var de obesuttna grupperna som ökade mest.¹⁹ Se tabell 2:1.

Tabell: 2:1. Jordbruksbefolkningens sammansättning i Sverige 1751 och 1850.

	1751	1850
Bönder	1 86 569	206 939
Torpare	27 891	96 810
Backstugusittare och inhysesjon	20 033	89 215
Statare	—	17 026
Summa obesuttna	47 924	203 051

Källa: Winberg, Folkökning och proletarisering (1975) s. 17.

Under hundraårsperioden från 1751 till 1850 ökade alltså bondebefolkningen med en tiondel, medan antalet obesuttna fyrdubblades. Det skedde alltså en kraftig proletarisering i Sverige, som särskilt Christer Winberg understrukit och på olika sätt belyst.²⁰

Befolkningsökningen i Höks härad var också kraftig. Under perioden 1806–1865 nästan fördubblades folkmängden. Det var den största befolkningsökningen av samtliga häradar i Halland; se tabell 2:2. Trots detta var enligt Johan Söderberg de fattigaste socknarna på 1800-talet i Halland med något undantag i huvudsak koncentrerade till länets mellersta och norra

¹⁹ Winberg 1975 s. 17.

²⁰ Winberg 1975.

delar. En anledning kan vara att en framgångsrik tidigindustri minskade fattigdomen i södra Halland.²¹

Tabell 2:2. Folkökningen i procent i Hallands härad under perioden 1806–1865.

Höks härad	+ 95
Tönnersjö härad	+ 82
Viska härad	+ 80
Faurås härad	+ 70
Himle härad	+ 68
Årstads härad	+ 63
Halmstads härad	+ 61
Fjärås härad	+ 49

Källa: Sundbärg 1910 s. 117.

Tabell 2:3. Befolkningsutvecklingen i Höks häradsocknar 1772–1865 och förhållandet mellan adelsjord/bondejord.

Socken	1772	1865	Procentuell ökning	Adelsjord/ bondejord ²²
Veinge	1 077	2 863	165,8	B
Tjärby	282	664	135,0	A
Knäred	1 442	2 311	60,3	A
Laholm lf	839	2 128	153,6	B
Rennslöf	703	2 338	232,6	A
Ysby	355	1 048	195,2	A
Ö Karup	655	1 466	123,8	A
Skummeslöf	322	789	145,0	A
Hasslöf	497	1 022	105,6	A
Våxtorp	1 247	2 468	97,9	A
Hishult	756	1 665	120,2	A
Höks härad	8 175	18 762	129,5	A

Källa: Sundbärg 1910 s. 118 och 314 och Wiking-Faria 193 s. 17.

²¹ Söderberg 1978 s. 29ff. Söderberg definierar fattig som den som inte kan betala någon skatt (s. 12).

²² A = adelsjord, socken med mer än 50% frälsejord. B = bondejord, socken med mer än 50% skatte- och kronojord.

Tabellen 2:3 visar att befolkningen i Hishult och Våxtorp också ökade kraftigt under perioden 1772–1865. Hishult ökade från 756 till 1 665 invånare och Våxtorp från 1 247 till 2 468 invånare, dvs. med 120 % respektive 98 %.²³ Här sker alltså en likartad utveckling likartad den i övriga delar av regionen, men båda socknarna låg något under häradets totala ökningstakt. Befolkningsökningen skedde inom ramen för det förindustriella agrarsamhället. Den traditionella bondehushållningen hade svårt att klara av försörjningen av den växande befolkningen. Den icke-agrara produktionen kom därför att spela en allt större roll för försörjningen i regionen.

Migration

Arbetsvandringarna från Halland tycks ha haft en stor ekonomisk betydelse för regionen. I ett sockenstämmoprotokoll från Knäreds socken år 1794 framgår det att bönderna skulle ha tvingats att gå ifrån sina gårdar, om de inte haft möjlighet att tjäna pengar genom vandringsarbeten.²⁴ Vart gick hallänningarnas arbetsvandringar? Under 1700-talet och i viss omfattning under 1800-talet gick många hallänningar till Skåne för tröskearbete. Rätten att utvandra för tröskearbete i Skåne hade hallänningarna haft länge. I en resolution 1695 bekräftades denna rättighet, liksom i ett landshövdingensbeslut från 1724. I det senare krävdes borgen för kronoskatt samt innehav av pass som villkor.²⁵ Det finns bevarade allmänna passjournaler för Halland för åren 1802–1839. Dessutom har några journaler sparats som enbart gällde dem som skulle till tröskearbete i Skåne. En genomgång av dessa passjournaler, som är från åren 1817–1824, visar att antalet tröskearbetare från Halland till Skåne varierade mellan 360–540 per år.²⁶ Enligt etnologen Göran Rosander var det på 1700-talet som mest 2 000 hallänningar som begav sig till Skåne för tröskearbete.²⁷

Det var inte bara till Skåne arbetsvandringarna gick. Under senare delen av 1700-talet och de första åren på 1800-talet vandrade också många hallänningar till sillfisket i Bohuslän, inte minst från södra delen av länet.²⁸ Det var

²³ Sundbärg 1910 s. 118 och s. 314.

²⁴ Knäreds kyrkoarkiv. Sockenstämmoprotokoll 1740–1807. LLA. Se även Utterström I s. 177 och Wangö 1961 s. 243 ff.

²⁵ Rosander 1967 s. 108 och Nelson 1963 s. 83 ff och s. 164 ff.

²⁶ Hallands landskanslis arkiv. Brevkoncept 1802–1839 A1a. Det finns bevarade allmänna passjournaler för åren 1802–1839. Dessutom har några journaler sparats som enbart gällde dem som skulle till tröskearbete i Skåne. Passtvangen infördes av Gustav Vasa och gällde till 1860. Det innebär att var och en som ville göra en resa utanför den trakt där han var allmänt känd var tvungen att ha med sig ett respass utfärdat av landshövdingeämbetet. (Ullenhag 1982 s. 45.)

²⁷ Rosander 1967 s.108.

²⁸ En vanlig arbetare i sillfiskeindustrin kunde under en säsong, dvs. två till fyra månader

också dessa arbetsvandringar som hårdast drabbades av kritik, men även arbetsvandringarna till Skåne ifrågasattes.²⁹ Det var starka krafter med landshövdingen i spetsen, som på 1790-talet ville begränsa arbetsvandringarna för hallänningarna. Det fanns dock ledande personer i länet som gav allmogen sitt stöd. Bland "försvararna" fanns t.ex. godsägarna både på Sjöboholm som Oxhults säterier.³⁰ De insåg sannolikt vandringsarbetet betydelse för folkets utkomst. Detta trots att de instämde i den kritik, som ansåg att arbetsvandringarna var skadliga för moralen.³¹

Vid varje salteri och trankokeri fanns en oinskränkt brännvinsutskänkning, vilket ledde till att det dracks stora mängder sprit. Präster klagade högljutt över sillfisket, då de ansåg att de drog folket från jordbruket och förledde dem till ett syndigt leverne.³² Prosten i Laholm Per Osbeck var mycket kritisk till arbetsvandringarna till Bohuslän. Han skriver i en prostberättelse om hur "sillfiskarna" kommer hem med veneriska sjukdomar.³³ Vice landshövdingen J.W. Cedercrantz hade en annan uppfattning. Han ansåg inte att de veneriska sjukdomarna enbart spreds i samband med arbetsvandringarna till Bohuslän. Han skriver i en ämbetsberättelse till kammarkollegiet 1786: "At ensamt tilskrifwa allmogens utvandring på Sillfisket, den mängd Veneriska Sjukdomar, som sig i Länet inritat, tror jag så mycket mer vara öfwerdrifwit,/.../."³⁴ Ett förslag som förts fram till högre ort var att nordhallänningarna kunde vandra till sillfisket i Bohuslän, medan sydhallänningarna kunde gå till träskarbete i Skåne. Speciellt Osbeck var mycket kritiskt till kvinnornas arbetsvandringar till Bohuslän. Han skriver "Pigor kunna mycket väl föda sig hemma och det mera anständigt".³⁵ Sillfisket i Bohuslän upphörde dock plötsligt 1808–09, då sillen försvann. Den skånska arbetsmarknaden fick då åter ökad betydelse för hallänningarna.³⁶ Det var inte ovanligt att yngre kvinnor begav sig till Skåne för att förtjäna pengar genom att använda sina kunskaper i spånad. Törnquist skriver: "Yngre kvinnor drog under höst och vinter till Skåne för att förtjäna något med spånad. De återkom först på våren året efter".³⁷

räkna med en kontantlön som var upp till fem gånger större än årslönen. Arbetet var säsongbetonat med början i september-december och varande upp till fyra månader. (Jansson 1996 s. 40–43.)

²⁹ Utterström I 1957 s. 151 ff.

³⁰ Utterström I 1957 s. 164 och 171 ff.

³¹ Utterström I 1957 s. 174. Bland "försvararna" fanns både godsägaren på Sjöboholm och Oxhult.

³² Jansson 1996

³³ I Knäred dog 4 personer i veneriska sjukdomar 1792. En av dessa var kvinna. (Knäreds kyrkoarkiv. Dödboken. LLA.)

³⁴ Landshövdingeberättelser...1998 s. 198. (Ämbetsberättelse till kammarkollegium 1786.)

³⁵ Laholms kontrakts Prostarkiv. Statistiska tabeller 1764–1859. LLA.

³⁶ Utterström I 1957 s. 181 och Wangö 1961 s. 243 f.

³⁷ Törnquist 1894 s. 24. Samma uppgift ger Ehrensvärd i ett brev till Johan Tobias Sergel år

Genom en lokal kungörelse inskränktes vandringarbetet år 1811. Kraven på borgen och pass kvarstod. Nytt krav var att endast söner och drängar fick deltaga. De sistnämnda skulle ha ett skriftligt tillstånd från sin husbonde.³⁸ Debatten om arbetsvandringarna fortsatte även under 1820-talet. Landshövdingen Lars Arnell skriver t.ex. i sin ämbetsberättelse år 1822 att: ”Utvandringen av landets ungdom på tröskarbete i Skåne anses av några som skadliga av andra som nyttiga och bägge meningarna kunna med var sina skäl understödjas.”

Hallänningarna arbetsvandrade även till grannlandet Danmark. I landshövdingeämbetets relation till riksdagen 1738 kritiseras att ungt folk, både drängar och pigor far över till Danmark och tar tjänst där och ofta stannar i landet. Det framgår också att frågan varit uppe på flera riksdagar tidigare. En lösning enligt landshövdingen skulle vara att det krävdes speciella tillstånd och pass för resa till Danmark eller Norge. Dessutom skulle även ställas borgen för att garantera återkomsten till Sverige.³⁹ Även under 1800-talets första halvsekel förekom utvandring från Halland till Danmark. Under åren 1842 till 1849 varierade antalet utfärdade pass för arbete i Danmark mellan 64 och 239.⁴⁰ Någon mer utförlig forskning om denna utvandring har ej gjorts.

Före 1880-talet var emigrationen måttlig för att sedan kraftigt stiga. Under perioden 1880–1910 kom Halland att ligga över riksgenomsnittet i relativa tal. En övervägande del av emigranterna for till Nordamerika, men även Danmark fortsatte att locka många.⁴¹

Tabell 2:4. Nettoutvandringstal⁴², procent åren 1881/90 och 1891/00 samt antalet emigranter och immigranter från Höks härad 1880–1900.

Höks härad och	Årlig promille	Årlig promille	Placering ⁴³	Emigranter	Immigranter
Laholms stad	1881/90	1891/00		Antal	Antal
Skummeslöv	13.54	5.42	29	180	19
Tjärby	12.48	5.78	37	159	30
Ö Karup	11.44	6.02	45	282	43

1796. (Johansson–Nilsson 1980 s. 10) Se också artikeln ”Folklivet i södra Halland för 60 år sedan”. Ur Veckobilaga till Halland och Hallänningen den 7/6 1903.

³⁸ Utterström I 1957 s. 181.

³⁹ Landshövdingeberättelser-1998 s. 40. (Landshövdingeämbetets relation till riksdagen 1738.)

⁴⁰ Larsson, L-O. 1978 s.154.

⁴¹ Sandklef 1959 s. 140 och s. 257ff. Angående Danmarksutvandringen, se Larsson, L-O. 1978 s. 153 ff.

⁴² Det är antalet utvandrare utöver invandrare per 1 000 invånare. Socknarna är ordnade efter nettoinvandringstalets storlek åren 1881/90 och 1891/00.

⁴³ I Halland finns 91 socknar och städer. Rubriken ”Placering” i tabell 2:4 visar på vilken plats som respektive socken/stad placerar sig.

Laholms lf	11.22	5.80	50	447	73
Veinge	11.17	6.62	51	715	159
<i>Laholm</i>	11.04	4.29	54		
Knäred	8.42	6.13	71	442	83
Hasslöf	7.45	6.10	76	138	16
Renneslöf	6.52	3.65	80	307	61
Hishult	6.13	4.23	82	254	61
Ysby	5.04	2.58	84	110	43
Våxtorp	4.81	1.05	87	201	51
Hela länet	11.43	5.48			

Källa: Emigrationsutredningen. Bilaga V, 1910 s. 314 och 357f.

Flerparten av socknarna i Höks härad hade, som framgår av tabell 2:4, relativt låga nettoutvandringstal i jämförelse med övriga socknar i Halland. Kustsocknar som Skummeslöf, Tjärby och Östra Karup samt Veinge hade de högsta talen. I socknar som Våxtorp och Hishult där den tidigindustriella verksamheten fanns och pågick längst var nettoutvandringstalen låga. Det kan vara så att tidigindustrin hade en något hämmande inverkan på emigrationen.

Sydhalland – en godsbygd

I södra Halland fanns flera gods eller säterier som starkt påverkade människornas liv i området. I Halland ägde adeln 51 % av jorden och i Höks härad hela 66 %. Skåne och Mälardalen var andra regioner där adeln var stark.⁴⁴ Det var endast i Laholms landsförsamling och Veinge socken som inte jorden till mer än 50 % var frälsejord. Se tabell 2:3. En gemensam faktor för många protoindustriella regioner var enligt internationell forskning annars en svag aristokratisk makt.⁴⁵ Höks härad var däremot alltså en protoindustriell region, där adeln genom godsen hade en mycket stark ställning. I häradet fanns, som tidigare nämnts, fem säterier eller gods, nämligen Oxhult och Sjöboholm i Hishults socken, Wallen och Dömostorp i Våxtorp och Skottorp i Skummeslövs socken.

⁴⁴ Smedberg 1972 s. 21.

⁴⁵ Zell 1994 s. 230.

Tabell 2.5: Jordens fördelning på skatte, krono och frälse i Höks härad i början av 1700-talet.

Område	Total mantal	Skattemantal	Kronomantal	Frälsemantal	% frälse
Höks härad 1	473 11/12	17 1/4	1 42 1/3	314 8/24	66
Hallands län 2	3 627	—	—	1 666	51

Källa: Jordbok för Halland 1729.

1) Siffrorna från Höks härad enligt Ejwertz, Axel 1976 s. 276.

2) Siffrorna för länet enligt Carlsson 1949 s 109. Dessa siffror härstammar från 1754 års jordebok.

Det halländska jordbruket

De svenska böndernas ekonomiska ställning förbättrades successivt från början av 1700-talet. En orsak till detta var att skatterna som var lagda på jorden inte ökade, utan föll, mätt i fasta priser. Avsättningsmöjligheterna blev allt bättre. Detta stimulerade i sin tur nyodlingar, inte minst på de stora slättbygderna. På slättbygden blev också produktionen alltmer specialiserad. Böndernas kontantinkomster ökade. Den alltmer ökade efterfrågan av varor på landsbygden kom att spela en stor roll för tidigindustrins utveckling under 1700- och 1800-talen.⁴⁶

Under 1700-talet och långt in på 1800-talet var Halland ett landskap med svagt jordbruk. Den jord som odlades i Halland var mest mager jord, lättbrukad sand- och örjord.⁴⁷ Detta innan man hade lärt sig att dika ut de låglänta tyngre men mer näringsrika lerjordarna. Avkastningen var låg på dessa magra jordar.⁴⁸ Halland tillhörde det västsvenska ensådesområdet.⁴⁹ Det innebar i princip att all åkerjord odlades med spannmål år efter år utan regelbunden träda. Enligt Harald Nelson fanns det dock en viss skillnad i avkastningen i olika delar av Halland. Den västra delen gav bättre skördar än den östra delen. Anledningen var att västra delen gynnades av bättre jordmån och klimat.⁵⁰ De regionala myndigheterna blev alltmer kritiska till allmogens sätt att sköta sina jordbruk. Det var en utbredd uppfattning att detta brukningssätt utarmade jorden och gav en låg avkastning. Kritiken gällde också boskapsskötseln. Den ansågs stå på en låg nivå. Vid det nybild-

⁴⁶ Gadd 1991 s. 31 f.

⁴⁷ *Örjord*: åkerjord med grund mylla på grusbotten. (Wangö 1963 s. 248.)

⁴⁸ Sandklef 1959 s. 195 f.

⁴⁹ Tollin 1985 s. 19.

⁵⁰ Nelson 1963 s. 160.

ade hushållningssällskapets första sammanträde 1811 konstaterades ”att landtbruket i länet vanvårdas och i hög grad behöfver upphjälpas,/.../”. Dessutom kritiserades ”det skadliga ensädesbruket”.⁵¹ I den samtida debatten var man också negativ till ensädet.⁵² I den äldre forskningen har också ensädesystemet ofta beskrivits som mera primitivt och lågavkastande än två- och tresädesbruk.⁵³

I beskrivningen *Topografiska och statistiska uppgifter över Halmstads län*⁵⁴ som utkom 1847 får man en bild av det bekymmersamma läget för det halländska jordbruket. I hela länet vidhåller allmogen det gamla bruknings-sättet med ensäde. Detta trots att den s.k. slättbygden vid denna tid till större delen var skiftad. Där framgår också den besvärliga situation som fanns i de inre delarna av länet och i gränsocknarna mot Småland.⁵⁵

Nyare forskning har emellertid gett en mer nyanserad syn på ensädet. Historikern Lennart Palm visar t.ex. i en studie av gården Djäknebol i Torups socken i Hallands skogsbygd, att ensädesystemet fungerade bra och gav större skördar än vad som uppgetts i äldre källor och litteratur.⁵⁶ I en uppsats påpekar samma författare att allmogen t.o.m. kunde lägga igen åkrar för att i stället ägna sin tid åt tidigindustriell verksamhet, om detta var mer lönande.⁵⁷ Lars-Olof Larsson anser att ensädesbruket var en medveten strategi från allmogens sida⁵⁸. Varför höll då allmogen fast vid ensädet trots den omfattande kritiken? Det skulle kunna bero på att en övergång till två- eller tresäde skulle kräva en större arbetsinsats inom jordbruket.⁵⁹ Det handlade om tid som allmogen i stället använde till alternativa inkomstkällor. Det är alltså tänkbart att allmogen av rationella skäl fortsatte med ensädet, trots myndigheternas hårda kritik. Lennart Palm drar slutsatsen att allmogen frivilligt nedprioriterade åkerbruket och när det gällde livsmedels-försörjning till stora delar förlitade sig på arbetsdelning och marknad.⁶⁰ Det kan alltså vara så att allmogen frivilligt har satsat på att skaffa sin spannmål via marknaden och inte via egen odling. Att gå över till en marknadsinriktad ekonomi utan självförsörjning med spannmål förutsatte att sådan

⁵¹ Danström 1912 s. 24.

⁵² Se t.ex. Charlier 1811 s. 3.

⁵³ Heckscher 1969 s. 168 och s. 171.

⁵⁴ Enligt Landshövdingeberättelsen för Halland 1842–47 grundas skriften dels på autentiska handlingar, dels på orten vunna upplysningar. Hallands län är detsamma som nuvarande Hallands län.

⁵⁵ *Topografiska...* 1847 s. 22ff.

⁵⁶ Palm, L. Andersson 1997.

⁵⁷ Palm, L. Andersson 1998.

⁵⁸ Larsson, L-O. 2000 s. 143f.

⁵⁹ Mendels 1980 s. 180. Arbetsrytmen i ensädet är ett intensivt arbete höst och vår.

Däremellan fanns långa dödsånger. (Gadd 1983 s. 197.)

⁶⁰ Palm, L. Andersson 1998 s. 51.

kunde köpas från annat håll. Det fanns bevisligen överskott av spannmål på Skåneslätten.⁶¹

I mitten av 1700-talet var endast 10–20 procent av slättbygden i Halland uppodlad. Det kan jämföras med att den halländska slättbygden i dag består av 80–90 procent åker.⁶² Praktiskt taget alla åkrar och ängar i Halland var trädbevuxna. Detta var en orsak till att åkerjorden gav dålig avkastning. Anledningen till att träd och buskar fanns i såväl åker som äng var att man trodde att växtligheten måste skyddas mot solljus. Det är först i samband med laga skifte som träden försvinner från de halländska åkrarna.⁶³ Allmogen i Halland var uppenbarligen för sin försörjning beroende av införsel av spannmål.⁶⁴ Utvecklingen mot ett modernare jordbruk gick långsamt. Ännu vid 1800-talets mitt hade ingen större förändring skett, utom på några av de större brukningsenheterna där modernare växtföljder blev allt vanligare. Ett stort problem var länge också flygsanden. Det var framför allt slättbygden som drabbades hårdast. Under 1600- och 1700-talen utgjorde flygsanden ett ständigt hot för de halländska bönderna.⁶⁵

Jordbrukets situation förbättrades dock efter hand och i Sydhallands kustland skedde stora förändringar efter 1800-talets mitt. Varken enskiftet eller storskiftet hade fått någon större betydelse i Halland. Det var först med laga skifte som den halländska jorden kom till verklig omfördelning. I sydvästra delen av Halland skedde laga skifte huvudsakligen under 1830- och 1840-talen. Detta fick en stor betydelse för utvecklingen på slätten.⁶⁶ Det gjordes nu en mycket medveten satsning på jordbruket, dvs. en reagrarisering var på gång. Stora nyodlingar genomfördes och därmed ökade åkermarken mycket kraftigt på slättbygden. Ett exempel är byn Östorp på Laholmslätten som ökade sin åkerareal från 1780-talet till 1860-talet med hela 800 %.⁶⁷ Ensådet hade till största delen försvunnit och ersatts av en mera modern växtföljd. Omkring 1860 blev Halland inte bara självförsörjande med spannmål utan kunde även producera ett överskott, som kunde exporteras. Det var framförallt havre som de västeuropeiska huvudstäderna efterfrågade. Den halländska kustslätten kom på några årtionden att bli en av Sveriges främsta fullåkersbygder. Märglingen⁶⁸ kom att spela en stor roll för Hallands magra

⁶¹ Svensson 2001 s. 71 ff.

⁶² Lågnert 1955.

⁶³ Sandklef 1959 s. 185 f.

⁶⁴ Landshövdingeberättelser? 1998 (Se t.ex. berättelserna för åren 1726, 1738, 1741, 1773 och 1810.) Se även Sandklef 1959 s. 195 f och s. 249.

⁶⁵ Hallands landskanslis arkiv. Handlingar angående flygsandsfälten. EIII. LLA.

⁶⁶ Sandklef 1959 s. 228. Se även Pettersson 1983.

⁶⁷ Tollin 1985.

⁶⁸ *Märgel* definieras som en berg- eller jordart som innehåller kalk i sådan omfattning att de kan användas som jordförbättringsmedel på kalkfattig åkerjord. (Fleischer 1984 s. 7.) Det var godsägaren Peter von Möller på Skottorp som introducerade märglingen som gödselmedel i Halland. (Sandklef 1959 s. 191.)

och utsugna åkerjordar framför allt på slättbygden. Åkrarna gav nu rika skördar både av säd och av klöver. I slutet av 1800-talet avtog mörklingen. När västkustbanan hade anlagts kunde bönderna lätt få tillsänt sig kalk, som hade samma verkan som mörkling, men var betydligt lätthanterligare.⁶⁹ Det var troligen en kombination av skiftesreformer, mörkling, nya modernare redskap samt moderna växtföljder som gav detta utmärkta resultat.⁷⁰ Laholmsläppen hade kommit att bli en region med renodlad slättbygdsekonomi.

Situationen var dock inte lika bra i hela regionen ty år 1856 skrev kronofogden i Laholm följande: ”uti övriga delar av Fögderiet utgörande av den s.k. skogsbygden, där jordmånen är mindre god är visserligen jordbruket tilltagande men kan i saknad av lera eller mergel ej vinna den utsträckning som på kustlandet”.⁷¹ I skogsbygden saknades alltså mörkeltillgångar. Avståndet var också för långt att transportera mörkeln från slättbygden till den östra delen av häradet. Laga skifte skedde i de östra delarna under 1860-talet och de första åren på 1870-talet. Laga skifte var genomfört i hela Halland i mitten av 1870-talet.⁷² Ännu vid sekelskiftet satte ändå alltjämt sin prägel på jordbruksproduktionen i häradets östra socknar.⁷³

Skogen ersattes av ljunghedar⁷⁴

Vid mitten av 1600-talet upptog skogen i de inre delarna av Halland en mycket stor areal. Den bestod främst av ek och bok. Sannolikt var bokskogen den vanligaste skogstypen. Under de följande tvåhundra åren minskade den halländska skogsarealen kraftigt. En stor del av ekvirket kom att användas till den danska flottan. Också kontinuerligt uttag av byggnadstimmer, ved och stängselvirke decimerade kraftigt skogen. På de öppna ytorna utbreddes sig ljunghedar. Deras stora betydelse var att de gav djuren bete. I mitten av 1700-talet skriver Anders Tidström angående ljungheden som fårbete följande: ”ljungheden hemtas till fåren, sättes i stora stackar på bondens gård. Fåren gå då och då ute på gården om vintern och äta af ljungheden efter behag; riset, som öfverblir, lägga de sedan i i dyngestacken.”⁷⁵ Ljunghederna brändes regelbundet av bönderna för att ge ett nytt gräs och ny spröd ljungheden som var begärlig för betesdjuren, inte minst för den stora fårstammen.⁷⁶ Vid

⁶⁹ Bergstrand 1962 s. 12 ff.

⁷⁰ Tollin 1985 s. 19. Angående jordbruket, se även Bergstrand 1962 s. 5 ff; Wiking-Faria 1993 och Osbeck 1996 s. 165 ff.

⁷¹ Kronofogdearkivet i Laholms fögderi. H1 a:1. Kronofogderapporter 1829–1917. LLA.

⁷² Lantmäterikontorets arkiv i Halmstad. Laga skifteshandlingar. Se även Pettersson 1983.

⁷³ Lågnert 1955 s. 55.

⁷⁴ Malmström 1959 s. 593 f.

⁷⁵ Tidström 1756/1891 s. 14.

⁷⁶ Osbeck 1996 s. 178.

dessa ljunghedbränningar förstördes ofta också en del träd som fanns i närheten av den ljunghedklädda ytan. Detta ledde till att skogsarealen minskade ytterligare. Enligt myndigheterna har ljunghedbränningen i förening med betet starkt bidragit till skogens tillbakagång i Halland: "Af den fordna, ännu så kallade skogsbygden, företer största andelen blott kala höjder och ödsliga heder där, så långt ögat kan se, ingen annan växt än ljunghed upptäcket."⁷⁷ Vid mitten av 1800-talet bestod den halländska skogen av 99 599 ha mot 1 67 000 ha vid 1600-talets mitt. Den halländska skogen hade aldrig varit så tillbakaträngd som vid mitten av 1800-talet. Ljunghedarna hade nu brett ut sig ordentligt och skogen förekom endast som små dungar.⁷⁸ Skogsbristen uppstod alltså i huvudsak genom människornas eget förvållande.⁷⁹ I en officiell skrift från 1847 kan man läsa: "Men skogstillgången aftaga synbart med hvarje år och blifva allt mer och mer otillräckliga för de ständigt vexande behofven, ännu så kallade skogsbygden, företer största andelen blott kala höjder och ödsliga hedar der, så långt ögat kan se, ingen annan vext än ljunghed upptäcket."⁸⁰

Förhållandena kan också belysas med följande beskrivning från Knäreds socken mot slutet av 1800-talet: "fasta berg växlar med låga, långsträckta rullstensåsar. Trakten räknas till skogsbygden, men man finner ej här de djupa sammanhängande skogar som kännetecknar det närgränsande Småland, utan en mängd kringströdda större eller mindre skogsdungar/.../. Mellan Skogsdungarna ligger vida ljunghedar och i dalarne ofta djupa torfmossar".⁸¹

De regionala myndigheterna fördömde ljunghedbränneriet. Landshövdingen Hummelhielm skylldes skoglösheten på ljunghedbränningen. Han skriver i relationen till riksdagen 1755: "Om denna Province icke skall med tiden, och kan hända på nog få år, blifwa af de så kallade utskogar, på de flesta tracter, aldeles utblåtad, är därföre nödigt, at den skadelige ljunghedbränningen förbjudes, eller åtminstone inskränckes, så at den högst oumgänglige Skogswäxten derigenom ej må förspillas eller hindras."⁸² Ett förbud kom också ett par decennier senare, nämligen 1776 då landshövdingen Salomon von Otter förbjöd ljunghedbränningen. Detta ledde till kraftiga protester från allmogens sida. Genom ett kungligt brev den 3 september 1781 till landshövdingen meddelades att förbudet mot ljunghedbränning skulle upphävas. Den blev nu åter tillåten.⁸³

⁷⁷ Topografiska ... 1847 s. 35.

⁷⁸ Malmström 1959 s. 598 och s. 604.

⁷⁹ Kellgren 1895. I slutet av 1700-talet fanns det god tillgång på skog i Sunnerbo härad i västra Småland. Södra Halland kom att bli en viktig marknad för sågade trävaror från detta härad. (Larsson, L.-O. 1989 s. 140 och s. 191 f.)

⁸⁰ Topografiska ... 1847 s. 34f.

⁸¹ Törnquist 1894 s. 2.

⁸² Landshövdingeberättelser? 1998 s. 103. (Landshövding Hummelhielms relation till riksdagen 1755.)

⁸³ Osbeck 1996 s. 178 och Jacobsson 1982 s. 30.

Det var först mot slutet av 1800-talet som den dominerande ljungheden gav vika för skogen.⁸⁴ Detta berodde bl.a. på en förändring i boskapsskötsel. Den extensiva betesgången upphörde, då odlingen av vallväxter och rotfrukter ökade och användes till foder. Denna minskade betesgång på ljungheden och att därmed ljunghedbränningarna minskade, gjorde det möjligt för skogen att börja återhämta sig. Det var dock främst den målmedvetna skogsplanteringen, som påbörjats under andra hälften av 1800-talet, som betydde mest för skogens snabba framryckning.⁸⁵ Hushållningssällskapet gick i spetsen för detta. Bönder som ville omvandla sina ljunghedsmarker till skog fick frön och plantor. Planeringshjälp utgick också.⁸⁶ En ny syn på skogens värde bland hallänningarna hade vuxit fram.⁸⁷

En av de drivande krafterna för att främja skogsodlingar i Halland var kammarherre Th. Gyllenskjöld på Wallen.⁸⁸ Han var initiativtagare till Hallands skogsodlingssällskap 1878. Stora arealer ljunghedsmarker skogsodlades. Staten gjorde också en insats genom att direkt i skogsfrämjande syfte 1876 köpa Oxhults huvudgård i Hishults socken.⁸⁹

⁸⁴ Jacobsson 1989 s. 5.

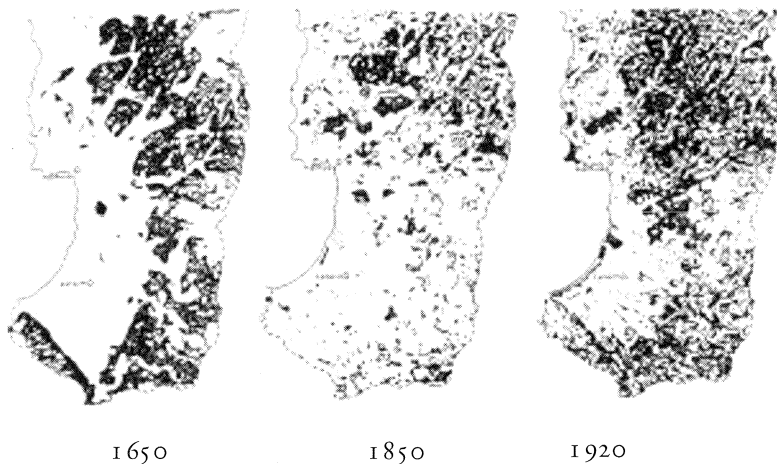
⁸⁵ Montell 1983 s. 171.

⁸⁶ Jacobsson 1982 s. 61.

⁸⁷ Föreställningen att ?att förr var skogen värdelös? stämmer inte enligt Lars-Olof Larsson, åtminstone inte i Småland. Redan under förindustriell tid hade skogen och skogsmarken stor betydelse för den småländska bondeekonomin. (Larsson, L-O. 2000 s. 207.) Situationen var emellertid annorlunda i stora delar av Halland.

⁸⁸ Danström 1912 s. 105–106 och Wallens godsarkiv. LLA.

⁸⁹ Bauer 1988 s. 181.

Karta 2:2. Skogens utbredning i södra delarna av Halland 1650–1920.

Källa: Malmström 1952.

Fårstammen – en viktig resurs, men otillräcklig

En av förutsättningarna för textilproduktionen i södra Halland var fåraveln. Det fanns en stabil lokal råvaruresurs i framför allt i den s.k. skogsbygden. Ljunghedarna gav ett utmärkt bete till fåren. Trots den stora mängd får som fanns räckte ullen inte till den alltmer ökade produktionen av ylleveror som skedde i regionen. Det blev därför nödvändigt att köpa upp ull från andra regioner eller importera. När importen av ull började vet vi inte. Den första kända uppgiften om import av ull är från 1740-talet. Det är borgmästaren Hans Gülich i Laholm och hans två bröder som importerade islandsull, som de delade ut till de fattiga i trakten.⁹⁰ Förläggaren och handelsmannen Petter Pettersson i Laholm importerade under decennierna kring mitten av 1700-talet ull med hjälp av egna fartyg. År 1763 importerades t.ex. till Halmstads hamn år 1763 363 tunnor tyskt ull och 60 tunnor islandsull.⁹¹ Under 1800-talet ökade importen av ull till södra Halland. Importen av ull motarbetade intresset för att utveckla fåraveln i de berörda socknarna.⁹² Importen bidrog till att priset på ull sjönk, vilket gjorde den inhemska fåraveln allt mindre

⁹⁰ Hamrén 1742 s. 50.

⁹¹ Göteborgs stifts Stånds och hushåldningsmatrikel från år 1764. Utgiven av Carl Johan Berg s. 95.

⁹² Kronofogdearkivet i Laholms fögderi H1 b:1. Se kronofogde- och länsmanrapporterna för åren 1837 och 1847.

lönsam.⁹³ Den importerade ullen kom i första hand från Island och Jylland. Under 1840-talet importerades i genomsnitt 61 ton per år till Halmstads hamn.⁹⁴ I mitten av 1800-talet importerade lokala förläggare till södra läns-mannadistriktet i Laholms fögderi mellan 5–8 ton ull per år.⁹⁵

Fåraveln

De styrande visade tidigt stort intresse för landets fårskötsel. Under åren 1741–1799 utfärdades inte mindre än 23 kungliga förordningar om fåravelns befrämjande.⁹⁶ I mitten av 1700-talet fanns det endast ett schäferi i Halland, nämligen på gården Perstorp i Ränneslövs socken.⁹⁷ Myndigheterna var intresserade av att det uppkom fler schäferier i Halland.⁹⁸

Det finns få uppgifter om antalet får i Halland på 1700-talet. I flera av landshövdingens ämbetsberättelser framgår det att det inte var ovanligt att fåren drabbades av olika slags sjukdomar. Här diskuterade också schäferiernas roll för fåraveln.⁹⁹ Det är först från 1800-talet det finns en mer utförlig statistik om antalet får i Halland. Se tabell 2:6. Under 1800-talets första hälft tycks antalet får i stort sett vara oförändrat i Hallands län. Det sker en viss minskning under andra hälften av 1800-talet. En förklaring till detta kan vara dels en minskning av utmarkerna på grund av skiftesrörelsen, dels att vadmalen fick ökad konkurrens.¹⁰⁰

⁹³ Hushållningssällskapet som bildades 1812 försökte på olika sätt stimulera fåraveln, dock utan större framgång.

⁹⁴ Topografiska...1847 s. 43 och Sjunneson 1912 s. 272.

⁹⁵ Kronofogdearkivet i Laholms fögderi, H 1 a:1. Kronofogderapporter 1829–1917. LLA.

⁹⁶ Jacobsson 1982 s. 22.

⁹⁷ Landshövdingeberättelser...1998 s. 56 (Landshövding Rålamb's relation till riksdagen 1742.)

⁹⁸ Se t.ex. Landshövdingeberättelser...1998 s. 90 (år 1751) och s. 112 (år 1755).

⁹⁹ Landshövdingeberättelser...1998 (Se t.ex. landshövdingens ämbetsberättelser för åren 1742, 1746, 1751, 1755 och 1756.)

¹⁰⁰ Schön 1979 s. 185.

Tabell 2:6: Fårstammen i Höks härads socknar, Laholms fögderi och Hallands län, vissa år.¹⁰¹

	1805	1822	1827	1837	1847	1851	1858	1862	1880
Veinge	590	2 115		2 067	1 142			1 330	
Tjärby	300	494		420	332			315	
Knäred	2 968	1 865		2 145	1 969	1 933	1 800	2 350	
Laholm lf	1 620	1 680		1 708	770			680	
Ränne- Slöv	925	925		1 340		1 378			
Ysby		448		506					
Karup	730			688					
Skum- Meslöv	360			136		290			
Hasslöv	590					492			
Våxtorp	600	1 477		979		2 096			
Hishult	240	284		482	888	768	300		
Laholms fögderi	15 605	15 859	20 101	19 498					
Halland län	60 873		60 066	56 590			56 492	55 613	

Källa: Kronofogdearkivet i Laholms fögderi 1829–1917 H1 a:1 och 1822–1905 H1 b:1 samt Laholms Kontrakts Prostarkiv. Statistiska tabeller 1764–1859 H:1. LLA.

Den största mängden får fanns i den sydöstra delen av häradet. Så länge råvaran utgjordes av lokalt producerad ull kunde många utövare behålla sin självständighet. Socknar som tidigt hade koncentrerat sig på vadmalstillverkning, t.ex. Knäred och Veinge, hade också många får, medan flertalet av socknarna där stickningen dominerade hade ett mindre antal egna får. Detta kan bero på att stickningen bedrevs som förlagsverksamhet och att i stor utsträckning importerad ull användes.¹⁰²

¹⁰¹ Enligt Schön 1979 s. 184, kan det förmodas att uppgifterna om antalet får är förhållandevis tillförlitliga. Detta skulle bero på statsmaktens stora intresse för fåraveln i landet.

¹⁰² I länsman- och kronofogderapporter bekräftas att boråsarna dels lämnade ut ull på förlag, dels köpte upp färdigvävd vadmal. Se t.ex. kronofogderapporten från Laholm 1842–1847. (Kronofogdearkivet i Laholms fögderi H1 b:1.)

Sammanfattning

I detta kapitel har några naturgeografiska och topografiska förutsättningar för den textila produktionen i södra Halland diskuterats. Höks härad var ett exempel på en tidigindustriell region, som under den undersökta perioden hade en tämligen storskalig hantverksmässig produktion som fick en betydande avsättning utanför den egna bygden. I den protoindustriella debatten har få forskare intresserat sig för sambandet mellan jordbruk och tidigindustri, trots att tidigindustrin helt klart uppkom inom det agrara samhället och verkade i detta. Höks härad låg i en godsbygd. Flertalet forskare har menat att godsekonomi var negativt för tidigindustri medan andra har komplicerat förhållandet, som jag behandlat i föregående kapitel. Förhållandena i Halland är intressanta i detta sammanhang.

Under 1700-talets senare hälft och 1800-talets första hälft var befolkningsökningen kraftig, vilket gjorde att den icke-agrara produktionen blev allt mer betydelsefull för försörjningen. Arbetsvandringarna bl.a. till tröskearbete i Skåne och till Danmark fick en stor ekonomisk betydelse för regionen.

Höks härad ingick i den större västsvenska tidigindustriella regionen. I detta område fanns en mångsidig och omfattande tidigindustri. En viktig faktor för att goda förutsättningar för den tidigindustriella textilproduktionen skapades i södra Halland var den goda tillgången på råvaran ull. De halländska ljunghedarna möjliggjorde en relativt stor fårstam. Ljunghedarna hade brett ut sig på bekostnad av skogen i Halland. Ullen kom dock inte att räcka till, när den textila tidigindustriella verksamheten växte kraftigt från mitten av 1700-talet. Produktionen kom därför till stor del att bygga på importerad ull. Stora mängder importerades därför från bl.a. Danmark under 1800-talet. Myndigheterna gjorde också flera försök att förbättra fårstammen, men utan någon större framgång. Får som importerades drabbades oftare än de inhemska fåren av svåra sjukdomar.

Det var först under andra hälften av 1800-talet som ljunghedarna fick ge vika för skogen. Myndigheterna hade då länge försökt minska eller helt förbjuda ljunghedbränningen. Motståndet från bönderna hade dock varit mycket stort, inte minst på grund av behovet av bete för bl.a. fåren.

Det halländska jordbruket använde långt fram i tiden ensädesbruket, trots myndigheternas starka kritik. Sannolikt var det ett rationellt val från allmogens sida. Ensädesbruket var alltså en medveten strategi. Den krävde nämligen inte så mycket arbetstid som två- eller tresädet. Det blev därmed mer tid över till andra näringar. Tiden mellan säsongstopparna inom jordbruket användes till att tillverka "industriella" varor för marknaden.

Före mitten av 1800-talet hade Laholmsslätten en mindre karaktär av

slättbygd. Omkring mitten av 1800-talet karakteriserades området av stora nyodlingar och jordbruket övergick till modern växtföljd. Området utvecklades till att bli en renodlad slättbygdsekonomi. Östra delen av häradet fortsatte med ensädet, vilket medförde en ekonomisk uppdelning av Höks härad. Västra delen av häradet blev ett område där jordbruket drevs för att producera ett agrart överskott, medan sydöstra delen fortsatte som ett tidigindustriellt område med ett subsistensinriktat jordbruk. Under långliga tider hade allmogen regelmässigt köpt i större eller mindre utsträckning sin spannmål i Skåne. Nu blev Halland självförsörjande och den östra delen av häradet kunde hämta sin spannmål på närmare håll, nämligen från Laholmslätten. Spannmålen blev också en viktig exportvara till några av Europas huvudstäder.

3 Människor och jord. Utvecklingen av den sociala strukturen i Hishult och Våxtorp ca 1750–1870

Inledning

I detta kapitel behandlas godsens, hoveriet, den sociala strukturen i stort och hur den utvecklades över tid i de båda socknarna Våxtorp och Hishult. Enligt Mendels och även Göttingenforskarna Kriedte, Medick och Schlumbohm bröt tidigindustrialiseringen ner traditionella sociala institutioner, som t.ex. bysamhällen, skråväsende, handelskompanier och jordägarssystem.¹ Senare forskning har dock visat att denna hypotes inte alltid stämmer.² Under det senaste decenniet har därför forskningen allt mer intresserat sig för institutionernas betydelse för den ekonomiska och sociala utvecklingen. Det är därför angeläget att studera hur dåtidens institutioner påverkade den tidigindustriella verksamheten. Institutioner definieras då på det vida sätt som skett hos t.ex. Ogilvie, dvs. som regler och praktiker som påverkar människorna i deras val av försörjning.

De ursprungliga hypoteserna från 1970-talet ansåg att protoindustrialiseringen utvecklades i regioner som saknade godsstruktur³. Under de två senaste decennierna har olika studier visat att tidigindustriell produktion i centrala och östra Europa också uppkom i områden med ”godsmakt” och som hade utvecklad godsekonomi under tidigmodern tid.⁴ Ett sådant exempel är den protoindustriella triangeln Sachsen, Böhmen och Schlesien. Under tidigmodern tid fanns här flera områden som tillverkade olika protoindustriella produkter. Protoindustrin expanderade alltså i godsbygder med starka feudala relationer. Godsägarna var i hög grad inblandade i verksamheten genom bl.a. finansiering och organisering av dessa landsbygdsindustrier.⁵

Både Hishults och Våxtorps socknar låg i godsbygd. Det blir därför intressant att studera de institutionella förhållandena och då speciellt jordägar-systemet. I början av 1800-talet skedde en allmän privilegieutjämning, som

¹ Kriedte m.fl. 1981 s. 8, 16–17, 40.

² Ogilvie 1993 s. 161.

³ Kriedte 1981 s. 6–9 och 18.

⁴ Klíma 1991 och Myska 1996.

⁵ Myska 1996 s. 188ff.

innebar att friköp inom frälsekategori i princip blev fritt.⁶ Under 1800-talet förekom ett ökat friköpande av frälsejorden. Det var framför allt i Småland, Halland och Skåne som bönder stod som köpare av frälsejord.⁷ Vad hände med godsens och frälsehemmanens i Hishult och Våxtorp? Kom frälsebönderna här att få en möjlighet att friköpa sina arrenderade gårdar? Först emellertid något om jordägarsystemet i Sverige.

Jordägarsystemet

Jorden var rättsligt och socialt riktningssivande i den förindustriella ekonomin. Det är därför viktigt att förstå grundstrukturerna av det agrara systemet och hur jorden användes även i tidigindustriella regioner. Tidigindustrin arbetade ju inom det agrara samhällets ramar. Det tidigindustriella arbetet kombinerades ofta med någon slags jordbruk.

I Sverige har det sedan medeltiden funnits tre slags jordegendomar, nämligen skatte-, krono- och frälsejord. Det fanns följdenligt också tre olika huvudkategorier av bönder, nämligen skatte-, krono- och frälsebönder. Samtliga betalade ränta, skatt eller andra avgifter. Kronan ägde avgifterna från både skatte- och kronojorden, medan adeln (frälset) ägde räntan från frälsejorden. Bönderna på frälsejord betalade alltså ränta till jordägaren. Räntan kunde betalas in natura, i penningar och genom dagsverken. En förändring av räntan kunde ske efter "förmedling". De bönder som själv ägde sin jord var skattebönderna. De betalade, som namnet anger, skatt till kronan. I slutet av 1700-talet fick skattebönderna sitt jordäggande bekräftat och förstärkt. Samtidigt fick kronobönderna förstärkt besittningsrätt till den jord de brukade. I början på 1800-talet fick landbor på kronans och frälsets jord i princip möjlighet att friköpa jorden och kunde därmed bli självägande bönder.⁸

Tabell 3:1. Antal skatte-, krono- och frälsehemman i mantal i Hishults och Våxtorps socknar 1729.

Ort	Skattehemman	Kronohemman	Frälsehemman	Frälsehemman
			Insockne frälse	Utsockne frälse
Hishult			41 11/24	
Våxtorp	2	8 1/2	54 7/12	15 1/6

KÄLLA: Hallands Landsbeskrivning 1729. Laholms fögderi. 1984.

⁶ Gadd 2000 s. 202.

⁷ Gadd 2000 s. 203.

⁸ Herlitz 1974 och Winberg 1985.

Den sydhalländska godsbygden.

Adeln hade som nämndes i föregående kapitel en mycket stark ställning i södra Halland. I Höks härad ägde de ca 66 % av jorden och det var endast i två av häradets socknar som inte jorden till mer än 50 procent var frälsejord.⁹ Som tabell 3:1 visar levde flertalet av allmogen i både Våxtorp och Hishult under ”godsmakt” under 1700-talet. Frälseböndernas situation var besvärlig, speciellt i de tidigare danska områdena. De frälsebönder som bodde i samma socken som godset låg i kallades *insockne frälse*. Det motsvarar i övriga Sverige ypperligt frälse. Frälsebönder som tillhörde godset, men vilkas gårdar låg i andra socknar, kallades *utsockne frälse* som motsvarar allmänt frälse i övriga delar av landet. Denna indelning var ett arv från danska förhållanden. Godsägarna¹⁰ i Skånelandskapen fortsatte nämligen att använda den danska företeelsen, hoveriet, långt efter det att landskapen blivit svenska. *Hoveriet* innebar att godsägarna i varje fall i teorin kunde ta ut hur många dagsverken de ville av sina underlydande arrendebönder.¹¹ Frälsebönderna gjorde vanligtvis sina dagsverken på godsets huvudgård. Det behövdes därför ytterst få anställda som arbetade på jordbruket på huvudgården.¹² I vilken omfattning de sydhalländska godsägarna utnyttjade frälsebönderna för dagsverken har vi få uppgifter om. Något material av typen dagsverkslängder eller gårdsräkningar har inte bevarats.

Carl August Ehrenswärd, ägare till Dömostorp gods i Hasslövs socken i slutet av 1700-talet, uppger dock i ett brev till Anders Johan Rretzius att hans gods hade haft 21 904 dagsverken på ett år.¹³ En överenskommelse mellan Wallens gods och dess landbor i samband med hoveriets avskaffande 1856 ger också en intressant information om dagsverksskyldigheten vid den här tiden. Uppgifterna i denna överenskommelse behandlas i kapitel 5.

Att leva i en godsstruktur påverkade människornas liv. Både de formella och informella institutionerna var starka. De flesta våxtorpsborna var knutna till Wallens säteri, medan samtliga hushåll i Hishult med något undantag tillhörde Sjöboholms säteri.¹⁴ De båda socknarnas historia är intimt sammanlänkad med säterierna. Det kan därför vara motiverat att nämna något kort om deras historia.

⁹ Det var Veinge socken och Laholms landsförsamling som hade mindre än 50% frälsejord. Se tabell 2:3 i kapitel 2.

¹⁰ Flertalet gods i Halland köptes av svenska adelsmän när Halland blivit svenskt.

¹¹ Smedberg 1972 s. 34ff. Se även Möller 1881 s. 232ff och Olsson 2001 a. Ordet *hoveri* betydde ursprungligen arbete (dagsverken) vid en hovgård (herrgård).

¹² Smedberg 1972 s. 39.

¹³ Weibull 1893 s. 62.

¹⁴ Under vissa perioder var Sjöboholms säteri delat i två säterier. Det andra var Oxhults säteri.

Sjöboholms säteri i Hishults socken

Sjöboholms säteriet låg på en holme i Oxhultssjön i Hishult och har anor från 1100-talet.¹⁵ Det var på sin tid hjärtpunkten i Hishults birk.¹⁶ Från att varit ett kronogods övergick Sjöboholm 1574 till frälseegendom. Hishults birk såldes 1647 till Gertrud Grip. Efter hennes död blev släkten Gyllengrip ägare av godset, som nu delades i två hälfter med Oxhult respektive Sjöboholm som huvudgårdar.¹⁷ Det var förutom Hishults socken ett antal gårdar i Knäred, Våxtorp, Veinge, Ysby och Renneslövs socknar som tillhörde de båda säterierna.¹⁸

I början av 1700-talet bestod Sjöboholm av en enkel träbyggnad med spån- och halmtak, ladugården var också av trä under halmtak.¹⁹ Den yttre vallgraven var överbyggd med en kraftig stenbro och hela gårdsplanen varstensatt. År 1739 köpte lagmannen V. A. Stackelberg Sjöboholms gods. Han var gift med bruksägardottern Christina Charlotta Ehrencreutz som styrde över godset med fast hand efter sin mans död.²⁰

I början av 1800-talet ägdes godset av hovjägmästare Fredrik Erik Burensköld. Med hans död 1811 var godsets historia slut. Det såldes av dödsboet 1812 till socknens präst Magnus Bothén och ryttmästaren Lars Wägerstein och den 1 juni 1813 var köpet klart efter tredje uppbudet.²¹ Bothén och Wägerstein möjliggjorde för de arrendatorer som så önskade att få friköpa sina gårdar. Mer om detta kommer längre fram i kapitlet.

Wallens säteri i Våxtorps socken

Wallen är ett medeltida säteri som har en dramatisk historia²². Det är beläget vid en liten insjö nära Smedjeån på ungefär 1/2 mils avstånd från Hallandsåsen. Den förste svenske ägaren var landsdomaren och sedermera landshövdingen Magnus Durell²³ och hans hustru, holländskan Birgitta van Cracau. Paret bosatte sig på Wallen, men i samband med kriget 1676–79 brändes

¹⁵ Nilsson 1931 s. 26ff och Ejwertz, Axel 1951.

¹⁶ En *birk* var ett från häradet avskilt område med egen jurisdiktion. Birketinget hade samma uppgifter som häradsrätten. Hishult hade varit birk sedan 1552. (Ejwertz, Axel 1927 och 1951.)

¹⁷ Ejwertz, Axel 1951.

¹⁸ Hallands landsbeskrivning 1729. Laholms fögderi. s. 372ff.

¹⁹ Hallands landsbeskrivning 1729. Laholms fögderi. s. 384.

²⁰ Ejwertz, Axel 1951.

²¹ Advokatfiskalens arkiv. Häradsrättens renoverade små protokoll 1813. E VII AAC: 702. No 38. GHA.

²² von Möller 1871.

²³ Magnus Durell blev vicepresident i Göta hovrätt, kurator vid universitet i Lund,

slottet ner av snapphanar. Paret Durell tvingades att bo på sitt säteri Kjellerud i västra Småland.²⁴

Under flera generationer kom ättlingar till paret Durell att inneha Wallens gods. Sedan Birgitta avlidit 1683 övergick Wallen till dottern Magna Birgitta Durell och hennes man Erik Johan Meck som kom från Livland. Efter hans död bodde Magna Birgitta ännu i sju år på Wallen. Wallen ärvdes av hennes tre söner. En av dessa var Magnus Fredrik Meck. Efter hans död inköpte hans hustru Clara Sabina Lilliehöök de övriga två tredjedelarna och blev 1739 ensam ägare av Wallen. Här bodde hon till sin död 1758. Richardson skriver om Wallens säteri vid den tiden: "Byggnaden består av ett stort, välbyggt stenhus omkring vilket trädgård och fiskedammar äro."²⁵ Wallen fick sitt nuvarande utseende efter en brand år 1801. Under några decennier på 1800-talet ägdes godset av majoren Adolf Mauritz Carlheim Gyllensköld. Han kom att spela en stor roll för den agrara utveckling som Wallen genomgick i mitten av 1800-talet.

Övriga säterier i Höks härad

I Höks härad fanns ytterligare två säterier, nämligen Skottorp i Skummelövs socken och Dömestorp i Hasslövs socken. Skottorps säteri är förmodligen det mest kända godset i Halland. Här gifte sig Karl XI med den danska prinsessan Ulrika Eleonora den 6 maj 1680.²⁶

Vid mitten av 1700-talet hörde till Skottorp det mesta av arealen i Skummelöv, Östra Karup, Hasslov samt delar av Ränneslov. Några decennier in på 1800-talet blev Peter von Möller ägare av Skottorp. Något senare kom han även att bli ägare till godset Dömestorp i Hasslövs socken i närheten av Hallandsåsen och inte långt från Stensån. Peter von Möller var i många avseenden en föregångsman och under honom fortsatte förbättringen av jordbruket.²⁷ Von Möller anordnade det första lantbruksmötet i Halland år 1845 på Dömestorp, där nya maskiner och redskap förevisades

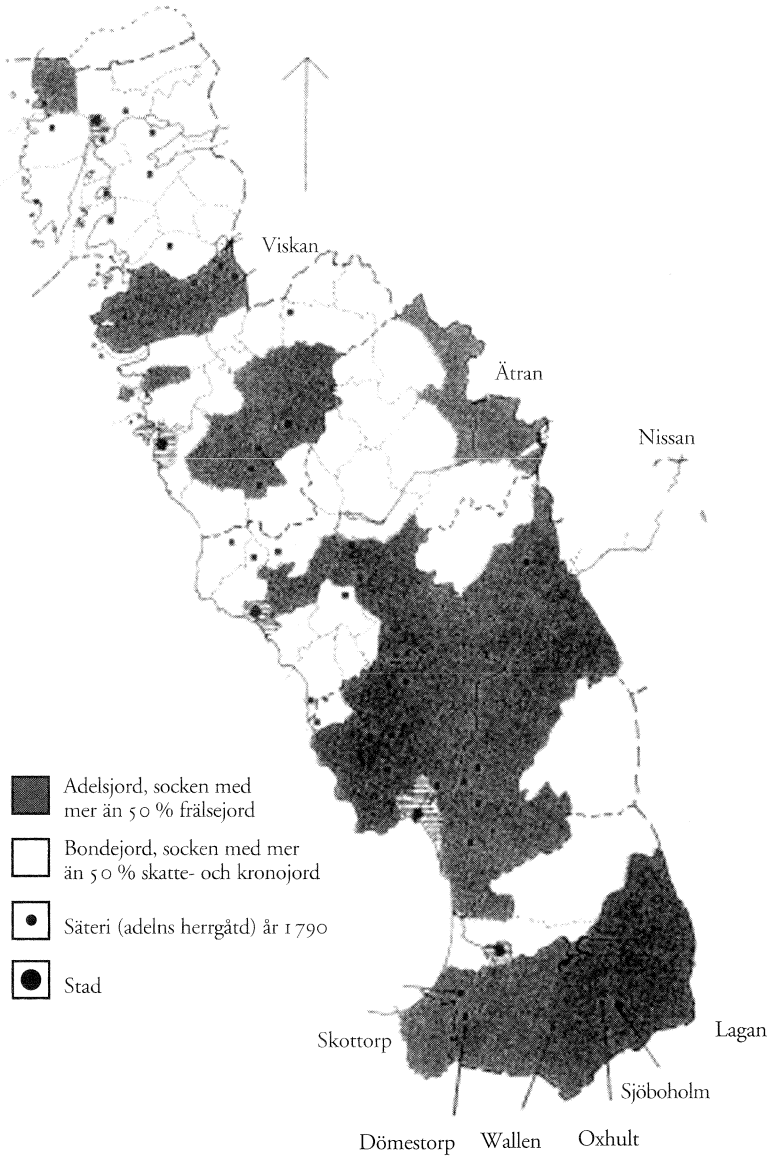
landshövding i Kristianstad och Blekinge län. Hans huvudställe var gården Källeryd i Småland. Magnus Durell och hans hustru ligger begravna i Källeryds kyrka. Se Larsson, L-O. 1982 s.191-194 och Rimborg 1997.

²⁴ von Möller 1871.

²⁵ Richardson 1752.

²⁶ Persson 1959 s. 78.

²⁷ Peter von Möller var i många år riksdagsman i första kammaren, ordförande i länets hushållningssällskap och landstinget. Han var kommunalstämmans ordförande i Skummelöv. Han blev ledamot i flera akademier samt erhöll 1859 Svenska akademiens guldmedalj. 1860 blev han adlad och tog namnet von Möller. Han skrev flera böcker bl.a. *Halländska herrgårdar*. (Kjellberg 1968 s. 130 och Bergstrand 1962 s. 10 m.fl.)

Karta 3:1: Adelsjord eller bondjord i Halland 1754.

Källa: Wiking-Faria 1993 s. 17.

och demonstrerades. Det var också Peter von Möller som introducerade mörgel som gödselmedel i Halland.²⁸

Hoveriet – som arbetsorganisation

När Skånelandskapen avträdde till Sverige fanns det s.k. *hoveriet* fullt utvecklat. Hur var då relationen mellan frälseägarna och frälsebönderna med tanke på att hoveriet fortsatte även sedan Halland blivit svenskt? De danska förhållandena levde kvar i stort sett oförändrade under hela 1700-talet och långt in på 1800-talet. Det var först under andra hälften av 1800-talet som hoveriet avskaffades i Skåne.²⁹ På Wallen avskaffades som redan nämnts hoveriet 1856, då en överenskommelse mellan godsägaren och frälsebönderna till kom som reglerade dagsverksskyldigheten³⁰. Avskaffandet av hoveriet på Wallen skedde i stort sett samtidigt med att hoveriet under andra hälften av 1800-talet avskaffades på flertalet av de skånska godsen, som skedde under andra halvan av 1800-talet.³¹

Samtidens kritiker på 1700-talet ansåg att dagsverksskyldigheten redan då var en mycket föråldrad arbetsorganisation. En av de främsta kritikerna var den välkände skiftesreformatorn och lantmätaren Jacob Faggot som på 1740-talet riktade hård kritik mot dagsverkssystemet överhuvudtaget. Han menade att det ledde till dålig skötsel av både godsen och frälseböndernas egna hemman. Han skriver:

Så illa som kungs- och sätesgårdarna blir medfarna på detta sätt, så illa far ock bondehemmanen som lyder därunder, om icke värre: ty när trädesmust eller rätta såningstiden är, samt när hö och säd skall bärgas, så måste bonden sätta sitt eget i sticket och förrätta sina dagsverken borta. De bönder som har två mil till herrgården måste använda två dagar på bort- och hemresan för ett dagsverke: och när de för infallande regn icke få arbeta hela dagen, så gottgöres dem ett halvt eller fjärdedels dagsverke för tre dagars försummelse: liksom ett halvt dagsverke avräknas för ett halvvoxet dagsverkshjon. Bondens eget åkerbruk måste alltså råka i största lägervall (förfall) och ge ringa frukt. Hans säd måste bärgas, antingen för bittida eller för sent, liksom ock höet måste antingen torkas bort eller skämmas av väta/.../. Dagsverksbruket är väl inrättat i flera länder än här, det kan ock någorlunda bära sig i folkrika orter, och där åkerbrukets vidlyftighet ersätter dess slätta hävd: men här dagsverksinrättningen så mycket större skada, som bonden ej har fyllest folk för sitt eget

²⁸ Fleischer 1984.

²⁹ Olsson 2001 a s. 8.

³⁰ Wallens godsarkiv F1:1 Handlingar rörande arrenden 1791–1849 och 1856–1896. LLA.

³¹ Olsson 2001 a s. 8.

hemmans bruk, och som vårt åkerbruk vill skötas med den flit som må fylla i godhet vad här fattas i åkerns vidd och myckenhet.³²

Carl August Ehrensvärd som i slutet av 1700-talet var ägare till Dömostorps gods i Hasslövs socken uttryckte också kritik mot hoveriet. Han skriver: ”Herrgården lägger ej sin hand vid egen skjöttzell /.../.” utan överlämnar denna till böndernas dagsverken. Det finns ”bättre metoder i Landskjött-seln, ansedd som vettenskap, än hofveri”.³³

Den samtida kritiken gällde alltså det jordbruksekonomiska. Systemet var, menade man, ineffektivt och omöjliggjorde en effektivisering av jordbruket.³⁴ Däremot kritiserades inte vid den här tiden systemet ur social synpunkt. Enligt Staffan Smedberg var frälsebönderna i Halland starkt beroende av godsägarna. Den oreglerade dagsverksbördan skapade en osäkerhet. Frälsebönderna visste inte hur många dagsverken som skulle utföras. Detta kunde försvåra deras möjligheter att utveckla sitt eget jordbruk. Om godsen fick en ny ägare, kunde detta innebära stora förändringar av deras arbetssituation. De hade visserligen livstidsstädja, dvs. rätt att sitta kvar på gården oberoende av ägarskiftet, men kombinationen av livstidsstädja och oreglerade dagsverken skapade dock en stor osäkerhet.³⁵ Frälsebönderna var inte representerade i bondeståndet. Det verkar inte heller att döma av Staffan Smedbergs analys som om riksdagsbönderna har varit intresserade att ta upp frälseböndernas problem.³⁶

Missnöje med hoveriet

Fanns det då inga protester mot det föråldrade hoveriet bland frälsebönderna i Halland? På 1770-talet växte det, som Smedberg visat, fram en frälsebonderörelse i länet. Omfattningen blev dock ganska begränsad. I Halland förekom denna rörelse endast kring godsen i Halmstad.³⁷ Det finns inget som tyder på att rörelsen hade spritt sig till godsen i allra sydligaste Halland.

³² Faggot 1746 s. 21 ff.

³³ Ehrensvärd 1959 s. 9f. Greve C. A. Ehrensvärd köpte Dömostorp 1796. Han hade varit överamiral för svenska flottan och överbefälhavare under striderna mot Ryssland och segrare vid Svenskund 1789. (Persson 1959 s. 425 och Kjellberg 1968 s. 139.)

³⁴ Se mer om denna debatt i Utterström I 1957 s. 782ff.

³⁵ Smedberg 1972 s. 41 ff.

³⁶ Smedberg 1972 s. 188.

³⁷ Rörelsen var i huvudsak koncentrerad till Tönnersjös och Halmstads härader. De som ledde frälserörelsen var utsocknes frälsebönder. Dessa bönder hade ju besvärligast med dagsverken på grund av den ofta långa vägen till huvudgården. Bönderna använde legala metoder som klagomål hos godsägarna och enskilda besvär hos K Maj:t. De förlorade i alla instanser och flera av bönderna blev vräktta. Se Smedberg 1972.

Hur var då relationerna mellan godsägarna och frälsebönderna i Hishult och Våxtorp? Det finns tyvärr ytterst få samtida källor som kan ge oss svar på frågan, men en större konflikt eller missnöje går att få fram ur det sparsamma källmaterialet. Den tidigare nämnda godsfrun på Sjöboholm, lagmanskan Christins Charlotta Ehrencreutz³⁸, kom efter sin mans död 1743 att driva sina bönder hårdare för att krama så mycket ”skatt” hon kunde av dem. Kvinnorna fick väva hästtacken av gethår, avskrapsull och nöthår. Männerna fick slöjda spannar, kar och såar. Det mesta av detta såldes till Skåne. Enligt uppgift använde hon inkomsterna till att renovera mangårdsbyggnaden på Sjöboholm. Missnöjet var stort bland hishultsborna. Till slut fick landshövdingen i Halmstad ingripa. Detta skedde sedan socknens präst Lars Bruhn klagat på att hishultsborna utnyttjas mer än som även i samtiden ansågs rimligt. Året var 1748. Prästen stod alltså på sina församlingsbors sida.³⁹

Dessutom anar vi ett missnöje bland Sjöboholms många gårdar som var utsocknes frälse. Flertalet av dessa låg i Knäreds socken, men även i några andra grannsocknar. Här löstes missnöjet, inte genom protester mot godsägaren, utan genom att prästen i Knäred, Benedict Monthan, köpte upp samtliga utsocknes frälsegårdar som tillhörde Sjöboholms säteri och arrenderade ut dem till gårdens brukare.⁴⁰ Detta blev möjligt genom att präster och borgare från 1723 tilläts att förvärva utsocknes frälse.⁴¹ Bönderna fick förstås även i fortsättningen betala ränta, men slapp den betungande dagsverksskyldigheten. Det var sannolikt en kännbar lättnad för bönderna, då det fanns gårdar som hade mer än två mil till säteriets huvudgård.

Denna utförsäljning kan tyda på att Sjöboholms ägare hade ekonomiska problem och därmed var intresserad av att sälja gårdar som var utsocknes frälse.

Det var inte ovanligt att vissa adelssläkter fick svårigheter att hålla sina positioner i samhället. När de drabbades av ekonomiska problem hade de en

³⁸ Ejwertz, Axel (Helling, E), En sydhalländsk motsvarighet till majorskan på Ekeby. Ur sägnerfloran kring lagmanskan på Sjöboholm. HP 14 okt. 1939.

³⁹ Ejwertz Arne 1987 s. 16–17. Ejwertz anger inte sin primärkälla. Hans uppgifter är dock så detaljerade, att han måste bygga på en äldre källa. I supplikdiariet i Hallands landskanslis arkiv anges att Lars Bruhn har inlämnat en supplik 1748. Det kan vara den supplik som Ejwertz har hämtat sina uppgifter ur. Problemet är att suppliken inte längre finns kvar i Hallands landskanslis arkiv. Var den har tagit vägen har inte gått att få reda på. En möjlighet är att den har placerats på fel plats, vilket gör det svårt att finna den. (Hallands landskanslis arkiv. Supplikdiarier. Tilläggsserie 1746–1752. BIIa:2 och Suppliker DIV:54.)

⁴⁰ Efter Monthans död 1784 bildades den Monthanska stiftelsen. (Se testementet i Monthanska arkivet. LLA.) Monthanska hemman kom så småningom att omfatta 17 mantal. (Ejwertz, Axel 1976 s. 378.) Först efter ett regeringsbeslut 1917 kunde arrendatorerna friköpa sina gårdar. (Ejwertz, Axel 1976 s. 382.)

⁴¹ Möller 1989 s. 55.

möjlighet att sälja ut sina utsocknes frälsehemman för att ännu en tid klara sin ekonomi. Sjöboholm tycks vara ett sådant exempel.⁴²

Proletariseringen

Historikern David Levine driver en intressant tes. Han anser att tidigindustrin och den därmed medföljande befolkningsexplosionen ledde till en 'proletariserad' arbetskraft.⁴³ Med detta menas att tidigindustrin bröt ner den sociala strukturen, dvs. det skapades en större grupp människor som hade lite eller inget jord att leva av och därför måste försörja sig på lönearbete. Den empiriska forskningen har emellertid misslyckats att visa att protoindustrialiseringen generellt sett skapade en proletarisering av landsbygdens arbetskraft. Olika studier har kommit till olika resultat. Det är tydligen andra ekonomiska och sociala faktorer än bara tidigindustrialiseringen som påverkade proletariseringen.⁴⁴ Även Kriedte, Medick och Schlumbohm har ändrat uppfattning. I en artikel från 1993 framhåller de att proletariseringen inte var någon förutsättning för och inte heller en konsekvens av uppkomsten och utvecklingen av protoindustriella grupper.⁴⁵ I svensk forskning har frågan om proletariseringen på landsbygden diskuterats på ett delvis annat sätt. Eli Heckscher ansåg att den viktiga drivkraften bakom framväxten av ett jordlöst proletariat under 1800-talet var den kraftiga folkökningen i de lägre skikten av befolkningen.⁴⁶ Christer Winberg kunde genom en omfattande familjerekonstruktion visa att proletariseringprocessen i Dala pastorat i Västergötland i stället orsakades av en nedåtgående social mobilitet bland bönderna. Christer Ahlberger kommer fram till samma resultat i sin avhandling om hemindustrin i Marks härad i Västergötland, men har dessutom anledning att diskutera tidigindustrins roll i sammanhanget.⁴⁷ I Örby socken i Marks härad hade nämligen hemindustrin enligt hans uppfattning medfört en kraftig proletarisering under 1800-talets första hälft jämfört med ren landsbygd. En anledning till detta var att hemindustrin gav bra utkomstmöjligheter. Det var lätt för de obesuttna att bilda familj. Det tycks vara bondbarn som sjönk ner i de obesuttnas skikt.⁴⁸ Också Maria Ågren diskuterar sambandet mellan skuldsättning och proletarisering. En alltför

⁴² Släkten Gyllengrip pantsatte ett antal gårdar. Vid ett flertal tillfällen förekommer deras affärer inför domstolen, då det ofta blev tvist om de pantsatta hemmanen. Se t.ex. Höks härads dombok 1715 12/10.

⁴³ Levine 1977.

⁴⁴ Ogilvie-Cerman 1996 s. 23 of.

⁴⁵ Kriedte m.fl. 1993 s. 228.

⁴⁶ Heckscher 1969 s. 185.

⁴⁷ Ahlberger 1988 s. 62–83.

⁴⁸ Ahlberger 1988 s. 69ff.

stor skuldsättning var en viktig del i förklaringen av proletariseringen.⁴⁹ Detta väcker intressanta frågor. Fick man en proletarisering i de halländska socknarna som hängde samman med tidigindustrin? Det blir därför viktigt att kartlägga den sociala strukturen i Hishult och Våxtorps socknar.

Den sociala strukturen

Hur skall den sociala skiktningen analyseras vid studiet av det gamla agrarsamhället?⁵⁰ Vilka indelningsgrunder är intressanta och möjliga? Christer Winberg drar den viktigaste gränsen mellan de besuttna och de obesuttna. Enligt hans terminologi är besuttna personer ståndspersoner, landbor och skattebönder, medan de obesuttna är de flesta torpare, backstugusittare, inhysefolket osv. Här är dessutom relationen till godset och eventuella förändringar av denna relation av stor betydelse. Vilka konsekvenser fick då eventuella förändringar av ägarstrukturen för människorna i Hishult respektive Våxtorp?

Metod och material

För att rekonstruera jordägarförhållanden och därmed den sociala strukturen har ett antal källor använts. Den mest tillförlitliga källan är lagfarter och liknande handlingar som styrker att jordinnehavet var lagligen registrerat. Källor till jordhandeln⁵¹ är fastebrev och lagfartsprotokoll. Efter avslutat köp ålåg det köparen att tre gånger uppbjuda jorden vid häradstinget, och om ingen klandrade köpet inom ett år efter det tredje uppbudet utfärdade häradsskrivaren fastebrevet, den slutliga lagfarten.

Andra lämpliga källor när man skall studera den sociala strukturen är mantalslängder och taxeringslängder.⁵² De ger viktiga upplysningar om hushållens antal, struktur och ekonomiska förmåga. Mantalslängder upprättades i slutet av varje år. På grundval av dessas uppgifter om medlemmarna i hushållen skedde taxering under de första månaderna påföljande år. Före halvårsskiftet var taxeringslängderna för skatt på egendom och bevilling på inkomst, tillgängliga. Mantalslängder är som flera forskare visat dock inte alltid så tillförlitliga, då de utgjorde underlag för beskattning. Under i 800-

⁴⁹ Ågren 1992.

⁵⁰ Winberg 1975 s. 35 ff. Se även Rosén 1992 s. 22–29.

⁵¹ Tidigare forskning om jordhandel, se bl.a. Winberg 1985; Ågren 1992; Sjöberg 1993 och Rosén 1994.

⁵² Taxeringslängder upprättades från och med 1810 med uppgifter om varje skattelagd fastighet sockenvis,

talets första hälft, då både mantalspengar och eventuell beviljning skulle betalas för hushållets anställda, var uppgifterna, kan man misstänka, inte alltid helt korrekta.⁵³ Fastighetstaxeringen, med uppgifter om varje skattebelagd fastighet sockenvis, infördes år 1810. S.k. taxeringslängder upprättades där- efter årligen. Syftet var att beskatta jordägarna i relation till deras jordinnehav. Principen var att taxeringsvärdena skulle återspegla marknadsvärdet.

Det går inte att med utgångspunkt från det officiella kamerala materialet få reda på hur människorna egentligen försörjde sig. I detta material är folk skrivna som bönder, torpare eller backstugusittare, således i termer som passade dåtidens ståndssamhälle.⁵⁴ Det krävs andra källor för att avgöra vad en backstugusittare eller torpare i huvudsak arbetade med för sitt uppehälle. Christer Ahlberger har i sin avhandling om hemvävningen i Örby socken visat att det endast är tack vare två bevarade förläggarkiv som han har möjlighet att kartlägga hemvävarna och deras verksamhet. Det har alltså funnits en dubbel ekonomisk struktur i tidigindustriella regioner: en traditionell ekonomi baserad på jordinnehav och en tidigindustriell grundad på den framväxande förlägsindustrin. Det kamerala källmaterialet bygger på den traditionella agrara strukturen, dvs. en indelning i besuttna och obesuttna. Den tidigindustriella strukturen bygger på osynliga relationer, dvs. producenter och förläggare. Dessa registrerades inte av myndigheterna och finns därför inte med i något kameralt källmaterial.⁵⁵ Några förläggarkiv från stickningsindustrin i Halland har som tidigare nämnts tyvärr inte bevarats. För att beskriva den sociala strukturen och dess förändring i Hishult och Växtorp får jag därför bygga på den tidens officiella indelning av människorna på den svenska landsbygden. Detta innebär att tillverkarna av stickade ylleveror inte framgår i det använda materialet utan måste synliggöras indirekt genom uppgifter om produktionen; se senare i avhandlingen.

Jord byter ägare – hishultsborna friköper sina gårdar

Under 1800-talet var Sverige ett samhälle i stark förändring. I detta sammanhang skedde jordöverföringar av olika slag. 1789 fick bönderna rätt att förvärva s.k. utsocknes frälse (= allmän frälse), men fortfarande var det bara adeln som kunde äga säterier. Adelns sista privilegiefäste föll 1809 vid riksdagen i Stockholm, då adelns monopol på förvärv och ägande av s.k. ypperligt frälse och insocknes hemman upphävdes. Det var på adelns eget initiativ

⁵³ Lext 1960 s. 35–39.

⁵⁴ Ahlberger 1988 s. 73. Se även Winberg 1975 s. 158 och Jonsson 1988 s. 31.

⁵⁵ Ahlberger 1988 s. 60f.

som privilegiet föll.⁵⁶ Varje svensk medborgare kunde nu förvärva och äga all slags frälsejord.

I början av 1800-talet skedde här en dramatisk förändring i ägarstrukturen, då frälsebönderna i Hishults socken fick en möjlighet att friköpa sina arrenderade gårdar. Det skall jämföras med bönderna på Wallen, som fortsatte att vara underordnade godset. Det är först i slutet av 1800-talet som frälsebönderna här får större möjlighet att friköpa sina gårdar. År 1882 påbörjades utförsäljningar av hemman och torp på Wallens gods och på 1920-talet hade samtliga hemman och torp friköpts.⁵⁷ Vi får därför en möjlighet att se hur den institutionella förändringen i Hishult påverkade den sociala strukturen och de tidigindustriella aktiviteterna, jämfört med utvecklingen i Våxtorp, där den gamla godsstrukturen levde kvar.

Utförsäljningen av Sjöboholms gods

Det var alltså kontraktsprosten i Hishult Magnus Bothén⁵⁸ och ryttmästaren Lars Wägerstein som köpte Sjöboholms gods med underlydande hemman av arvingarna till hovjägmästaren Fredrik E. Burenköld. Burenköld hade avlidit 1811. Köpesumman var 69 444 Rdr.⁵⁹ Det var en institutionell förändring som var förutsättningen för att hishultsborna skulle kunna friköpa sina gårdar från Sjöboholms gods.

En kartläggning av denna försäljning är av intresse att göra för att bl.a. få reda på vilka konsekvenser de förändrade institutionella förhållandena fick för den sociala strukturen och den tidigindustriella verksamheten i Hishult. Under år 1813 friköptes från Sjöboholms och Oxhults gods 103 gårdar i Hishult och 8 gårdar i Våxtorp.⁶⁰ I denna siffra räknas även några gårdar som delats upp. Efter försäljningen 1813 blev förutom huvudgårdarna Sjöboholm och Oxhult ca 28 gårdar och 3 torp kvar under säteriet. Några av dessa friköptes under de närmast kommande åren.⁶¹ Om vi undantar gårdarna i Våxtorp, så såldes 57 gårdar till samma person som tidigare arrenderat gården. I några fall tycks det ha varit sonen till den tidigare arrendatorn

⁵⁶ Protokoller, hållne hos högloflige riddarskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1809–1810. Del 1 s. 129f, 224–227, 98–303 och 440–457.

⁵⁷ Johansson E, 1982 s. 103.

⁵⁸ Magnus Bothén född 1748 blev student i Lund 1767 och fil dr i Greifswald 1774.

Prästvigd 1775. Blev kyrkoherde i Hishults socken 1793, prost 1800 och kontraktsprost 1808. Han var ledamot i urtima riksdagen år 1810. Utnämndes till kyrkoherde i Karups socken 1811. Dog 1820. (Pettersson & Litzén 1872.)

⁵⁹ Advokatfiskalens arkiv. Häradsrättens renoverade småprotokoll. 1813 E VII: 702, GHA.

⁶⁰ Advokatfiskalens arkiv. Höks härads renoverade lagfartsprotokoll, Halland 1813. GHA.

⁶¹ Advokatfiskalens arkiv. Höks härads renoverade lagfartsprotokoll, Halland 1813–1825. GHA.

som friköpte gården. Det är ju inte helt otänkbart att även svärsöner eller andra nära släktingar står som köpare för några av gårdarna. Det finns bara 3–4 namn som tyder på att utsocknes var bland köparna. En genomgång av 1815 års berednings- och taxeringslängd visar att de som friköpte sina gårdar har klarat av det ekonomiska, åtminstone de två första åren.⁶² Det är endast 3–4 personer som sålt eller lämnat sina gårdar. Ett par av dem hade avlidit.

Varför engagerade sig församlingens präst Magnus Bothén i köpet av godset? Var det för att hjälpa sina församlingsbor eller var det för egen vinning skull? Majoriteten av frälsebönderna friköpte sina gårdar. Detta endast några dagar efter det att godset hade köpts av Bothén och Wägerstein. Så fort utförsäljningen var klar avvecklade Bothén sitt ägarintresse. Huvudgårdarna samt de återstående arrendegårdarna togs helt över av ryttmästaren L. Wägerstein. Magnus Bothén flyttade till Östra Karup, där han dog 1820. Bouppteckningen efter Bothén visar att hans efterlämnade kvarlåtenskap var förhållandevis liten. En slutsats man kan dra är att Bothén inte skapade någon förmögenhet på köpet av godset.⁶³ På 1880-talet reste en delegation från Hishult med kantor O. Persson i spetsen till Östra Karup. De ville visa sin uppskattning av Bothéns insats genom att resa en minnessten på hans grav. Förslaget föll på att Östra Karups kyrka hade byggts ut och Bothéns grav därmed hade försvunnit.⁶⁴ Detta tyder på att hishultsborna uppskattade Bothéns insats. Minnet av honom levde kvar, trots att flera årtionden förflutit. Det är alltså sannolikt att Magnus Bothén blev inblandad i gods-köpet, därför att han ville hjälpa sina församlingsbor att få möjlighet att friköpa sina gårdar från godset och därmed slippa sina dagsverkskyldigheter.

Hur klarade då ”fattiga” frälsebönder att köpa sina arrenderade gårdar? En genomgång av 1817 års taxeringslängd visar att med få undantag är ägaren densamme som köpte gården fyra år tidigare.⁶⁵ Ekonomiskt klarade alltså hishultsborna av att köpa och behålla sina gårdar, trots uppgifterna i de befolkningsstatistiska tabellerna, som pekar på att många hushåll var fattiga.⁶⁶ Varifrån initiativet att friköpa gårdarna kom, vet vi inte. Det kan

⁶² Hallands landskontors arkiv. Berednings- och taxeringslängd EIV:5. LLA.

⁶³ Enligt Bothéns bouppteckning fanns intäkter på 3822 Rd och skulder på 3592 Rd, dvs. ett överskott på 230 Rd. (Höks häradsrätts arkiv 1818–1820. FIIA:16. Bouppteckning nr 196. LLA.)

⁶⁴ Se Skarstedt 1948.

⁶⁵ Hallands landskontors arkiv. Taxeringslängder Laholms fögderi. EIV:5. LLA.

⁶⁶ Befolkningsstatistiska tabellerna för Hishults socken visar exempelvis för år 1810 att det fanns 2 förmögna hushåll, 56 behållna, 113 fattiga och 6 utfattiga. 1815 finns det 1 förmöget hushåll, 61 behållna, 115 fattiga och 12 utfattiga. Vad denna indelning bygger på är oklart. Enligt Larsson 1980 var flertalet av frälsehemmanens och kronohemmanens åbor oförmögna, dvs. fattiga. För att en bonde skulle anses förmögen skulle han ha nog med säd till brödfödan, kunna betala sina skatter och inköpa salt. (Larsson 1980 s. 51.)

ha kommit från frälsebönder själva som i samband med godsägaren Burenskölds död såg sin chans att kunna få köpa sin arrenderade gård. Med stor hjälp av socknens präst gick detta att förverkliga för de flesta. Däremot måste man nog se ryttmästare Wägersteins inblandning i köpet som en ren kommersiell affär.

Fick då arrendatorerna betala ett rimligt pris för sina gårdar? Bothén och Wägerstein betalade alltså 69 444 riksdaler för hela godset. Utförsäljningen till arrendatorerna år 1813 inbringade 40 235 riksdaler. Förutom de två huvudgårdarna Sjöboholm och Oxhult fanns efter försäljningen 28 gårdar och 3 torp kvar. De fortsatte att vara arrendegårdar under godset. Några av dessa kom att säljas senare. Hur taxeringsvärdena i riksdaler förändrades efter försäljningen framgår i tabell 3:2.

Tabell: 3:2. Berednings- och taxeringslängd. Hishults socken år 1813.

1813	Beredningskom.s förslag	Tax.kom.s förslag
Sjöboholm	Ett gemensamt taxeringsvärde för de båda huvudgårdarna: 21 295	8 000
Oxhult	Se ovan!	8 000
Arrendegårdar och torp kvar under godset	12 461,24	12 461,24
Kvarn, såg	1 500 + 500	1 500 + 500
Summa:	35 756	30 461,32
De sålda gårdarna	26 992,28	42 450
Summa:	62 748,28,8	72 911,32

Källa: Hallands landskontors arkiv. Taxeringslängder, Laholms fögderi. EIV:5. LLA.

Det sker alltså en kraftig upptaxering av de friköpta gårdarna, medan huvudgårdarna och de kvarvarande arrendegårdarna slapp lindrigt undan. Intressant är taxeringskommitténs förslag jämfört med beredningskommitténs. Det är ju ingen orimlig upptaxering med tanke på att taxeringsvärdet skall motsvara försäljningsvärdet på fastigheterna. Det var lokala förtroendemän som hade ansvaret för taxeringen. Det var säkerligen en grannliga uppgift att uppskatta det rätta taxeringsvärdet. Tabellen visar att taxeringsvärdet på de sålda gårdarna ökade med över 15 000 riksdaler.

Vilka andra förändringar skedde då i samband med försäljningarna? En viss förskjutning av brukningsenheternas storlek inträffar, som framgår av tabell 3:3.

Tabell 3:3. Brukningsenheternas fördelning efter mantalets storlek i Hishults socken 1729–1813.

Storlek	1729 N	1811 N	1813 N
I	25	1	4
1 - 1/2	24	19	11
1/3	1	9	7
1/4	6	65	85
1/6		9	10
mindre än 1/6		5	20

Källa: Hallands landsbeskrivning och Hallands landskontors arkiv, Laholms fögderi EIV:5.

Kommentar.

Tabellen visar den förändring som skedde i Hishult mellan åren 1811 och 1813, när det gällde brukningsenheternas storlek och antal. Försäljningen ledde till att antalet mindre gårdar ökade. 1813 hade 122 gårdar mindre än en 1/2 (1/4) mantal. 1811 hade det funnits 88 sådana gårdar. Dessutom ökade antalet brukningsenheter från 108 till 137. Orsaken till detta var i huvudsak att gårdarna ytterligare delades upp i samband med friköpandet.

Med tanke på att antalet mindre gårdar ökade kraftigt förutsatte detta sannolikt att brukarna förutom på sitt jordbruk försörjde sig på andra näringar. Jordbruket var knappast tänkt som den enda försörjningskällan. Jordinnehav var i så fall inte längre ett krav för att kunna försörja sin familj. Det gick att kombinera tidigindustriell verksamhet med små jordlotter. I vilken utsträckning detta faktiskt inträffade, återkommer jag till i kommande kapitel. Men redan nu kan huvuddragen antydast.

Det kom säkerligen att få en stor betydelse att hishultsborna ett par decennier in på 1800-talet kom att äga sina tidigare arrenderade gårdar. Nu slapp de hoveriet och därmed de betungande dagsverkena, men också den osäkerhet som ett skifte på godsägarposten innebar. Andra fördelar var t.ex. att man fritt kunde bruka jorden, sälja den och att det fanns väldefinierade regler för beskattningen. Nu kunde man mera fritt disponera sin tid. Detta gav en möjlighet att mer än tidigare kunna satsa på icke-agrara näringar för sin försörjning, men ändå att kunna bevara en agrar livsstil. FriköpanDET kom alltså att få konsekvenser för den tidigindustriella utvecklingen i Hishults socken under de kommande decennierna. Det fanns en lång tradi-

tion i bygden av mångsyssleri. Under 1700-talets mitt utnyttjade dåvarande ägaren till Sjöboholms gods lagmanskan Ehrencreutz sina frälsebönder att utföra sådant arbete. I mitten av 1800-talet blev Hishult centrum för stickningsindustrin. Lokala bondeförläggare, s.k. tröjhandlare, kom alltmer att dominera verksamheten. Gårdfarihandeln blomstrade, då distributionen och försäljningen kom att skötas av människor från trakten. Det var inte bara stickningen som fick ett uppsving, även korgtillverkning och vävskedstillverkning ökade kraftigt vid den här tiden.⁶⁷ Den ökade personliga friheten och det privata ägandet möjliggjorde för hishultsborna att skapa ekonomiska förutsättningar för sin försörjning och att ta ett större ansvar för sina egna liv.

Våxtorp – fortsatt godsvälde

Hishultsborna lyckades sålunda frigöra sig från godsberoendet, medan frälsebönderna i Våxtorp fick vänta till slutet av 1800-talet, innan de gavs möjlighet att få friköpa sina gårdar.⁶⁸

I Våxtorp socken fortsatte godset i huvudsak att äga underlydande hemman och hoveriet kom därmed att vara kvar ännu några årtionden. Först 1856 fick arrendatorerna en reglerad dagsverksskyldighet och en otidsenlig arbetsordning kom därmed att avskaffas. I uppgörelsen mellan godset och arrendatorerna ställdes det fortsatt stora krav på deras arbetsinsats för att utveckla godset.⁶⁹ Godsägaren hade ett stort inflytande på sina frälsebönders liv och den inriktning deras arbete skulle ha. På Wallens gods hade det länge funnits ett stöd för stickningen. Under 1800-talet blev Wallens godsägare alltmer intresserad av att utveckla godsets jordbruk och framför allt skogsbruket. Detta krävde allt mer arbete av frälsehushållen på godset och deras tid för tidigindustriell verksamhet minskade. Detta kom inte minst kvinnorna att drabbas hårt av. Den tid som kvinnorna tidigare lagt ner på den arbetsintensiva stickningen, kom med stor sannolikhet att kraftigt minskas.

De båda socknarna utvecklades alltså olika. Hur påverkade detta den sociala strukturen under den första hälften av 1800-talet i Hishult respektive Våxtorp? Utvecklingen kan studeras i tabellerna 3:4 och 3:5.

⁶⁷ Fogelberg 1959 s. 393, 407, 422, 423 och 443.

⁶⁸ Johansson 1982 s. 103.

⁶⁹ De nya reglerna innehöll bl.a. att mellan den 24 mars till den 24 oktober skulle två karldagsverkan utföras per vecka på varje 1/3 mantal. Övriga tiden en karldagsverkan per vecka. Dessutom 30 kvinnodagsverkan på varje 1/3 mantal årligen. Villkoren skulle gälla för ett år, men 1857 i mars bestämdes att överenskommelsen skulle gälla framgent. (Wallens godsarkiv. Handlingar rörande arrenden F1:1-2 1791-1849 och 1856-1896.)

Tabell 3:4. Den sociala strukturen i Hishult 1805–1850.

	1805	1810	1815	1820	1830	1840	1850
Ståndspersoner ⁷⁰	3	4	4	4	3	3	5
Bönder på egna hemman	1	-	142	152	158	154	151
Bönder på andras <u>hemman</u>	135	128	8	15	1	11	6
Torpare	15	11	9	15	27	27	28
Nybyggare		1	3		2		6
Arbetsföra backstugusittare	10	5	4	15	18	7	9
Arbetsföra inhyshjon	-	4	12	8	8	11	25

KÄLLA: Hishult kyrkoarkiv. Hishults tabeller G:2 1775–1859. LLA

Tabell 3:5. Den sociala strukturen i Våxtorp 1805–1850.

	1805	1810	1815	1820	1830	1840	1850
Ståndspersoner	2	1	1	1	1	1	3
Bönder på egna hemman	31	32	40	68	40	42	73
Bönder på andras <u>hemman</u>	146	148	148	121	162	153	124
Torpare	12	39	80	108	108	110	106
Nybyggare	12	10	28	3	12	9	3
Arbetsföra backstugusittare	40	26	-	-	24	26	36
Arbetsföra inhyshjon	5	35	20	22	20	30	8

KÄLLA: Våxtorps befolkningsstatistiska tabeller 1802–1856. G:III:3. LLA. Kommentar.

Enligt tabell 3:5 skedde inga stora friköp under 1800-talets första hälft i Våxtorp. Några friköp gjordes dock i slutet av perioden. Siffrorna för år 1820, när det gäller "Bönder på egna hemman" och "Bönder på andras hemman", har av någon anledning blivit felaktiga i de befolkningsstatistiska tabellerna.

Den stora förändringen i den sociala strukturen är självfallet att flertalet bönder i Hishults socken blev självägande. Samma utveckling skedde inte i Våxtorps socken, där de flesta bönderna fortsatte att vara knutna till Wallens gods åtminstone fram till mitten av 1800-talet. Vad hände med proletariseringen i de båda socknarna som hade valt helt olika vägar? Dvs. människorna i Hishult som hade lyckats frigöra sig från Sjöboholms gods respektive fler-

⁷⁰ Med ordet "ståndsperson" avses adel, präster, ämbetsmän och andra som socialt ansågs stå över bönder och lägre borgerskap. (Gadd 1985 s. 26.)

talet människor i Våxtorp som fortsatte att vara knutna till Wallens gods. Se tabellerna 3:6 och 3:7.

Tabell: 3:6. Den sociala strukturen i Hishult 1805 och 1850. Antal hushåll samt andel i procent.

	1805		1850	
	Antal	%	Antal	%
Bönder på egna hemman	1	1,51		
Bönder på andras hemman	135		6	
Summa: bönder	136	84,5	157	68
Torpare	15		28	
Nybyggare	-		6	
Summa obesuttna övre skikt	15	9,3	34	14,7
Lägre obesuttna	10	6,2	40	17,3
Summa TOTALT	161	100	231	100

Källa: Hishults kyrkoarkiv. G: 2 Hishults befolkningsstatistiska tabeller. 1775–1859. LLA

Anm.: Ståndspersoner har utelämnats då de dels är en liten grupp, dels inte särskilt intressanta här.

Tabell: 3:6. Den sociala strukturen i Våxtorp 1805 och 1850. Antal hushåll samt andel i procent.

	1805		1850	
	Antal	%	Antal	%
Bönder på egna hemman	31		73	
Bönder på andras hemman	146		124	
Summa: bönder	177	72,0	197	56,3
Torpare	12		106	
Nybyggare	12		3	
Summa obesuttna övre skikt	24	9,7	109	31,1
Lägre obesuttna	45	18,3	44	12,6
Summa TOTALT	246	100	350	100

Källa: Våxtorps kyrkoarkiv. Våxtorps befolkningsstatistiska tabeller 1802–1856 G III: 3. LLA.

Anm.: Ståndspersoner har utelämnats då de dels är en liten grupp, dels inte särskilt intressanta här.

En försiktig slutsats av Hishults sociala sammansättning mellan åren 1805 och 1850 är att det skedde en viss förändring i relationen mellan besuttna och obesuttna. Den stora proletariseringen uteblev dock i Hishult, trots den omfattande tidigindustriella verksamheten som växte fram i socknen under 1800-talet. Mina resultat ligger därmed i linje med modern internationell forskning: det finns inga entydiga samband mellan tidigindustri och proletarisering.

I Våxtorp, där godsstrukturen fanns kvar, skedde däremot en kraftig ökning av de obesuttna från 28 % till 43,7 %, medan de besuttna minskar från 72 % till 56,3 %. Det skedde alltså en proletarisering i Våxtorp. Den ökade proletariseringen i Våxtorp berodde sannolikt på den satsning som godset gjorde på att utveckla jord- och skogsbruket. Detta krävde allt fler människor som arbetade på godset. Det anlades därför allt fler torp. Det fanns inte längre något intresse från godsets sida att uppmuntra stickningsindustrin som därmed kom att minska under 1800-talets gång.

I jämförelse med Sverige som helhet var emellertid inte ens proletariseringen i Våxtorp så stor. Detta visar en jämförelse med två andra västsvenska områden, nämligen Sandhem och Dala.

Tabell: 3:8. Den sociala strukturen år 1850 i Dala, Sandhem, Våxtorp och Sverige.

Social struktur i %	Dala 1850	Sandhem 1850	Våxtorp 1850	Sverige 1850
Bönder	52	53	56	45
Torpare	15	40	32	20
Lägre obesuttna	35	12	12	35

Källa: Våxtorps kyrkoarkiv. LLA, Örby se Ahlberger 1998 s. 70, Dala se Winberg 1975 s. 161, Sandhem se Gadd 1983 s. 85–87.

Hur förhåller sig då siffrorna i Hishult (med protoindustri) till andra svenska socknar med protoindustri? Låt oss göra en jämförelse med Ahlbergers Örby.

Tabell: 3:9. Den sociala strukturen i Hishult och Örby mellan 1815 och 1850.

	Hishult 1815	1850	Örby 1815	1850
Bönder	84,3	68	43,4	22,2
Torpare	6,7	14,7	34,3	45,5
Lägre obesuttna	10	17,3	22,2	32,3

Källa: Hishults kyrkoarkiv. LLA och Ahlberger 1988 s. 70.

Tabellen 3:9 visar, som redan nämnts, att i Örby socken skedde en kraftig proletarisering, medan så inte var fallet i Hishults socken. Hur kan då detta förklaras? Troligtvis ligger en del av förklaringen i den allmänna befolkningsökningen i respektive socken. Se tabell 3:10.

Tabell 3:10. Befolkningsändringar i Örby, Hishult och Sverige 1769–1850.

År	Örby		Hishult		Sverige	
	Antal	Index	Antal	Index	Antal	Index
1769	1524	100	926	100	2 015 127	100
1780	1706	112	861	93	2 118 281	105
1790	1769	116	874	94	2 158 232	107
1800	1954	128	869	94	2 347 303	117
1810	2063	135	886	98	2 377 851	118
1820	2412	158	1035	112	2 584 690	128
1830	2868	188	1238	134	2 888 082	143
1840	3312	217	1245	135	3 138 887	156
1850	3828	251	1404	152	3 482 541	173

Källor: Örby och Hishult: Befolkningsstatistiska tabeller. Sverige: Wohlin 1909 s. 4 och Ahlberger 1988 s. 85.

Jämförelsen visar att från mitten av 1700-talet och 100 år framåt var folkökningen i Hishult socken under genomsnittet i Sverige och mycket lägre än i Örby socken. Detta faktum kan vara en viktig anledning till att proletariseringen blev så kraftig i Örby socken i förhållande till Hishults socken. Enligt Ahlberger berodde den kraftiga folkökningen i Örby både på minskad dödlighet och på ökad fruktsamhet. Han menar också att hemindustrin gav bättre utkomstmöjligheter och att detta medförde en högre fruktsamhet. Ahlberger bekräftar därmed Mendels hypotes, medan mina resultat är mer tvetydiga.

Den holländske historikern F. Hendrickx har analyserat befolkningens demografiska beteende i två protoindustriella landsbygdskommuner Borne och Wierden i regionen Twente i Nederländerna. Hans resultat bekräftar inte heller antagandena i den protoindustriella modellen. Det demografiska beteendet i Twente är förvånansvärt lika, oberoende av om invånarna under 1800-talet är jordbrukare, hantverkare eller vävare. Han pekar också på att många andra studier har nått samma resultat, även om det finns andra studier, som liksom Ahlbergers avhandling, bekräftar Mendels hypotes.⁷¹

⁷¹ Hendrickx 1997.

Sammanfattning

I kapitlet har jag bl.a. diskuterat hur institutionella förhållanden som gods-systemets krav på hoveri påverkade tidigindustrin och den sociala strukturen, men också betydelsen av andra aspekter av ägosystemet. I början av 1810-talet friköpte frälsebönderna i Hishult sina gårdar från Sjöboholms gods. Genom att göra en jämförelse mellan de två socknarna Våxtorp och Hishult har jag visat att den förändrade ägostrukturen i Hishult kom att stimulera den tidigindustriella verksamheten. Den påverkades alltså positivt av den institutionella förändringen. Våxtorp fortsatte däremot som en gods-socken. Under 1800-talet satsade Wallens gods på att utveckla ett alltmer kommersiellt jord- och skogsbruk. Vilka konsekvenser fick detta för stickningsindustrin? Det krävdes alltmer arbete på godset, vilket minskade möjligheterna att producera stickade varor. Godsägarens inställning till tidigindustrin påverkade alltså i hög grad möjligheterna för dennes utveckling. Så länge den tidigindustriella verksamheten låg i godsets intresse, så länge uppmuntrades denna verksamhet. Detta är resultat som överensstämmer med den empiriska forskningen i den moderna diskursen om tidigindustrin, men inte med ursprungsteorin, som ansåg att tidigindustrin inte existerade i godsbygd eller där hade en svag ställning. Däremot bekräftas de resultat som Ogilvie kom fram till i sin forskning, nämligen att det var de institutionella förhållandena som påverkade den tidigindustriella utvecklingen och inte tvärtom. Enligt Ogilvie skulle detta förklara varför tidigindustrin har utvecklats så olika i varierande tidigindustriella regioner i Europa.

Protoindustrialiseringen ledde enligt ursprungsteorierna till en kraftig befolkningstillväxt och en proletarisering av arbetskraften enligt ursprungsteorierna. Inte heller detta har visat sig självklart stämma. Under 1800-talets första hälft blev den tidigindustriella verksamheten allt viktigare för försörjningen i Hishults socken. Trots detta blev proletariseringen inte särskilt stor. Detta kan jämföras med det resultat som Christer Ahlberger presenterar i sin avhandling, nämligen att proletariseringsgraden var hög i den tidigindustriella socknen Örby i Marks härad. I Örby socken skedde också en mycket kraftig befolkningstillväxt; så var alltså inte fallet i Hishult. Befolkningsökningen i socknen låg under genomsnittet i Sverige. Flertalet hishultsbor hade tillgång till någon jord. Enligt Levines resultat bröt tidigindustrin ner den sociala strukturen och ägarsystemet. Detta ledde till en proletarisering, då en stor mängd människor inte hade tillgång till jord och därmed var helt beroende av icke-agrar produktion för sin försörjning. Denna utveckling skedde alltså inte i Hishult, trots att hishultsborna i hög grad var beroende av tidigindustriell verksamhet för sin försörjning. Mina iakttagelser ligger där-

med i linje med annan modern forskning, som inte heller kunnat fastställa något entydigt samband mellan tidigindustri och proletariseringprocess.

I Våxtorp däremot fick vi en ökad proletarisering under 1800-talets första hälft. Orsaken till detta kan vara att allt flera torpare knöts till Wallens gods i samband med den agrara omvandling som godset gick igenom. Detta kom att få negativa konsekvenser för stickningsindustrin. Proletariseringen i det aktuella området i Halland påverkades alltså av allt att döma mer av det agrara systemet än av tidigindustrin.

4 Stickningsindustrins framväxt till ca 1740

Inledning

Syftet med detta kapitel är att kartlägga stickningsindustrins framväxt och tidiga utveckling i Höks härad. Följande frågor kommer att besvaras: Vad vet vi om stickningsindustrins tillkomst och tidiga utveckling? När och hur kom stickningen till Halland? Vilka var de tidiga aktörer som drev fram produktionen? Frågorna syftar till att ringa in stickningsindustrin som en del av den agrara ekonomin i södra Halland, att diskutera dess betydelse och socioekonomiska kontext. Kapitlet börjar dock med en kort introduktion om stickningens allmänna historia.

Stickningens historia

Stickningens ursprung i Europa är någorlunda fastlagd i modern forskning, särskilt hos Turnau.¹ Vad som framgår är följande. Under medeltiden tillverkades stickade varor i flera italienska städer. I början av 1600-talet var städerna Padua, Mantova och Verona viktiga centra för produktion av handstickade yllestrumpor. I Padua fanns förlagssystem, där förläggare i staden lämnade ut ull till hushåll i den omgivande landsbygden. Produktionssystemet för yllestickningen var handstickning som hemindustri och inte maskinstickning. Denna tillverkning av yllestrumpor krävde inte några större kapitalinvesteringar. Det blev därför en tillverkning med låg kostnad.²

Under 1500-talet spred sig handstickningen i Europa. I många städer i västra och centrala Europa bildades stickningsskrå, men detta skedde inte i Norden.³ Stickningsskrånas produktion är bättre dokumenterad än produktionen på landsbygden inom hemindustrin.⁴ Till en början användes stickade strumpor i de högre stånden. Strumpstillverkningen ökade mycket snabbt. Hur går det att förklara denna snabba framgång för den stickade strumpan? Förmodligen berodde den dels på att det skapades ett nytt euro-

¹ Turnau 1991. Se även Rutt 1987 och Belfanti 1996a.

² Belfanti 1996a.

³ Turnau 1991 s. 41. Frånvaron av skråorganisation för stickningen innebär att det i stort sett saknas skriftliga källor. Detta leder till svårigheter att bl.a. uppskatta produktionsvolymen.

⁴ Turnau 1991 s. 24.

peiskt mode, dels på att stickade strumpor var elastiska och passade bättre än de tidigare tygstrumporna. I mitten av 1600-talet fanns det även i England en omfattande produktion av stickade varor. Strumpstillverkningen var en industriell aktivitet och den var ofta organiserad som förlagssystem.⁵

I Danmark och på Island har stickningen varit känd sedan 1500-talet. I början av 1600-talet exporterade Island stickade plagg.⁶ År 1624 exporterade t.ex. islänningarna ca 72 000 par strumpor och ca 12 000 par vantar.⁷ I Danmark utvecklades flera stickningscentra, bl.a. en betydelsefull stickningsregion i centrala Jylland, där de viktigaste områdena var Hammerum och Lysgaard.⁸ Det är troligt att stickningen till Sydsverige och Halland kom från Danmark på 1600-talet.⁹ Handstickningen kom att dominera i Sverige. Halland blev det landskap där stickningen kom att spela den största rollen för människornas försörjning.¹⁰ Andra områden i Sverige där stickningen fick stor betydelse är bl.a. Öland och Gotland.¹¹

En viktig händelse i den textila teknikens utveckling inträffade år 1589 i England. Prästen William Lee blev då färdig med sin strumpstickningsmaskin. Den förbjöds i England, då man var rädd för att den skulle hota handstickningen. William Lee tvingades emigrera till Frankrike.¹² Strumpstickningsmaskinen var komplicerad och krävde speciell personal för att sättas upp. P. Lewis skriver i en artikel i *Textile History*: "The stocking frame was probably the most sophisticated textile machine in common use in western civilization in the seventeenth and eighteenth centuries. It was said to have been composed of more than 2 000 parts and, by 1750, fabrics could be knitted with as many as 38 needles to the inch, though 20 to 24 were more common."¹³ Att sätta upp en sådan stickningsmaskin var förenad med en stor kostnad och för att få lönsamhet krävdes det sannolikt att det producerades lyxvaror.¹⁴

På hösten 1723 lyckades Jonas Alströmer att smuggla ut tre stickningsmaskiner från England.¹⁵ Han startade tillverkning av strumpor vid sin manufakturfabrik i Alingsås.¹⁶ 1736 började man också tillverka strumpstickningsmaskiner i Alingsås. Verkmästare var till en början fransmannen

⁵ Belfanti 1996a s. 132–147.

⁶ Turnau 1991 s. 23.

⁷ Gudjónsson 1984 s. 47.

⁸ Hornby–Oxenboll 1982 s. 28.

⁹ Nylén 1968 s. 324.

¹⁰ Nylén 1968 s. 324 och Wiklund 1990 s. 136. Angående Hallandsstickningen, se Wintzell 1957 och Johansson–Nilsson 1980.

¹¹ Hazelius–Berg 1984 s. 7.

¹² Belfanti 1996a s. 137.

¹³ Lewis 1986 s. 129 och Turnau 1991 s. 24.

¹⁴ Belfanti 1996a s. 142.

¹⁵ En av dessa stickningsmaskiner finns i dag att beskåda på Textilmuseet i Borås.

¹⁶ Hazelius–Berg 1984 s. 7.

J. Corbière och efter honom kom svensken P. Bruhn.¹⁷ Från Alingsås levererades åtskilliga stickningsmaskiner till textilföretag i några svenska städer, däribland förmodligen Halmstad.¹⁸ På 1740-talet hade råd- och handelsmannen Berckenmeijer i sin yllefabrik i Halmstad tillgång till stickningsmaskiner.¹⁹ Det var i huvudsak finare plagg som tillverkades. Det är inte osannolikt att borgmästare Appelgren, som startade sin strumpfabrik i Laholm 1753, också hade tillgång till en eller flera stickningsmaskiner. En bevarad produktionsförteckning för år 1756 visar där att det i huvudsak var en finare sorts ”fruntimmerstrumpor” av bomullsgarn som tillverkades under alla omständigheter.²⁰

Stickningen kom till Halland och Wallens gods

Den tidigaste uppgiften om stickade plagg i Sverige härrör från 1560-talet. Den klädmedvetne Erik XIV hade importerat stickade silkesstrumpor till Sverige.²¹ Under samma århundrade har det i sydligaste Sverige funnits stickade plagg i sparsam omfattning. Om dessa hade importerats eller tillverkats inom landet är dock okänt.²²

Halland blev alltså det landskap där stickningen efter hand kom att spela en stor roll för försörjningen. När kom då stickningen till Halland och varför blev sydligaste Halland ett viktigt produktionsområde för stickningen i Sverige? Detta är inte lätt att fastställa, då källorna är få. En ofta förekommande uppgift i litteraturen är att stickningskonsten kom till Halland i mitten av 1600-talet i samband med att landsdomaren Magnus Durell²³ och hans hustru holländskan Birgitta van Cracau²⁴ köpte Wallens säteri i Våxtorp. Birgitta och hennes medföljande tjänstefolk lärde enligt denna uppgift

¹⁷ Stråle 1884 s. 56ff.

¹⁸ Ett annat exempel är Mariestads strumpfabrik. 1740 fanns bland inventarierna sju strumpmaskiner i fabriken. Se Hörsell 1989 s. 237ff.

¹⁹ Landshövdingeberättelser... 1998 s. 63. (Landshövding Rålamb's relation till riksdagen 1742.)

²⁰ Laholms stadsarkiv. Handlingar angående näringar. 1728–1915. GIII: 2. LLA.

²¹ Ekstrand 1982 s. 165ff. Hon uppger att Erik XIV år 1566 hade 27 par silkestrumpor i olika färger. I samband med att man öppnade Johan III:s grav 1945 fann man att han bar gula silkestrumpor. Johan III avled 1592 och är begravd i Uppsala.

²² Wintzell 1988 s. 135.

²³ Magnus Durell adlades av drottning Kristina. Han tillhörde den grupp nyadlade som påverkats av tidens kommersialiseringstendenser (se Englund 1989 kap 3). Pappan var klädesfabrikör och borgmästare i Norrköping. Uppväxtmiljön har sannolikt starkt påverkat hans livsperspektiv. Se Rimborg 1997 s. 42 och Larsson, L-O. 1982 s. 191–195.

²⁴ Birgitta van Cracau levde mellan åren 1619 och 1686. Hon växte upp i Helsingör, där hennes pappa var holländskt sändebud. Familjen härstammade från en framgångsrik finansfamilj i Holland. (Rimborg 1997 s. 54.)

de underlydande på godset konsten att sticka.²⁵ Om kunskapen redan fanns i trakten eller det var herrskapet på Wallen som förde in den är svårt att veta.

I trakterna kring Helsingör hade det funnits avsalustickning sedan 1500-talet. I Danmark fanns på 1600-talet en betydande avsaluproduktion av handsstickade varor.²⁶ Det finns därför anledning att tro att kunskapen om stickningen har kommit från det danska fastlandet till Halland.²⁷ När detta skedde går inte att fastställa. Kanske var det redan på 1500-talet. Det första belägget för att strumpor tillverkades i trakten är från 1640-talet. I Sunnerbo härads dombok för åren 1645 och 1646 redovisas en rättegång, där några bönder från Markaryds socken var stämda inför tinget.²⁸ De har blivit anklagade för en utebliven leverans av bl. a. strumpor och skor till garnisonen i Laholm. Uppgiften visar att det alltså redan på 1640-talet tillverkades strumpor i trakten.²⁹ Det framgår dock inte om det var stickade strumpor eller strumpor av den äldre typen, dvs. sydda av vadmalstyg. Dessa strumpor var ganska obekväma och hade inte den smidighet och anpassning till benets form som stickade strumpor hade. Det var regementen som gick i spetsen för inköp av stickade strumpor. Karl XI gav t.ex. order 1696 att infanteriet helt skulle gå över till stickade strumpor. Det skulle dock dröja länge innan stickade strumpor helt slagit ut tygstrumporna.³⁰

Uppgiften att Birgitta van Cracau införde stickningen till Halland och Wallens gods går inte att belägga i något samtida källmaterial. Varifrån kommer då denna uppgift? Den förste som skriver om detta är Per Osbeck på 1700-talet. Han skriver i sin bok *Laholms prosteri* följande: ”Det ser ut som första inrättningen av strumpestickandet voro kommen ifrån Wallen, hvars bönder och torpare sticka strumpor årl. til Herrskapet förutan den öfriga skatten, /.../.”³¹ Osbeck nämner inte när detta började, men han bekräftar att det var på Wallen och att stickandet av strumpor till godset var en del av räntan. Liknande uppgifter förekommer hos Barchaeus 1773. Han skriver: ”Under danska Regeringen och i drottning Christinas tid vid pass, var Landshöfdingen i Christianstad, Durell, ägare till gården: han hade en Hälländsk Fru vid namn Magna Brita Cracau, som haft mycket genie, och

²⁵ Uppgiften kommer från Per Osbeck. Den finns i hans bok *Laholms prosteri*. Även Barchaeus har samma uppgift i sin reseberättelse från 1773. Han har sannolikt fått uppgiften från Osbeck som han besökte vid sin resa i Halland. I en rad böcker nämns Birgitta van Cracau som den som införde stickningen till Sverige. Se t.ex. Nylén 1968 s. 322.

²⁶ Nylén 1968 s. 99.

²⁷ Se t.ex. Nylén 1968 s. 322 och Wintzell 1988 s. 135.

²⁸ Ett tack till Lars-Olof Larsson, Växjö som gjorde mig uppmärksam på att det i Sunnerbo härads domböcker från 1645 och 1646 nämns att bönder från Markaryds socken levererade bl.a. strumpor till garnisonen i Laholm.

²⁹ Advokatfiskalens arkiv. Häradsrättens renoverade domböcker från Kronobergs län 1644–1647. GHA.

³⁰ Hazelius–Berg 1984 s. 5

³¹ Osbeck 1796/1922 s. 92.

man tror det hon infördt denna konsten och sedan till Wallen, hvarifrån den sedermera blifvit utspridd, och är nu så allmän, att sjelfva hemmansbrukaren om vinterqvällarna ofta finnes vid strumpan.”³² Barchaeus uppgift är inte helt korrekt. Magna Brita var dotter till Magnus Durell och inte hans hustru. Dessutom hette hon Magna Birgitta.³³ Barchaeus har fått sin uppgift från Per Osbeck i samband med sitt besök hos Per Osbeck i Hasslöv.

Per Osbeck som källa

I litteraturen nämns alltså alltsedan 1700-talet Birgitta van Cracau som den som införde stickningen till Sverige. Ursprunget till uppgiften tycks vara prästen i Hasslöv Per Osbeck. I hans bok *Laholms prosteri* får vi reda på att stickningen kom till Våxtorp och Wallens gods i mitten av 1600-talet, uppgifter som senare författare har fört vidare. Dessutom ger han intressanta uppgifter om stickningen i Våxtorp under sin egen tid, dvs. senare hälften av 1700-talet. Kan vi då lita på hans uppgifter? Vilken bakgrund hade Per Osbeck?

Per Osbeck kom till Uppsala universitet 1745, där han studerade teologi. Han hade emellertid också ett stort naturvetenskapligt intresse. Han skriver själv: ”En Linnaeus och Rosén hade så när dragit mig från mina prästetankar; men jag fann nog at Natural Historien, så väl som Medicinen icke skadade kappan. Fattade därför det beslut at ständigt höra deras Föreläsningar jämte Theologiska.”³⁴ Per Osbeck blev vice pastor i Hasslövs pastorat 1758 och kyrkoherde 1760 i samma församling. Han var intresserad av att utforska den sydhalländska naturen, men också att beskriva människors liv och leverne. Det var populärt på 1700-talet att författa sockenbeskrivningar. Osbeck började snart efter sin ankomst till Hasslöv att samla in uppgifter för att skriva en sockenbeskrivning över Hasslövs pastorat. En beskrivning var klar 1770, men kom inte att publiceras.³⁵ I samband med utnämningen till kontraktsprost, vidgade han sitt arbete till att handla om hela Laholms prosteri. Arbetet som blev färdigt 1796 men kom att publiceras först 1922 under namnet *Utkast til Beskrifning öfver Laholms prosteri*.

³² Barchaeus 1773 s. 103. Sjuneson skriver på s. 138 i sin bok *Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet* (1953) att ”Durell som var en närig herre och det var kanske närmast på hans initiativ som slottsfrun började utlämna ull till godsets underordnande för tillverkning av strumpor vilka därefter levererades till armén”. Han ger dock ingen källhänvisning till sin uppgift.

³³ Den felaktiga uppgiften att Magna Brita var gift med Magnus Durell har förkommit i en rad böcker. Ett sent exempel är Nilsson 1992 s. 94.

³⁴ Osbeck 1796/1922 s. 167.

³⁵ Osbecks utkast till *Beskrifning öfver Hasslövs Pastorat* finns i Landsarkivet i Lund. (Hasslövs kyrkoarkiv PIII:4.)

Per Osbeck var mycket kunnig i naturvetenskapliga ämnen.³⁶ Däremot får man se honom som en amatör i det sätt han handskades med historiskt källmaterial. Det visar inte minst en hel del felaktiga faktauppgifter i hans bok.³⁷ Det går dock inte att komma ifrån att Osbeck är en mycket grundlig och ambitiös forskare för sin tid. Vilka källor har Osbeck använt? Mycket av det som han skriver om sin egen samtid bygger på muntliga och skriftliga uppgifter, inte minst från prästkollegor i de olika socknarna, men också på egna iakttagelser. Han har också använt källmaterial ur arkivet i Laholms prosteri och länsarkivet i Halmstad. Dessutom har han kunnat utnyttja arkivmaterial från Wallens gods. Däremot misslyckades han med att få upplysningar ur det danska riksarkivet.³⁸ Boken *Laholms prosteri* är enligt en modern etnolog sannolikt en av de bättre bygdebeskrivningar som publicerats från 1700-talet.³⁹ Den är rik på upplysningar om invånarnas levnadsvillkor och kultur, något som visar att Osbeck i grunden hade lärt känna sin nya hembygd.

När Barchaeus vid sitt besök i Halland 1773 försökte få reda på när stickningen kom till trakten fick han beskedet vid sitt besök hos Osbeck i Hasslöf att upplysningar om detta fanns på Wallens gods.⁴⁰ Barchaeus skriver om Wallens gods följande: ”nu tillhörigt H. H. Burenschöldar; gifves årl. ut ull till bönderna under Gården, att däråf binda strumpor, hvilket i långlig tid så varit brukt på den gården, /.../.”⁴¹ Vad Barchaeus menar med ”långlig tid” är svårt att veta, men sannolikt så lång tid att ingen då levande kunde berätta när verksamheten hade börjat.

Per Osbeck har själv brottats med frågan när stickningen kom till Wallens gods. Det visar en jämförelse med det publicerade manuset av Laholms prosteri och ett tidigare utkast som finns bevarat i Hasslövs kyrkoarkiv på Landsarkivet i Lund.⁴² I boken *Laholm prosteri* står att läsa: ”det ser ut som första inrättningen af strumpstickandet vore kommen ifrån Wallen, hvars bönder och torpare sticka strumpor årl. Till Herrskapet förutan den övriga skatten, och tycks denna inrättning icke varit i flor et helt seculum, emedan

³⁶ För Linnés räkning gjorde Osbeck två resor till Ostindien 1750–1752. Se ”*Dagbok öfver en Ostindisk Resa åren 1750–1751 och 1752*”. Han erbjöds, men tackade nej till en professur i botanik i St. Petersburg. Han utsågs till medlem i bl.a. Kungliga Vetenskapsakademien. Se boken *Djur och natur i södra Halland under 1700-talet*. Boken utkom i 1996 och bygger på ett manuskript av Pehr Osbeck.

³⁷ Ett par exempel på felaktiga uppgifter: Det finns ingen uppgift i Inrikes tidningar 1765, nummer 77, att 24 000 par strumpor levererats till armén i Pommern. (s. 94). Det finns en hovrätts dom från 1785 bland Osbecks papper. En jämförelse med originalet i Göta hovrätts dombok för 1785, visar på en hel del felaktigheter (s. 99).

³⁸ Osbeck 1796/1922 s. 329.

³⁹ Hellspong 1989 s. 26ff.

⁴⁰ Barchaeus 1773/1924 s. 103.

⁴¹ Barchaeus 1773/1924 s. 103.

⁴² Hasslövs kyrkoarkiv PIII:4. LLA.

lantmätaren Söderling, icke nämner något därom i sin omständeliga chartaebeskrifning, som är här införd.⁴³ Detta skall jämföras med det opublicerade utkastet, där Osbeck skriver: ”/.../ att strumpestickningen har här i orten varit i flor öfver 1 00 år.”⁴⁴ Anledningen till att Osbeck har ändrat sin uppfattning är sannolikt att han vid sin genomgång av Söderlings kartbeskrivning från 1717 icke funnit att denne har nämnt stickningen som en näring.⁴⁵ Det har tydligen saknats dokument på Wallen som skulle ha kunnat ge svar på frågan. Kanske försvann arkivmaterial i samband med kriget mot danskarna eller när snaphanarna brände ner slottet.⁴⁶

Stickningen på Wallens gods

Ett annat sätt att angripa problemet är att fråga sig, vad en framgångsrik diplomat och ämbetsman som Magnus Durell och hans hustru Birgitta van Cracau skulle ha för intresse av att utveckla en kommersiell verksamhet som t.ex. avsalustickningen. Ett sätt att försöka besvara den frågan är att närmare studera familjen Durells bakgrund.⁴⁷ Vid en första anblick tycks Magnus Durell vara renodlad ämbetsman. Han gjorde karriär som diplomat i Köpenhamn⁴⁸, blev landsdomare i Halland och krönte sin bana med en landshövdingpost i Kristianstads län, dvs. han gjorde en ämbetsmannakarriär.⁴⁹ Det finns dock en hel del bevarat källmaterial, som ger oss en kompletterande bild av Magnus Durell. Det är framför allt brev och skrivelser, som bekräftar att Durell hade intresse för affärsverksamhet.⁵⁰ I en skrivelse från 1648 till drottning Kristina, skriver Durell, att han vill inrätta ett schäferi i Småland. I en supplik till Axel Oxenstierna från 1650 återkommer han med samma idé. Han hade också planer på att leverera ull till vantmakerierna (klädesfabrik) i Jönköping eller Halmstad. Tillgång till ull skulle han få genom att köpa får från Holstein och Pommern.⁵¹ År 1652 skickade Durell

⁴³ Osbeck 1796/1922 s. 92.

⁴⁴ Hasslövs kyrkoarkiv PIII:4. LLA. På utkastets titelblad finns datumet den 1 maj 1790.

⁴⁵ Osbeck 1796/1922 s. 14-17.

⁴⁶ Åberg 1951.

⁴⁷ Det finns en bevarad handskreven släkttavla från slutet av 1700-talet över familjen Durell. Den ligger i Nissafors bruksarkiv, som finns i Jönköpings läns museum.

⁴⁸ Bertil Rimborgs avhandling *Magnus Durell och Danmark. Studier i information* (1997) handlar om Magnus Durell som diplomatiskt sändebud i Danmark.

⁴⁹ Enligt Peter Englund var det inte ovanligt att adeln från senare hälften av 1600-talet kom att bli mer positiv till att utöva merkantila näringar. (Englund 1989, kap. 3.)

⁵⁰ Ett tack till Bertil Rimborg som gjorde mig uppmärksam på Durells skrivelser.

⁵¹ Supplik till Axel Oxenstierna 1650. Redan i en skrivelse till drottning Kristina 1648 ville Durell inrätta ett schäferi och att han hade planer på att leverera ull till vantmakeri i Jönköping eller Halmstad.

en rad skrivelser till hertig Adolf Johan⁵². I en av dessa skrivelser erbjöd sig Durell att förlägga ett vantmakeri till Halmstad. Dessutom lovade han att som prov leverera 1 000 alnar kläde till garnisonerna i Halmstad, Varberg och Laholm.⁵³ Det finns också en uppgift om att Durell sedan 1652 hade levererat stalloxekött och kommisskläder till garnisonerna i Laholm och Halmstad.⁵⁴

Dessa uppgifter visar att Durell inte bara hade ett stort intresse för kommersiell verksamhet, utan faktiskt var aktiv affärsman. Hur kan detta intresse för handelsverksamhet förklaras? Svaret ligger förmodligen i Durells familjebakgrund. Hans far hade varit borgmästare och klädesfabrikör i Norrköping.⁵⁵ Under de orostider som gällde, fanns hos inte minst de lokala garnisonerna en stor efterfrågan på varor, inte minst av klädespersedlar. Magnus Durell såg här sina möjligheter att som en god entreprenör kunna vara med och leverera till militären. Det var förmodligen en mycket lönsam verksamhet. En intressant uppgift är också att Magnus halvbror Peter Nilsson Duréel startade ett vantmakeri i Eldsberga socken i Halland. Åren 1676–77 levererades därifrån över 4 000 alnar kläde till garnisonen i Halmstad.⁵⁶ Magnus Durell hörde alltså till en familj som i hög grad hade sysslat med kommersiell verksamhet. Trots en framgångsrik ämbetsmannakarriär fanns det alltså ett stort intresse hos honom att även syssla med affärsverksamhet.⁵⁷

Lokala garnisoner

De lokala garnisonerna kan alltså ha blivit en marknad för stickningsprodukter. Hur såg det då ut i Halland på 1600-talet och i början på 1700-talet? I Halmstad fanns det soldater förlagda från svensktidens början 1645 till 1737. Antalet man som var förlagda till Halmstad under den här perioden kunde variera från ett par tusen man till några tiotal.⁵⁸

⁵² Hertig Adolf Johan blev generalguvenör för generalguvermentet, där Halland, Västergötland, Värmland och Dal ingick. Detta var anledning till Durells kontakter med hertigen. (Larsson 1891 s. 88.)

⁵³ Detta brev till Adolf Johan är daterat den 9/1 1652. (Durell: Skrivelser till Adolf Johan 1651–1657. E 273. Stegelborgssamlingen. RA.)

⁵⁴ Svenskt Biografiskt Lexikon XI 1945 s. 577.

⁵⁵ Fadern hette Nils Månsson. 1635 fick han privilegier på vantmakeri (klädesfabrik) Från vantmakeriet levererades kläde till militären. Kapaciteten var ca 3 000 alnar vadmal vardera åren 1635–39. (Sveriges Biografiska lexikon XI 1945.)

⁵⁶ Svenskt Bibliografiskt Lexikon XXV 1945 s. 573. Magnus Durells halvbror Peter Nilsson Duréel (1628–1681) blev landsdomare i Halland 1666. Han bodde på godset Stjärnarp, Eldsberga socken i Halland.

⁵⁷ Rimborg 1997. Han ger en bra bild av Magnus Durell som diplomat i Danmark.

⁵⁸ Granlund 1947 s. 84.

I mitten av 1600-talet fanns det t.ex. enligt 'Hallandsche Staten pro anno 1649' i Halmstad fyra kompanier, på ca 580 man och en regementsstab.⁵⁹ Enligt ett förslag skulle år 1716 antalet man vid Halmstads artillerigarnison uppgå till 225.⁶⁰ Garnisonerna i Laholm och Varberg hade 1649 var sitt kompani på 145 man i vardera.⁶¹ Dessa garnisoner skulle förses med föda, men också med klädespersedlar och övrig militär utrustning. Vid den här tiden levererades sannolikt föda och klädespersedlar i huvudsak från närområdet. Under den senare delen av 1600-talet fick armén en mer enhetlig uniformering, dvs. staten bestämde noga uniformernas utformning hos de olika regementen. Till uniformerna användes kläde som framställdes antingen vid manufakturerna i de stora städerna eller tillverkades inom hemindustrin. Bearbetningen av tyget skedde sedan i någon stad, t.ex. Borås eller Göteborg. Det är troligt att skraddarna i staden sedan tillverkade uniformerna.⁶² Fortfarande låg dock ansvaret lokalt, när det gällde strumpor och skor.⁶³

I Halland fanns det mycket goda förutsättningar att förutom föda även få klädespersedlar levererade från den omgivande landsbygden. Här fanns gott om får och därmed ull som var en viktig råvara för textil produktion. Belägg för att klädespersedlar verkligen levererades till de lokala garnisonerna finns, men de är få. Det är dels, som tidigare nämnts, bönderna från Markaryd som år 1645 levererade bl.a. strumpor och skor till garnisonen i Laholm⁶⁴, dels bröderna Durells leveranser av bl.a. kläde till garnisonerna. I 'Den halländska provinciens landsbook' för året 1676 finns en intressant notis om att Gustaf Bengtsson levererade skor och strumpor till "välborne hr överste Järnskiölds regemente".⁶⁵ Dessutom finns en skrivelse från överste Per Örnklou till Krigskollegiet 1677 angående utrustning till regementets personal på marsch i Halland. Örnklou skriver bl.a.

1: Att mig måtte, på mitt underhafwande Manskap, hattar, geheng, strumper och skoor gifwas:

2: beder jag i lika måtto underdånigast, att dhe i Calmarr och Halmstadh liggjandhe soldater, i lika måtto med kleder och ofwanbemelte Perzeler försees /.../.⁶⁶

⁵⁹ 'Hallandsche Staten anno 1649', (Finns publicerad som bilaga VI i Larsson 1891.)

⁶⁰ Granlund 1947 s. 85.

⁶¹ 'Hallandsche Staten pro anno 1649'. (Finns publicerad som bilaga VI i Larsson 1891.)

⁶² Magnusson 1987 s.161.

⁶³ Bellander 1957 s. 284.

⁶⁴ Advokatfiskalens arkiv. Häradsrättens renoverade domböcker från Kronobergs län 1644-1647. GHA.

⁶⁵ Modén 1976 s. 66.

⁶⁶ Brevet från överste Örnklou finns i Halmstad Krigskollegii brevböcker 1677:II nr 3949. Det är återgivet i Granlund 1947 s. 98.

Det fanns alltså under andra hälften av 1600-talet och i början av 1700-talet ett stort men ojämnt behov av klädespersedlar, däribland strumpor till de lokala garnisonerna. Varifrån dessa soldatstrumpor och andra klädespersedlar levererades finns det alltså få uppgifter om. Det är förmodligen så att dessa klädespersedlar i huvudsak tillverkades bland allmogen i sydligaste Halland, även om vi inte har ytterst få explicita belägg för detta.

Södra Halland – en härjad provins på 1600-talet

När klara belägg saknas för leveranser av stickningsprodukter, kan man dock närma sig frågan genom resonemang om det allmänna ekonomiska tillståndet i Halland under 1600-talet. Man kan fråga sig om det finns rimliga skäl att tro att hallänningarna tillgrep olika alternativa näringar utöver jordbruket.⁶⁷

Under 1600-talet hade flera krig utkämpats på halländsk mark.⁶⁸ Inte minst drabbades Sydhalland mycket hårt. Laholms stad brändes ner den 11 augusti 1678 av den danska generalen Frederik Arensdorf.⁶⁹ Kriget mot danskarna, men också snapphanarnas härjningar i södra Halland från sin bas på Hallandsåsen drabbade befolkningen mycket hårt.⁷⁰ Det finns ett dokument i Östra Karups kyrkoräkenskaper som Birgitta van Cracau personligen har skrivit om de svåra åren 1676–1679. Hon skriver bl.a.:

Annis 1676, 1677, 1678, 1679 är als ingen tionde inkommen eller uppbyren av någon enda man. Lantgille, jordskyll eller något annat, efter som allmogen endels litet, endels intet har fått för krigets skuld, i förty första års grödan 1676 blef förtärd af de Danske, jemte al vår afwel på Dömmestorp och Wallen, då deras armée stod wid Wallen och Wäxtorp i elva dagar.⁷¹

Försörjningssituationen var alltså mycket besvärlig i området. Under senare

⁶⁷ Under stormaktstiden tillkom ofta viktiga supplerande näringar i bondesamhället. Se t.ex. Larsson, L-O. 1982 och Villstrand 1992. Villstrand visar i sin avhandling att Finland för att betala sina skatter blev världsledande på tjära.

⁶⁸ Några viktiga årtal för Halland på 1600-talet: Freden i Knäred 1613. Freden i Brömsebro 1645. Halland lämnas i pant på 30 år. Danmark förklarar Sverige krig 1657. Slaget vid Genevad. Svenskarna intar Lagaholm och Laganlinjen upprättas som gräns. Freden i Roskilde 1658. Halland blir svenskt för alltid. Det skånska kriget inleds 1676. Danskarna försökte ta tillbaka Skånelandskapen. Snapphanarna härjar i gränstrakterna mellan Halland, Skåne och Småland. Freden i Lund 1679. Skånelandskapen förblir svenskt. Försvenskningen av Skånelandskapen hårdnar. Se Åberg 1951 angående snapphanarna.

⁶⁹ Åberg 1951 s. 25.

⁷⁰ Se Ejwertz, Axel 1961 s. 31 6ff; Johansson–Nilsson 1980 s. 9 och Remgård 2000 s. 23.

⁷¹ Östra Karups kyrkoarkiv. Kyrkoräkenskaper år 1680. LLA.

delen av 1600-talet lades, med undantag för missväxtår, en grund för ekonomisk återhämtning hos den halländska landsbygdsbefolkningen.⁷² Till traktens magra jordbruk krävdes ytterligare sysselsättning för att allmogen skulle klara av sin försörjning och inte minst betala räntan. En inkomstkälla för allmogen under 1600-talets senare del och i början av 1700-talet kan ha varit att förse de lokala garnisonerna med mat och klädespersedlar. Här skulle, Våxtorpstraktens kunskap i stickning komma väl till pass. Det finns dock inget bevarat källmaterial, som kan ge oss kunskaper om eventuella leveranser till garnisonerna under senare hälften av 1600-talet och i början av 1700-talet. Det går inte heller att bevisa att frälsebönderna i Våxtorp vid den här tiden betalade en del av sin ränta i stickade strumpor, något som däremot kan beläggas, för senare tid, som vi skall se i nästa kapitel.

Hade då verkligen garnisonerna i de halländska städerna en så stor ekonomisk betydelse för hallänningarna? Ja, det var åtminstone en uppfattning som de regionala myndigheterna i länet gav uttryck för. I landshövdingeämbetets relation till riksdagen 1738 kan man läsa:

I synnerhet aftager dageligen uti denna Staden Halmstad både inrikes och utriker handell; den förras anseeliga förminskning härflyter mästandels genom Garnizonens bort Transporterande; /.../.⁷³

I en annan skrivelse till ”Kongl. Berdnings Commissionen i Stockholm, angående Hallands Landt hushållning och dess förbättrande”, från december 1772 framhålls garnisonernas ekonomiska betydelse på följande sätt:

I Halländske Städerna har förut legat större garnizoner, som förtärt anseeligt både till föda och kläder. När Halmstads Fästning år 1734 blef utdömd och Staden befriad ifrån garnizonen, lades i och med det samma grunden till Borskerkapets allt mer och mer aftagande wälmåga, som nu omsider hos de fläste hunnit till en werkelig fattigdom. /.../ werckan af deras indragning wisar sig i Städerna: men den influeras ej mindre på Landet hwarest afsättning saknas på producterne, hwilcka nu måste ofta både med minskning i pris och förlust af dagswercken släpas till andra orter att föryttras. Att göra en omstendelig detaille af alla de olägenheter en sådan indragning af garnizonens manskap fördt med sig både för Städerna och Landet blefwe både widlyftigt och öfverflödigt.⁷⁴

Här framgår tydligt att de regionala myndigheterna ansåg att garnisonerna

⁷² Remgård 2000.

⁷³ Landshövdingeberättelser...1998 s. 36. (Landshövdingeämbetets relation till riksdagen 1738.) Se även Säve 1915 s. 228.

⁷⁴ Landshövdingeberättelser...1998 s. 187 (Landshövdingeberättelser 1772–1773.)

hade haft en stor ekonomisk betydelse, inte bara för de berörda städerna utan också för den omgivande landsbygden. Det finns emellertid inget bevarat material som faktiskt visar att just stickade strumpor från Wallens gods skickades till de näraliggande garnisonerna i Laholm, Halmstad eller Varberg.

Hur den tidiga stickningsproduktionen var organiserad vet vi inte. Det är å ena sidan inte otänkbart att det fanns en av Wallens gods organiserad produktion som försåg de lokala garnisonerna med stickade strumpor. Det kan å andra sidan också vara så att producenterna själva, liksom Markarydsbönderna gjorde i 645, levererade ylleverorna direkt till garnisonerna. Bristen på källor tillåter oss inte att dra någon slutsats på denna punkt.

Stickningsindustrin i början av 1700-talet

När har vi då det första säkra belägget på stickningen som tidigindustri i södra Halland? Den första som nämner stickningen som tidigindustri är landshövdingen Axel von Falzburg, som skriver följande i sin ämnesberättelse från 1726: "...at tillwårkning af ull bestående i Wallmar, Wårcken, tårcken, Strumpor och Trårjor afsåttes till Borårhs boerne i myckenheet." Landshövdingen fortsätter; "tillwårkning af ull och Lijn det största och bästa nårhings medel som Inwårhnerne idka."⁷⁵

Av landshövdingens uppgifter framgår att från Halland levererades på 1720-talet stickade strumpor och trårjor till boråsarna. Att boråsarna köpte upp stickade ullstrumpor vid den här tiden visar en bevarad tullängd från Borås. Under tvåårsperioden från april 1730 till mars 1732 infördes 31 090 par strumpor; endast 280 par av dessa var tillverkade i Borås.⁷⁶ Det är sannolikt att flertalet kom från Laholmstrakten, med tanke på att denna kom att bli stickningsindustrins centrum.

Per Osbeck försökte som tidigare nämnts ta reda på när stickningen blev en näring i Höks härad. Han använder som källa Johan Söderlings kartbeskrivning⁷⁷ från 1717. Där framgår att det i Laholms län tillverkades vadmal och att detta köptes upp av boråsarna. På så sätt fick allmogen kontanter till skatten. Söderling nämner däremot inget om stickningen i området. Per Osbeck drar därför slutsatsen att stickningen vid den här tiden inte hade någon kommersiell betydelse.⁷⁸

⁷⁵ Landshövdingeberättelser...1998 s. 26. (Landshövding Falzburgs relation 1726.)

⁷⁶ Forsell del 2 1953 s. 6.

⁷⁷ Söderlings karta finns i Krigsarkivet. Osbeck publicerade texten på kartan i boken Laholms prosteri s. 14–17. Lektor P. Sörensson har gjort en jämförelse med originalet och funnit att Osbecks version innehåller en del felaktigheter. Detta kan bero på att han haft tillgång till ett annat exemplar av Söderlings kartbeskrivning. (Se Osbeck 1796/1922 s. 344f.)

⁷⁸ Osbeck 1796/1922 s. 14.

En annan bevarad källa från tidigt i 700-tal är *Hallands landsbeskrivning* från 1729.⁷⁹ Det är en nära 4 000 sidor lång redogörelse om tillståndet på den halländska landsbygden. Dessutom ges en kortfattad beskrivning av varje socken. Vad säger då denna källa om stickningen som näring i Höks härad? Inte heller här nämns stickningen som näring. De kortfattade sockenbeskrivningarna verkar vara ganska slentrianmässigt skrivna och angående alternativa näringar återkommer följande mening i flertalet beskrivningar. ”Bönderne måste årligen köpa til deras näring och handtering, af Städerna och Wtrikes, Wll- Linn- Salt- och Tobak, hwaremot de hafwa at försälja ringa wäfnat af Wallmar och Blaggarn, som här alenast tilwärcas, och ringa förslår til Skatterne och Spannmål, som största delen måste köpa i Skåne.”⁸⁰ Någon mer utförlig undersökning tycks alltså inte ha gjorts, när det gäller alternativa näringar i de olika socknarna. Detta är kanske inte ägnat att förvåna, då tjänstemännen skulle vara klara med sin digra uppgift på några månader.⁸¹ Förmodligen är landshövdingen Axel von Falzburg uppgift från 1726 mer pålitlig som källa än ovanstående landbeskrivning.

Militära beställningar

Det framgår i landshövdingeberättelsen 1726 att boråsarna köpte upp bl.a. ullstrumpor. Förutom den civila marknaden fanns statens behov av leveranser till militären. De militära myndigheterna kände väl till hemvävningen i Västergötland. Redan i 620 upphandlade ståthållaren Nils Stiernskiöld 20 270 alnar blaggarn som skulle användas till uniformsfoder.⁸² Klädesmanufakturerna hade inte kapacitet att klara av militärens ökade behov av tyg till uniformer. Boråsarna däremot hade en betydande leveranskapacitet av hemvävd vadmal, s.k. boråskläde. Denna vadmal tillverkades inte bara i Boråstrakten utan även i de kringliggande landskapen. Vid flera tillfällen på 1600-talet skedde leveranser till militären.⁸³ I mitten av 1700-talet skedde omfattande leveranser från boråsköpmän till Stockholm, däribland fanns bröderna Johan Peter Hall och Peter Hall.⁸⁴ Den sistnämnde var också inblandad i uppköp av halländska strumpor. Deras upparbetade kontakter med de militära myndigheterna gjorde att de också kom att leverera halländska strumpor till militären. De första beläggen vi har för detta är från 1740-

⁷⁹ De fyra originalvolymerna ingår i Hallands landskontors arkiv.

⁸⁰ Hallands landsbeskrivning 1729. Laholms fögderi s. 384. Se även andra sockenbeskrivningar.

⁸¹ Hallands landsbeskrivning 1729. Laholms fögderi s. XII.

⁸² Millquist 1991 s. 57.

⁸³ Millquist 1991 s. 58.

⁸⁴ Millquist 1991 s. 59.

talet⁸⁵, men sannolikt har leveranser skett tidigare. Det vore förvånande om inte så skedde i samband med uppmarschen mot Norge 1718, då boråsarna levererades bl.a. yllevoror till trupperna i Skåne och Halland.⁸⁶

En omorganisation av klädesbeställningar tycks ha skett i början av 1700-talet. Ansvar för beklädnaden överflyttades nämligen år 1711 från Kungliga Kammarkollegiet till Kungliga Krigskollegiet. År 1720 inrättades där ett särskilt kontor, Beklädningskontoret. Ansvarig tjänsteman för kontoret blev en klädeskammarförvant eller kommissarie. Beklädningskontoret var i verksamhet till 1778.⁸⁷ Mycket tyder på att i samband med omorganisationen tog Krigskollegiet ett allt fastare grepp om klädesbeställningarna och en mer centraliserad organisation infördes. Sannolikt gynnade detta den halländska stickningsindustrin. Det möjliggjorde för förläggarna i Laholm att få kontrakt med Krigskollegiet med den halländska landshövdingen som mellanhand.

Hishults län – en tidigindustriell region sedan tidig medeltid

Till bilden av området hör att annan näring utöver jordbruk och boskapskötsel också kan påvisas tidigt. I sydligaste Halland hade sedan tidig medeltid funnits en tidigindustriell järnhantering.⁸⁸ I mitten av 1400-talet hade i södra Halland och nordvästra Skåne bildats ett speciellt län, Itzhulte län. Det omfattade Hishult och Våxtorps socknar och södra delen av Knäred samt i Skåne socknarna Fagerhult och Örkelljunga. Se karta 4:1. I detta område var järntillverkningen ett utbrett näringsfång som fick en ökad betydelse under senare delen av medeltiden. Tillverkningen bedrevs som en tidigindustriell verksamhet, där allmogen levererade järnet till det danska fastlandet. Produktionsområdet inom gamla Itzhulte län kom att kallas för Hishultsområdet och kan sägas vara danskarnas järnbärande land.⁸⁹ Varje gård hade sin järnutvinningsplats, ofta en liten ”masugn”, i vilka myrnarnas och sjöarnas malmer omvandlades till järn. Huvudgård i Hishults birk var ”Sjöboe” (sedermera Sjöboholm). En viktig utskeppningshamn för det halländska järnet var Laholm. Lars-Olof Larsson har nyligen visat att även Sunnerbo och södra Allbo härader ingick i den ovannämnda järnframställningsregionen.⁹⁰

Det finns alltså spår redan vid den här tiden av en tidigindustriell verk-

⁸⁵ Hamrén 1742.

⁸⁶ Millquist 1991 s. 59.

⁸⁷ Kleberg 1930 s. 264.

⁸⁸ Strömberg 1996 s. 36ff.

⁸⁹ Nihlén 1939 s. 86–89.

⁹⁰ Larsson L-O. 1999 s. 147ff.

samhet i undersökningsområdet. Riddaren Ejler Krafse bytte till sig Hishults län 1574 av kungen Fredrik II. I gengäld fick kungen en del gårdar på Själland.⁹¹ I mageskiftesbrevet (= byteshandlingen) finns bl.a. uppgifter om hur mycket landgille som bönderna skulle betala till godsägaren⁹². Hishultsbönderna hade att erlægga 229 1/2 pund järn⁹³. Den stora mängd järn som

Karta: 4:1. Hishultsområdet med lämningar efter järnhantering från historisk tid.

Källa: Strömberg 1996 s. 41

⁹¹ Med tillkomsten av magistratsbrevet försvinner länet och birken tar vid. Nästa överlåtelsehandling rörande Hishults birk är från år 1647, då fru Gertrud Grip blir ägare till godset (Ejwertz, Axel 1951 s. 113 ff.)

⁹² Ejwertz, Axel 1951 s. 104f.

⁹³ Skattevärdet av ett pund järn var ungefär 6 skilling. Hela den årliga avgälden på 225 pund torde alltså uppgå till 1350 skilling eller 28 daler 6 sk. Det skall jämföras med att en skatteko

frälsebönderna betalade i ”skatt” visar att järntillverkningen var en viktig tidigindustriell näring i området vid den här tiden.⁹⁴ I samband med att Halland och Skåne kom att tillhöra Sverige förlorade järnframställningen alltmer sin betydelse.⁹⁵ Den låg nämligen i periferin i det svenska riket. Viss småskalig husbehovsproduktion fanns ända in på 1700-talet.⁹⁶

Det som gör den östdanska järnhanteringen intressant för denna undersökning är att dess geografiska utbredning till en del sammanfaller med stickningens kärnområde och att den bedrevs som en tidigindustriell verksamhet. Det visar på att det fanns tradition av att försörja sig i en komplex ekonomi som tydligen kunde realiserats för olika produkter.

Laholms tidiga historia – till ca 1740

Laholm är Hallands sydligaste och troligen äldsta stad. Redan år 1231 är staden omnämnd i kung Valdemars jordebok.⁹⁷ Laholm ligger centralt i södra Hallands slättbygd, ca 8 km från Lagans mynning. Stadens uppland var i huvudsak Höks härad men det sträckte sig in i Sunnerbo härad i Kronobergs län.⁹⁸ Laholm var sedan gammalt ett viktigt handelscentrum. Sannolikt tillkom staden som utskeppningshamn för traktens järn- och smidesproduktion.⁹⁹ Från Hishultsområdet infördes bl.a. osmitt järn. Bristen på järn var stor i övriga Danmark. Laholm var känt i det danska riket för sin järnhandel. Från Laholm transporterades järn bl.a. till Köpenhamn.¹⁰⁰ En tullräkenskap för åren 1607–1608 visar att från Sunnerbo härad utfördes främst tjära, smör, oxar, skinn och hudar.¹⁰¹ Borgarna i Laholm ägnade sig flitigt åt inrikeshandel. På egna skutor seglade de med sina varor till Helsingör och Köpenhamn.¹⁰² Laholm hade ännu på 1600-talet förhållandevis goda hamnförhållanden.¹⁰³

I början av 1600-talet började Kristian IV att uppföra en modern befästning kring den gamla medeltidsborgen Lagaholm i Lagan. Detta gav

var värd ca 3 daler. (Ejwertz, Axel 1951 s. 104–105.)

⁹⁴ Ejwertz, Axel 1951 s. 113ff, Olsson 1996 och Larsson, L-O. 2000. s. 62ff.

⁹⁵ Nordström 1996 och Ödman 1996. Det krävs ytterligare forskning för att kunna ge ett utförligare svar på frågan om järnhanteringsens omfattning och betydelse. Se Olsson 1996.

⁹⁶ Ejwertz, Axel 1961.

⁹⁷ Redin 1982.

⁹⁸ Åberg 1951 s. 24 och Grill 1954 s. 723.

⁹⁹ Ejwertz, Axel 1943 s. 8.

¹⁰⁰ Berglund 1996 s. 134.

¹⁰¹ Grill 1954 s. 273.

¹⁰² Åberg 1951 s. 24.

¹⁰³ I samband med svenskarnas erövring av fästningen i Laholm, talades det om ”den goda hamnen”. (Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling. II:8 s. 306ff.)

arbeten åt stadens hantverkare i åtskilliga år. År 1644 erövrades slottet av svenskarna.¹⁰⁴ Under 1600-talets krigshändelser blev staden ödelagd.¹⁰⁵ Freden i Brömsebro 1645 innebar också problem för stadens handels- och hantverksliv. De nya svenska makthavarna visade inte till en början Laholm till något större intresse. I en memorial om Hallands förvaltning skriver den nyutnämnde landsdomaren Magnus Durell om vilken av städerna Laholm, Halmstad eller Varberg som skulle vara mest lämplig att bli stapelstad. Durell föreslog Halmstad som stapelstad. Om Laholm skriver han: "Så hwadh som Laholm wedhkommer så synes hwarken situationen inlopet eller för-mögenheetan gifwa någon anledningh att tenkia på någon handell der att stabilisera. Vthan kunde wara best låta samma fleck medh den näringh der nu är åkerbruk, giestgifweri och slict."¹⁰⁶ Staden miste alltså sin rätt till seglation på utrikes hamnar. Detta innebar att man förlorade sedan länge inarbetade marknader i Danmark och i flera tyska östersjöstäder som Lübeck, Rostock och Stralsund. De lyckades dock få tillstånd att till eget behov införskrika ull från utrikes ort, ull som var livsviktig för den textila produktionen i trakten.¹⁰⁷ Laholm degraderades från sjö- och stapelstad till uppstad. Det var i första hand Halmstad, men också Varberg, som gynnades av de nya makthavarna.¹⁰⁸

Krig, snapphanerörelsen, missväxt och fattigdom var alltså faktorer som hindrade stadens utveckling under senare hälften av 1600-talet, men även i början av 1700-talet var läget för staden inte speciellt ljus. Den omgivande landsbygden var ödelagd och hundratals hemman låg öde.¹⁰⁹ Under 1720-talet förbättrades dock det ekonomiska läget för staden. Handel och hantverk fick vind i seglen. Inte minst hemindustrin tog ordentlig fart. Laholm kom att spela en viktig roll i den halländska stickningsindustrin genom den förlagsverksamhet i stickning, som fanns i staden under en stor del av 1700-talet. Även stadens invånare var inblandade i stickningsindustrin.¹¹⁰

¹⁰⁴ Åberg 1951 s. 24.

¹⁰⁵ År 1644 och 1676 brändes staden. I slutet av 1676 eller i början av 1677 anfölls staden av snapphanar (Åberg 1951)

¹⁰⁶ Durells memorial om Hallands förvaltning är publicerad i Handlingar rörande Skandinaviens Historia, del 30. Stockholm 1849. Se s. 138.

¹⁰⁷ Sjunneson 1953 s. 27

¹⁰⁸ Ejwertz, Axel 1976 s. 404. Se även Olsson 1995 s. 65.

¹⁰⁹ Ejwertz, Axel 1943 s. 61.

¹¹⁰ Landshövdingeberättelser... 1998 s. 80 (Landshövding Fleetwoods relation till riksdagen 1746.)

Sammanfattning

I detta kapitel har jag försökt kartlägga stickningsindustrins framväxt och tidiga utveckling. Detta har varit mycket komplicerat på grund av källsituationen. Vissa viktiga slutsatser har dock nåtts. När exakt stickningen kom till Halland är oklart, men Wallens gods i Våxtorps socken kom sannolikt att spela en viktig roll för stickningens tidiga utveckling. Magnus Durell, som var ägare till Wallens gods i mitten av 1600-talet, var ämbetsman och kom från en kommersiell aktiv familj och hade själv ett kommersiellt intresse. Att förse garnisonerna i regionen med olika varor hade en ekonomisk betydelse både för landsbygden och för städerna. Det finns belägg för att Durell försåg de lokala garnisonerna i Laholm, Halmstad och Varberg med klädespersedlar. Det är inte uteslutet att kunskapen i stickning hos fräsehushållen på Wallens gods utnyttjades för att förse garnisonerna också med strumpor. Det saknas dock konkreta belägg för detta. Vad som finns är vissa belägg för att strumpor levererades till garnisonen i Laholm från den omgivande landsbygden. I domstolsprotokoll från Sunnerbo härad för åren 1645 och 1646 står det att läsa att bönder från Markaryds socken levererade bl.a. strumpor till garnisonen i Laholm. Det framgår dock inte om det var stickade strumpor eller strumpor sydda av vadmalstyng.

Under 1600-talet var försörjningssituationen svår i Halland. Landskapet hade drabbats hårt av kriget mot danskarna, inte minst dess södra del. Jordbruket var dessutom magert och det krävdes ytterligare sysselsättningar. En rimlig tolkning är att den tidigindustriella textiltillverkningen kom att bli en viktig näring för att förbättra befolkningens försörjningsmöjligheter i Halland. Det första säkra belägget för stickningen som en tidigindustri och en viktig näring i sydligaste Halland finns i landshövdingeberättelsen för år 1726. Här framgår det också att det var boråsarna som köpte upp stickade strumpor och tröjor i större omfattning. I början av 1730-talet infördes under en tvåårsperiod ca 31 000 par strumpor till Borås. Det kan förmodas att de i huvudsak kom från Laholmstrakten.

Det är alltså först några decennier in på 1700-talet som det går att uttala sig mera bestämt om stickningsindustrin i sydligaste Halland. I nästa kapitel går vi därför över till att behandla stickningsindustrins storhetsperiod, dvs. perioden 1740–1870.

5 Stickningsindustrins storhetstid ca 1740–1870

Inledning

I föregående kapitel behandlades stickningsindustrins tidiga period, dvs. fram till ca 1740. Källmaterialet från den tiden är som framgick mycket bristfälligt. Perioden från 1740-talet till 1870-talet var den halländska stickningsindustrins storhetstid. Det finns mer material att tillgå från denna period, men fortfarande är källäget besvärligt. Syftet med det här kapitlet är att kartlägga stickningsindustrins produktionsformer och omfattning i Höks härad i Halland under perioden ca 1740 till 1870. Följande frågor skall jag försöka besvara: Vilka var aktörerna som satte igång och som upprätthöll produktionen? Vilken geografisk utbredning fick stickningsindustrin? Hur var produktionen organiserad och hur förändrades organisationen under perioden 1740–1870? Vilken produktionskapacitet hade den halländska stickningsindustrin? Vilka varor producerades? Vem efterfrågade de stickade varorna? Svaren på frågorna ger mig en möjlighet att reflektera kring stickningen som tidigindustri i relation till de teorier som jag berört i kapitel 1.

Det är svårt att fastställa produktionens omfattning, då bevarat primärmaterial som direkt ger siffror över produktionen i stort sett saknas. Rekonstruktionen måste ske med hjälp av många olika källor och ibland indirekt genom att förlagsverksamhet och fabriksägare fokuseras. Detta förklarar varför vissa aktörer får spela en stor roll i kapitlet; genom den samlade bilden av de initiativ som olika förläggare och företagare tog kan man i varje fall få en approximativ uppfattning om hur omfattande stickningen var. Dessutom kan den svenska statens beställningar av stickade produkter för arméernas behov ge indikationer på produktionens storlek. Det är nödvändigt, för att nå en insikt om produktionens approximativa omfattning, att ägna stor uppmärksamhet åt källkritiska resonemang och åt en etappvis genomgång av olika slag av belägg.

Stickade ylleveror – en halländsk industri på frammarsch

Den första samtida källan som ger oss konkreta uppgifter om stickningsproduktionen i sydligaste Halland kommer från aktuarien Olof Hamréns opub-

licerade reseberättelse från 1742. Han besökte Västsverige för Manufakturkontorets räkning.¹ I hans rapport får vi en bild av stickningsindustrin i sydligaste Halland i början av 1740-talet. Här får vi reda på att på Wallen i Våxtorp fanns en av godset organiserad produktion, att flera tusen par fina och grova strumpor årligen tillverkades i området och att ”all den grövre strump-tillverkningen emottages av Boråsboerne och föres uppåt landet, varav även i detta år en stor del är såld till kommisstrumpor för vår armé”.² Dessutom skildrar Hamrén förlagsverksamheten i Laholm.³ Tre viktiga upplysningar möter oss alltså här: att stickning försiggick inom godsekonomin, att Borås och Laholm spelade en viktig roll i det kommersiella systemet och att armén köpte strumpor från Halland. Låt oss diskutera detta närmare.

Från ränta till förlag

Wallens gods i Våxtorps socken har som tidigare nämnts spelat en viktig roll för stickningens tidiga utveckling i sydligaste Halland. Frälshushållen stickade strumpor som en del av räntan till godset. När detta infördes vet vi inte, då källmaterial saknas. Säkert belagt är det i varje fall först år 1759 som jag skall återkomma till.⁴ Hamrén uppger i sin rapport från 1742 att Wallens dåvarande godsägarinna Clara Sabina Lilliehöök. ”/.../ låter sina Bondqvinfolk sticka af engelskt ull.”⁵ Här tycks det inte bara gälla att sticka strumpor som ”skatt”, dvs. en ränterelation, utan godset tycks även ha varit inblandad i någon slags organiserad produktion.

Vem var då Clara Sabina Lilliehöök? Efter Magna Birgitta Durells död ärvdes godset av hennes tre söner. Clara Sabina var en av Magna Birgitta Durells sonhustrur och gift med överste Magnus Fredrik Meck. Hennes man avled redan år 1724.⁶ Clara Sabina inköpte år 1739 de övriga två tredjedelarna av godset och blev därmed ensam ägare av Wallen.⁷ Hon drev sedan godset ensam i nära tjugo år. Dessutom ägnade hon stort intresse åt att utveckla stickningen bland godsets kvinnor. Det var inte ovanligt vid den här tiden att adelsänkor var intresserade av kommersiell verksamhet.⁸ Lilliehöök dog 1758 i en ålder av 72 år.⁹

¹ Hamrén 1742. Manufakturkontoret var ett ämbetsverk som tillkom 1739. Dess uppgift var att stödja manufakturerna med bl.a. lån. (Carlsson–Rosén del II 1964 s. 173.)

² Hamrén 1742 s. 49.

³ Hamrén 1742 s. 50.

⁴ Wallens godsarkiv G2:1. LLA.

⁵ Hamrén 1742 s. 51.

⁶ Uppgiften om Mecks död 1724 är hämtad ur Osbecks opublicerade verk ”Ur Beskrifning öfver Hasslövs Pastorat” (Hasslövs kyrkoarkiv PIII:4.)

⁷ Kjellberg 1968 och von Möller 1871.

⁸ Samuelson 1997 s. 299ff.

⁹ Våxtorps kyrkoarkiv. Dödboken. LLA.

Kan Hamréns uppgift om förlagsverksamhet på Wallens gods ytterligare beläggas? Några räkenskaper eller jordeböcker, som skulle kunna bekräfta Hamréns uppgift, har inte sparats från fru Lilliehööks tid på godset. Där-
 emot finns hennes bouppteckning bevarad.¹⁰ Den visar att hon bl.a. efterlämnade flera tunnor och koffertar med fint ull sorterat i olika kvalitétéer och färger. Sammanlagt visade sig det vara ca 238 kg. Detta är en bekräftelse på att Hamréns uppgift, att godset var inblandat i något slags organiserad produktion, troligtvis stämmer. Det var inte bara ”vanliga” strumpor som tillverkades i Våxtorp, utan här pågick även s.k. mönsterstickning, dvs. en mer kvalificerad stickning. Godsets ägarinna tycks ha spelat en betydelsefull roll genom att förse traktens kvinnor med fint ull. Kvinnorna i Våxtorp har blivit speciellt kända för mönsterstickningen.¹¹ Det är alltså troligt att den är ett resultat av en organiserad verksamhet från godsets sida. Mönsterstickningen var ingen massproduktion, utan det var kvalitén som var det viktiga och inte antalet plagg som producerades. Mycket tid och omsorg lades ner på varje plagg. Vilken omfattning den haft under Lilliehööks storhetsdagar är obekant. Hur dessa kvalitetsvaror nådde marknaden är likaså okänt. Det kan vara så att boråsarna köpte upp en del av dessa kvalitetsvaror och sålde dem till mer välbärgade personer än de mer vardagliga yllevarorna. Mot detta talar Hamréns uppgift att boråsarna köpte upp ”all den grövre strumpstillverkningen”. Fru Lilliehöök efterlämnade alltså ca 238 kg fint ull. Det skulle kunna räcka till ca 3 00 manströjor av Bjärbotyp eller ca 1 i 60 par damvantar.¹² Mönsterstickningen kommer att utförligare behandlas i kapitel 7.

Jordebokshandlingar

Vilka uppgifter går då att finna i Wallens godsarkiv angående stickningens roll på godset efter fru Lilliehööks död 1758? Det äldsta bevarade primärmateriala, som ger oss upplysningar om att frälsebönderna faktiskt stickade till godset, är en förteckning över förändringar som hade skett på Wallen enligt 1759 och 1761 års jordeböcker.¹³ Adeln förde liksom kronan jordeböcker.¹⁴ De fördes normalt sett år från år. Det finns dock endast två jordeböcker bevarade i Wallens godsarkiv samt två förteckningar över förändringar i jordeboken mellan två år. En viktig inkomstkälla i verksamheten utgjordes av räntepliktiga bönder och torpare. Räntan tjänade alltså till att

¹⁰ Göta hovrätts arkiv. 1759 vol. 2 EXI BA:35. GHA.

¹¹ Salvén 1938 s. 286ff.

¹² 10 skålpund ull räckte till sex manströjor av Bjärbotyp, dvs. det skulle behövas ca 7 hg ull per tröja. (Johansson–Nilsson 1980 s. 12.) Till ett par damvantar behövdes ca 2 hg. (Johansson–Nilsson 1980 s. 108.)

¹³ Wallens godsarkiv G2:1. LLA.

¹⁴ Se Magnusson 1980.

ge godsets inkomster. Dessutom var huvudgården beroende av böndernas dagsverken.

Förteckningen över förändringar mellan 1759 och 1761 års jordeböcker är alltså det första bevarade primärmaterial, som bekräftar uppgiften att frälsehushållen tvingades sticka strumpor till godset som "skatt".¹⁵ Sammanlagt använde frälsebönderna 7 lispund och 4 1/3 skålpund ull till "strumpenkytting". Det motsvarar ca 61 kg ull. Uppskattningsvis räckte det till ca 200 par strumpor per år.¹⁶ Det skulle innebära ca två par strumpor per hushåll och år. Om det stickades ytterligare strumpor utöver räntan till godset, vet vi inte. Enligt Barchaeus kunde "en strumpa bindas om dagen".¹⁷ Det skulle innebära att varje hushåll fick ägna ca fyra dagars arbete per år till att sticka strumpor till godset och då är inte det förberedande arbetet medräknat.

De två bevarade jordeböckerna, som är från åren 1770 och 1824 bekräftar uppgiften om stickningen. I båda framgår att hushållen stickade till godset. Jordeboken från 1770 visar att den sammanlagda mängd ull som frälsehushållen använde är ungefär lika stor som anges i förteckningen över förändringar mellan 1759 och 1761, dvs. 61 kg. Samtida berättande källor bekräftar stickningen, som en del av räntan. Barchaeus skriver 1773: "Wallens Säteri i Woxtorps Sockn, /.../ nu tillhörigt H.H. Burenschöldar; gifves årl. ut ull till bönderna under Gården, att däräf binda strumpor, hvilket i långlig tid så varit brukt på den gården, /.../".¹⁸ Osbeck bekräftar också stickningen, när han skriver: ".../ hvars bönder och torpare sticka strumpor årl. till Herrskapet förutan den övriga skatten /.../".¹⁹ Även jordeboken för 1824 visar att hushållen fortfarande stickade strumpor, som en del av "skatten". Här finns en intressant uppdelning, som visar att det var frälsebönderna som stickade medan torparhushållen spann. Denna uppdelning finns inte i 1770 års jordebok.

Stickningen – som ränta

Ett studium av jordräntans sammansättning på Wallens gods för år 1759 visar att huvuddelen av räntan utgick i kontanter. Enda undantagen var smör in natura och strumpstickning, som i förhållande till kontantdelen var mycket liten. År 1759 var den ordinarie räntan ca 902 daler och den extraordinarie räntan ca 564 daler, dvs. sammanlagt ca 1467 daler. Utöver denna summa levererade frälsebönderna in natura 11 lispund i 6 skålpund smör

¹⁵ Wallens godsarkiv G2:1. LLA.

¹⁶ KB:s femårsberättelsen 1822–1826, Hallands län.

¹⁷ Barchaeus 1773/1924 s. 95.

¹⁸ Barchaeus 1773/1924 s. 103.

¹⁹ Osbeck 1796/1922 s. 92.

och som tidigare nämnts, 7 lispund 4 skålpund ull som användes till strumpstickning.²⁰ Det är troligt att jordräntan tidigare betalades in natura. Enligt Arent Berntsen (1656) utgick räntan vid Hallands gods mest i form av smör, hö, boskap och ull.²¹ Brist på källmaterial gör att det inte går att besvara när förändringarna mot mer penningränta skedde.

Att frälsebönderna betalade jordräntan huvudsakligen i kontanter är intressant. Det visar att frälsehushållen fungerade på en marknad. Kunskapen i stickning gav denna möjlighet. En jämförelse kan göras med det resultat som ekonomihistorikern Lars Magnusson visar i sin avhandling om godsen i östra Mellansverige. Han kom fram till att i mitten av 1700-talet var penningräntan i genomsnitt endast ca 46 % av den totala räntan på de 16 gods han undersökte.²² Med tanke på att jordbruket i Halland var magert och knappast kan ha gett något överskott, måste frälsehushållen ha haft andra inkomstkällor som möjliggjorde att de kunde betala räntan i kontanter. Kan dessa inkomster ha kommit från hushållens stickning? Hamrén kanske ger en del av svaret i sin rapport från 1742, när han uppger att det årligen stickades 6 000–8 000 par strumpor i trakten.²³

Våxtorps strumpmarknad

I Våxtorp fanns också en strumpmarknad som sannolikt har spelat en betydelsefull roll för småproducenterna i området. Hit kunde de komma och sälja sina stickade ylleveror, inte minst strumpor, som boråsarna köpte upp och levererade till bl.a. den svenska armén. Per Osbeck har skildrat denna verksamhet under senare delen av 1700-talet på följande sätt: ”Men i Våxtorps Sockn är strumpehandlen mest lönande. Boråsarne själve eller deras drängar infinna sig uti Våxtorps by, den tiden de vistas här i orten i synnerhet från October månad in til Juletiden, och sedan vårmånaderna om Söndagarna, där det hålles en allmän marknad med strumpor från flera Socknar”.²⁴ Hur länge strumpehandeln pågått i Våxtorp vet vi inte. Den fortsatte emellertid under 1800-talets första hälft. Även nu hade boråsarna sitt högkvarter i Våxtorp. Under andra hälften av 1800-talet hölls varje vecka tröjedagar, då förläggare lämnade ut ull som mottogs och betalade färdiga

²⁰ Wallens godsarkiv G 2. LLA. Landgille var en vanlig benämning på ränta i Danmark, men också i Skåne och i Halland. I Halland förekom även begreppet ränta. (Smedberg 1972 s. 55f.) På Wallens gods användes i mitten av 1700-talet begreppen ordinarie och extra ordinarie ränta. Landgillet var här en del av den ordinarie räntan. (Wallens godsarkiv G 2. LLA.)

²¹ Berntsen 1656 st II:2 s. 79. (publicerad i Larsson 1891.)

²² Magnusson 1980 s.55

²³ Hamrén 1742 s. 49.

²⁴ Osbeck 1796/1922 s. 92.

plagg.²⁵ Sjunneson har skildrat hur en av förläggarna Sven i Grenagården från Hishults socken besökte en tröjedag i Våxtorp. Han skriver: ”Man såg honom eller hans medhjälpare på tröjedagen åka förbi till Voxtorp med bakvagnen fullpackad med ullsäckar för att på kvällen åka tillbaka med vagnen lika fullpackad, men nu med det färdiga binget.”²⁶

Godsen som tidigindustriell miljö

Flera forskare har konstaterat att protoindustrin utvecklades relativt svagt i områden med feodal struktur.²⁷ Förklaringen till detta kan vara att gods-herren behövde arbetskraften för agrart arbete på godset. Stickningsindustrin i södra Halland har som jag visat ändå uppkommit i ”feodal” regi i varje fall delvis. Detta stämmer bättre med studier under de två senaste decennierna som har visat att i centrala och östra Europa uppkom och utvecklades protoindustrier i godsbygder under tidigmodern tid. Det finns flera exempel på att godsherrar själva var inblandade i protoindustriella aktiviteter. Ett sådant exempel är de feodala godsägarna i Böhmen, som startade protoindustrier på sina gods. De tvingade de underordnade bönderna att spinna och väva som arbetsplikt.²⁸ Ett annat exempel är från Ryssland där godsägare i marginella områden stimulerade tidigindustri.²⁹ Förutsättningen för en sådan utveckling var självfallet att det låg i godsägarens intresse. Stickningsindustrin i södra Halland är ett svenskt exempel på att tidigindustrin även här kunde uppkomma inom en godsstruktur, och inte i strid med dess ordning, utan som en del i godsets reguljära verksamhet.

Det kan vara dags att försöka förklara varför Wallens gods hade intresse av att stimulera stickningen bland sina frälsebönder. Till att börja med tycks det haft en rent ekonomisk sida, dvs. att stickningen helt enkelt var en av flera inkomstkällor för godset. Dessutom kom stickningen i Våxtorp att bli en viktig inkomstkälla för frälsehushållen. Detta var förmodligen positivt även för godset, som därmed kunde få in sina räntor i kontanter. En annan viktig anledning till godsets intresse för stickningen kan vara att godset under större delen av 1700-talet styrdes av kvinnor.³⁰ Detta berodde antingen på att deras män hade avlidit eller att de var militärer och därmed ofta borta från godset under långa tider. Adelsdamerna på Wallens gods hade sedan

²⁵ Sjunneson 1953 s. 139.

²⁶ Sjunneson 1953 s. 140.

²⁷ Kriedte m.fl. 1981 s. 6. Se även Ogilvie 1996 s. 24 och Myska 1996 s. 198ff.

²⁸ Cerman 1993 s. 289.

²⁹ Rudolph 1985 s. 53. Se även Ågren m.fl. 1998 s. 19.

³⁰ Angående adelskvinnors betydelse för godsens skötsel. Se Samuelson 1997 s. 287ff.

flera generationer tillbaka ett genuint intresse för stickning. Det var inte helt ovanligt att adelsdamer hade ett intresse för merkantila näringar.³¹

När den mer kvalificerade stickningen började eller avslutades med Wallens gods som organisatör, finns det inga uppgifter om. Det vi vet är att i början av 1900-talet kom åter våxtorpskvinnornas kunskap i kvalificerad stickning att utnyttjas i kommersiellt syfte med bildade kvinnor som drivande organisatörer.³² Det finns inget primärmaterial som visar att Wallens gods var inblandat i någon slags förlagsverksamhet efter fru Lilliehööks död.

Under slutet av 1700-talet och därefter tycks godsets intresse för stickningen ha minskat. Det var nu också män som tagit över godsets skötsel. De hade ett stort intresse för att utveckla skogs- och jordbruket. Den agrara revolutionen hade gjort sitt intåg och godsen kom nu alltmer att drivas som kommersiella jordbruksföretag.³³ Detta krävde alltmer av agrart arbete på godset, både av männen och av kvinnorna. Den 24 mars 1856 gjordes en överenskommelse mellan godsherrn och frälsebönderna som definitivt kom att avskaffa hoveriet på Wallens gods. De nya villkoren innebar bl.a. att under tiden den 24 mars till den 24 oktober skulle ”göras två Karledagsverken i weckan; den övriga tiden 1 Karledagsverke i hvarje wecka, på hvarje 1/3 mantal.” För kvinnorna gällde ”30 qvinsdasverken på hvarje 1/3 mantal årligen.” Det framgår också att de skulle ta med egna redskap och verktyg. Man skulle inställa sig ”klockan 4, eller vid solens uppgång, från den 24 mars till den 24 oktober, och hemförlovas vid solens nedgång.” Varje helt hemman skulle också utföra årligen 52 ”Dags-Äckor”³⁴ samt två stycken ”Halmstads-Äckor” på varje 1/3 dels hemman. Dessutom ställdes en rad andra villkor.³⁵ Hur många dagsverken frälsebönderna på Wallen gjorde per år under den tid då hoveriet gällde, vet vi inte. Förmodligen var det ett mindre antal dagsverken än efter den nya uppsjörelsen. Mats Olsson

³¹ Samuelson 1997 s. 305 f.

³² I början av 1900-talet återkom den halländska stickningen som hemindustri. 1907 hade doktorinnan Bertha Borgström i Laholm grundat Bindeslöjden. Tanken var att utnyttja det kunnande i stickning som levde kvar hos kvinnorna i sydligaste Halland. Ebba Edquist, som blev anställd i Bindeslöjden 1911, har skrivit ner sina minnen om sitt arbete på Bindeslöjden. De första åren av verksamheten fick man stora order från militären, som gällde marschstrumpor, sweaters och skjutvantar, men mönsterstickningen blev också framgångsrik. Ebba Edquists skriver: ”Det visade sig snart att folket i Våxtorp inte var så skickligt när det gällde slätstickning /.../ så sattes allt (arbete) i mönsterstickning på Våxtorp.” Tydligt levde våxtorpskvinnornas kunskap i mönsterstickning kvar, medan stickerskor i andra socknar fick syssla med masstillverkningen av stickade varor. (Ebba Edquists minnesanteckningar.) Se även Johansson–Nilsson 1980 s. 15 ff och Sjunneson 1953 s. 144. Ett speciellt tack till hemslöjdskonsulent Kersti Nilsson i Halmstad, som låtit mig ta del av Ebba Edquists minnesanteckningar.

³³ Möller 1989.

³⁴ Äcka = färd, resa. (Wangö 1963 s. 245.)

³⁵ Wallens godsarkiv F1:1–2. Handlingar rörande arrenden 1791–1849 och 1856–1898. LLA.

har visat att i Vittskövle by ökade dagsverksskyldigheten kraftigt från 1840-talet.³⁶ Enligt den nya uppgörelsen från 1856 skulle enligt min beräkning frälshushållen utföra sammanlagt ca 23 500 dagsverken per år på huvudgården, förutsatt att godset utnyttjade alla dagsverken.³⁷ I dessa beräkningar har inte körslorna inräknats. Inte heller är torparnas dagsverken medtagna. Varje torpare hade nämligen olika villkor i sina kontrakt. Det finns en intressant uppgift att jämföra med. Ägaren i slutet av 1700-talet till det närliggande godset Dömostorp, Carl August Ehrenswärd, uppger i ett brev till Anders Johan Retzius att hans gods hade haft 21 904 dagsverken på ett år. Därifrån utgick 4 627 dagsverken som åtgick för skogsarbete o.dyl. Det återstod då 17 277 dagsverken, dvs. 110 dagsverken för varje tunnland.³⁸ Överenskommelsen 1856 mellan Wallens gods och frälsebönderna visar på en kraftfull satsning på den agrara omvandlingen av godset. Detta ställde stora krav på frälshushållens agrara arbete på godset, vilket förmodligen kom att drabba tillverkningen av stickade varor. Trots detta framgår det av bevarade arrendekontrakt att uppgiften att spinna eller sticka till godset ingick ända fram till mitten av 1800-talet.³⁹

Fanns det ”stickningsplikt” på övriga gods i Höks härad?

Det finns inget som tyder på att frälsebönderna på häradets övriga gods hade någon skyldighet att sticka som en del av räntan. Däremot låg åtskilliga ”stickningshushåll” under andra gods än Wallens. Det innebär att godsägarna på dessa gods accepterade att frälshushållen under dem producerade stickade yllevaror för marknaden. På ett av godsens tycks emellertid i mitten av 1700-talet ha funnits tidigindustriell verksamhet, nämligen Sjöboholm. Låt oss titta närmare på detta.

Det är svårt att rekonstruera verksamheten på Sjöboholm, då godsets arkiv tyvärr inte bevarats till eftervärlden. Vi får alltså söka oss till material utanför godset. Det är dock endast några få uppgifter som går att få fram om godsets verksamhet. I mitten av 1700-talet styrdes Sjöboholm, som tidigare

³⁶ Olsson 2001 b s. 53.

³⁷ Insocknes och utsocknes frälse på Wallens gods bestod av ca 70 mantal. Dagsverken var beräknade på 1/3 mantal, vilket ger 210 enheter. Dagsverken för män blir: 210 x 30 veckor x 2 dagsverken = 12 600 dagsverken och 210 x 22 veckor x 1 dagsverken = 4 620 dagsverken. Dagsverken för kvinnor blir: 210 x 30 veckor x 1 dagsverke = 6 300 dagsverken. Sammanlagt: 12 600 + 4 620 + 6 300 = 23 500 dagsverken.

³⁸ Uppgiften finns i ett brev från dåvarande ägaren till Dömostorp Carl August Ehrenswärd till Anders Johan Retzius. (Weibull 1896 s. 62.)

³⁹ Wallens godsarkiv FI :1-2. Handlingar rörande arrenden 1791-1849 och 1856-1898. LLA.

nämnts, av Christina Charlotta Ehrencreutz. Det finns uppgifter i senare litteratur om att hon lät kvinnorna väva hästtacken och männen fick slöjda laggkärl, spannar och kar, vilket allt såldes till Skåne.⁴⁰ Denna verksamhet har tydliga tidigindustriella drag. Det som tyder på att det inte bara var en tillfällig aktivitet är att uppgiften att tillverka hästräcken och slöjda spannar m.m. blev en verksamhet som flera generationer hishultsbor kom att syssla med.⁴¹

Det finns en intressant uppgift i ett rättegångsprotokoll från Höks häradsrätt.⁴² Det är från mitten av 1800-talet, då dåvarande ägaren till Oxhult, ryttmästaren vid Kronprinsens husarer Fredrik von Ekensteen, helt oväntat stämde f.d. frälsebönderna i Hishult inför rätta.⁴³ I sin inlaga till domstolen hänvisade han till några andra dokument som han hade i sin ägo. Dessa dokument är i dag borta. I ett av dokumenten som citeras i rättegångsprotokollet stod "landgilleskatten, smörrätten och spånad".⁴⁴ Det är exakt samma formulering som finns i Wallens jordebok och som för våxtorpsborna innebar att de betalade en del av sin ränta i stickade strumpor. I det här fallet kan det syfta på att frälsehushållen fick spinna den ull som åtgick för godsägarens hushåll. Det var inte en ovanlig företeelse på de haländska godsens i äldre tider.⁴⁵

Att en viss textilframställning förekom i Hishult nämner också Jacob Richardson i sin bok om Halland, som utkom i mitten av 1700-talet. Han skriver: "Kvinnokönet kunna väl spinna i synnerhet ylle, såsom där var å Sjöbo. Kläde därav varit av tämligen fint slag vilket var ganska gott, sedan det vid Fabriken i Halmstad blivit färgat och överskurit."⁴⁶ Det går alltså att dra slutsatsen att det tycks ha funnits en tidigindustriell verksamhet i Hishult i mitten av 1700-talet, men det finns inga uppgifter som visar att stickning till godset Sjöboholm ingick i denna verksamhet, åtminstone inte vid den här tidpunkten.

⁴⁰ Ejwertz, Arne 1987 s. 16f. Angående källmaterial, se kapitel 3, not 39.

⁴¹ Osbeck 1796/1922 s. 300; Fogelberg 1959 s. 443 samt intervju med Göte Johansson (maj 2000).

⁴² Advokatfiskalens arkiv. Häradsrättens renoverade domböcker från Höks härad VII:AABA 5605 (N122 Nr 194). GHA.

⁴³ Ända till 1812 hade bönderna i Hishult socken fått erlagga kronotonden till godsägaren, men i och med att de friköpt sina hemman bortföll inta bara landgillet utan även kronotonden och ingen hade krävt dem därpå. Det var denna avgift som Ekensteen nu krävde. Han hade ingen framgång i domstolen.

⁴⁴ Advokatfiskalens arkiv. Häradsrättens renoverade domböcker från Höks härad VII:AABA 5605 (N122 Nr 194). GHA.

⁴⁵ Larsson 1891 s. 17.

⁴⁶ Richardson 1752/53 s. 225.

Stickningsindustrins geografi

Allmogen i hela Höks härad är strumpstickare, skriver Hamrén i sin rapport från 1742. Samma år framhåller den halländske landshövdingen Rålamb i sin relation till riksdagen, att det årligen tillverkas stora kvantiteter yllestrumpor på landsbygden omkring Laholm.⁴⁷ ”Ylleväfнад och strumpstickeri är en allmän födkrok i alla nedan för Laholm liggande pastorat” kan man läsa i *Göteborgs stifts Stånds och hushåldingsmatrikel* från år 1764.⁴⁸ ”Ullestrumpor stickas i denna staden (Laholm) till en ganska stor myckenhet; mäst qvinsstrumpor med granna kilar. Detta sysselsätter alla dem, som ej hafva annat att göra. Mans-strumpor återigän bindas på landet häromkring uti 6 Soknarna Renneslöf och Usby, Hasslöf och Woxtorp, Karup och

Karta 5:1. Socknar som tillverkade strumpor respektive vadmal i mitten av 1700-talet.

Källa: Hamrén 1742 och Barchaeus 1773.

⁴⁷ Landshövdingeberättelser... 1998 s. 64. (Landshövdingen Rålamb's relation till riksdagen 1742.)

⁴⁸ Göteborgs stifts Stånds och hushåldingsmatrikel från år 1764. Utgiven av Carl Johan Berg s. 29.

Skummeslöf och det allmännel.; i andra Soknar kan bindas något litet”, kan man läsa i Barchaeus reseberättelse från 1773.⁴⁹ ”Strumpstickande är allmänt från Hallands ås, til och med Laholms Sockn. Emellan Laholm och Halmstad närer sig folket mäst med vävnad”, så skriver Osbeck i sin bok *Laholms prosteri* (1796)⁵⁰.

Det är alltså uppenbart att det i varje fall under senare delen av 1700-talet fanns en allmän uppfattning om att strumpstickningen var en viktig näring i södra Halland. Under 1700-talet spred sig stickningsindustrin också till Våxtorps grannsocknar och några decennier in på 1800-talet var flertalet av häradets socknar engagerade i stickningen.

I landshövdingens ämbetsberättelse från år 1822 framhålls att ”strumporna tillverkas förnämligast i Laholms stad och Fögderi”. Stickningen som näring hade alltså nu spritts till alltfler socknar i det sydligaste Halland. Förutom allmogen på den sydhalländska landsbygden fortsatte även hustrur till laholmsborgarna att sticka för marknaden.⁵¹ Laholm kom att bli en viktig förläggarstad för stickningen. I nästa avsnitt kommer därför Laholms utveckling under förläggarperioden att diskuteras.

Laholm – en stad på frammarsch

Laholm eller Lageholm/.../, en Upstad icke långt från Hafvet/.../, drifva Handel med egna Tilwärdningar af Walner, Ylle och Linne, har et förstördt Slott på en holme i strömmen.⁵²

Under andra hälften av 1700-talet blev Laholm en framgångsrik förläggarstad för den sydhalländska stickningen. Det kan därför finnas ett intresse av att närmare studera staden Laholms ekonomiska utveckling under den perioden.

Ett par decennier in på 1700-talet förbättrades det ekonomiska läget för staden. Handeln och hantverket fick vind i seglen. Befolkningen ökade. Under perioden 1690–1770 var det endast fem städer i Sverige som har större befolkningstillväxt än Laholm.⁵³ På 1730-talet hade Laholm ett invånarantal på ca 700.⁵⁴ Det kan tyckas lite, men vid den här tiden hade hälften av städerna mindre än 650 invånare. En fjärdedel av städerna låg på ett

⁴⁹ Barchaeus 1773/1924 s. 95.

⁵⁰ Osbeck 1796/1922 s. 91 f.

⁵¹ Landshövdingeberättelser...1998 s. 80. (Landshövding Fleetwoods relation till riksdagen 1746.)

⁵² Tunelds Geografi 1761.

⁵³ Lilja 1994.

⁵⁴ Lilja 2000 s. 404.

invånarantal under 5 000.⁵⁵ Genom att jämföra befolkningstillväxten i de halländska städerna får man en god uppfattning om Laholms utveckling; se tabell 5:1. År 1770 var Laholm den tredje största staden i Halland och närmade sig med stormsteg Halmstad i folkmängd. Det var alltså under denna framgångsrika period för Laholm som stickningsindustrin växte på den omgivande landsbygden. Staden och landsbygden kompletterade varandra på ett utmärkt sätt. Laholm kom under några decennier att spela en betydelsefull roll i den halländska stickningsindustrin genom den förlagsverksamhet som hade sitt centrum i staden. Denna förlagsverksamhet behandlas längre fram i kapitlet. Laholms betydelse för stickningsindustrin var alltså att där bodde de köpmän som finansierade och organiserade produktionen. Producenterna fanns i huvudsak på den omgivande landsbygden. Intressant är emellertid att även stadens invånare framgångsrikt producerade stickade varor. Detta framgår i landshövding Fleetwoods ämbetsberättelse till riksdagen från år 1746, där han skriver: ”Annars tillwärcas af Borgare qwinfollecken i Laholm Wallmar, Wårcken, Tröjor och Strumpor af Ull, och i Kongsbacka lärfter, på samma sätt, som å landet i kring berörde Städer”.⁵⁶ Barchaeus har, som redan nämnts, också uppmärksammat detta, då han skriver 1773 om Laholm: ”Ullstrumpor stickade i denna staden till en ganska stor myckenhet; mäst qwinstrumpor med granna kilar. Detta sysselsätter alla dem som ej hafva annat att göra.”⁵⁷

Enligt både Mendels och Göttingeforskarnas teorier var tidigindustrin förlagd endast till landsbygden och att den överhuvudtaget inte i fanns städer.⁵⁸ De har emellertid fått kritik för att de inte diskuterar städernas roll i tidigindustrialiseringsprocessen.⁵⁹ En av Göttingeforskarna, nämligen Peter Kriedte, har ändrat uppfattning. Han har försvarat sig med att en närmare analys visar att relationen mellan stadens ekonomi och landsbygdens industriella ekonomi var mer komplex än han tidigare trodde.⁶⁰ Däremot står Schlumbohm fast vid sin tidigare ståndpunkt att produktionen i staden inte var tidigindustriell. Han menar att produktionen i staden skedde under helt andra sociala sammanhang än på landsbygden. Inte bara på grund av förhållandet mellan tidigindustrin och jordbruket, utan också på grund av olika institutionella förhållanden.⁶¹ Enligt min mening kan man däremot se stickningen av yllevor för en avlägsen marknad i både Laholm och på den omgivande landsbygden som en tidigindustriell verksamhet. Vid den här

⁵⁵ Lilja 2000 s. 103.

⁵⁶ Landshövdingeberättelser... 1998 s. 80 (Landshövding Fleetwoods relation till riksdagen 1746.)

⁵⁷ Barchaeus 1773/1924 s. 95.

⁵⁸ Cerman 1993 s. 281 ff.

⁵⁹ Se kritiken i t.ex. Berg m.fl. 1986 s. 25–28, 30 och Poni 1985 s. 312.

⁶⁰ Kriedte 1982 s. 19–51.

⁶¹ Schlumbohm 1996 s. 18 ff.

tiden hade flertalet svenska städer en agrar karaktär, så också Laholm.⁶² Invånarna använde åkermark i stadens utkant till odling. Det var inte ovanligt att städernas invånare också i viss utsträckning sysslade med jordbruk.⁶³ Flera forskare har också uppmärksammat att det kunde finnas tidigindustriell verksamhet i städer. De talar om ”protoindustriella städer” och vill alltså integrera viss stadsproduktion i begreppet tidigindustrialisering.⁶⁴

Tabell 5:1 Stadstillväxten i de halländska städerna 1690–1770.

	Befolkning (1 00-tal)			Stadstillväxt (%)	
	1610	1690	1770	1610–1690	1690–1770
Laholm	4	3	9	-25	200
Halmstad	8	9	11	13	22
Falkenberg	3	4	6	33	50
Varberg	5	8	14	60	56
Kungsbacka	1	2	4	100	100

Källa: Sven Lilja, *The Geography of Urbanization – Sweden and Finland ca 1570–1770*. *Scandinavian Econ. Hist. Review*. Vol. XLII, no 3/94 s. 254.

I Sverige fanns vid 1700-talets mitt ett stort intresse för att samla in statistiska uppgifter om landets befolkning och övriga resurser i landet. Merkantilismens inriktning på staten och ekonomin ökade myndigheternas intresse för detta. Under Frihetstiden ställde också ständerna krav på insyn i förvaltningen och hade därmed behov av redovisningar och översikter.⁶⁵ Det finns en bevarad tabell över tillståndet år 1747 i Sveriges (med Finland) då 108 städer som här är av stort intresse. Det går nämligen att få fram intressanta uppgifter även över bebyggelse och befolkning i de halländska städerna. I tabell 5:2 har jag gjort en jämförelse mellan städerna Laholm och Halmstad.

Tabell: 5:2. En jämförelse mellan Laholm och Halmstad år 1747.

	Laholm	Halmstad
Stenhus		
Korsvirkeshus	129	148
Öppna bodar	2	8
Borgare	130	96

⁶² Se t.ex. Fogelberg 1959 s. 413.

⁶³ Hörsell 1983 s. 21.

⁶⁴ Se t.ex. Kriedte 1991 s. 19ff och Cerman 1993.

⁶⁵ Johannisson 1988 kapitel 7 och 8.

Hushåll	1 40	201
Män	1 54	1 72
Söner	76	Under drängar
Drängar	1 0	1 08
Hustrur	1 22	1 39
Döttrar	69	Under pigor
Pigor	Under döttrar	1 40
Inhyses	7	
Under- och överårige	1 00	1 05
Summa invånare	5 38	693

Källa: David Almquist, Tillståndet i svenska städer 1747. Historisk tidskrift 1949 s. 369ff.

Tabellen visar att skillnaden mellan de båda städerna vid mitten av 1700-talet inte var så stor. Detta gällde trots myndigheternas satsning på Halmstad som residens- och stapelstad. Det är vid den här tiden som Laholm växte fram som ett centrum för organiseringen av den halländska stickningsindustrin. Detta skedde genom den förlagsverksamhet som utvecklades i staden och som jag skall behandla ytterligare nedan.⁶⁶ Det skall dock påpekas att de halländska städerna fortfarande var små. Under perioden 1690–1805 bodde endast mellan 5,9 och 6,3 procent av hallänningarna i städer, dvs. fortfarande bodde ca 94 procent på landsbygden.⁶⁷

Laholmförläggarnas storhetstid 1740–1785.

De första Laholmsförläggarna

Laholms stad kom att spela en betydelsefull roll i stickningsindustrins organisering i sydligaste Halland. Den förste som ger oss uppgift om detta är Olof Hamrén i sin ovannämnda reseberättelse från 1742. Som tidigare nämnts utvecklades ett förlagssystem i stickning, vilket knöt ihop landsbygdens producenter med handelsmän i Laholm. Boråsarna fick därmed konkurrens av lokala krafter, åtminstone när det gällde leveranser till militären. Den lokala ullen räckte inte till för den alltmer ökade produktionen av textilier i regionen. Med hjälp av sina två bröder importerade borgmästaren i Laholm Hans Gülich därför stora mängder islandsull, som delades ut till fattiga på landsbygden.⁶⁸ Under 1740-talet levererades det därför ullstrumpor från Laholm

⁶⁶ Se Hamrén 1742, Barchaeus 1773/1924 och Osbeck 1789/1922.

⁶⁷ Bjurling 1959 s. 276.

⁶⁸ Hamrén 1742.

”direkt” till militären, inte bara via boråsarna som hade varit det vanliga distributionssättet.⁶⁹ Att det är fråga om typiskt förlagsarbete visar följande uppgift ur Hamréns berättelse: ”Fendrichen som på några år tillbakas begynt lämna ut ull till det mest fattiga folket å landet och emottaga arbete i avbetalning”.⁷⁰ Ullen var nämligen dyr så att allmogen ej kunde köpa den och sedan få valuta för sin tillverkning, förklarar Hamrén. I stället får den ”arbeta för sin lön”. Vem var då den ’Fendrichen’ som Hamrén nämner? Han syftar på en av bröderna Gülich, nämligen Andreas Gülich. I taxeringslängden står han som Fendrichen [fänriken] Andreas Gülich; där framgår också att han bedrev ”handleri”.⁷¹ Handelsrörelsen bedrev han i sin fastighet vid Stortorget i Laholm. Han var född i Ystad 1692 och dog i Laholm 1751. Fastigheten nr 3 hade köpts 1726 och finns med i mantalslängden från och med år 1727.⁷² Natten mellan de 13 och 14 mars 1750 härjade en eld stora delar av stadens centrum varvid: ”största delen av de förmögaste invånarnas hus och gårdar inom en timmes tid lades i aska.” Bland husen som brann ner, fanns även Andreas Gülichs fastighet. Hela hans bohag innebrändes jämte hans: ”ansenliga innehav av köpmansvaror av ull till 35 säckar utom lös, från förra året överbliven ull samt specerier m.m. som till hans några dagar förut ankommit från Göteborg.”⁷³ Andreas Gülich byggde upp sin fastighet, men redan året därefter dog han. I ett auktionsprotokoll från 1752 finner man att 41 0 par ullstrumpor och ca 12 lispund blandad ull auktionerades bort.⁷⁴ Under de närmaste decennierna kom förläggare i Laholm att mobilisera den ökande befolkningen på landsbygden för att producera stickade varor, främst till den svenska armén.

I mitten av 1700-talet fanns det att döma av ekonomiska skrivelser en stor optimism i Laholm, men fortfarande kände sig befolkningen i staden motarbetad av myndigheterna. Det visar inte minst en skrivelse från magistraten till landshövdingen i Halmstad år 1740. I den begär man att få tillåtelse att återuppta sin utrikesseglation till Köpenhamn. Detta för att kunna exportera trävaror och i gengäld importera bl.a. ull och skinto.⁷⁵ Staden fick dock avslag på sin begäran.⁷⁶ År 1751 återkommer magistraten med en ny skrivelse om utrikesseglationen. Här framhålls att näringslivet skulle blomst-

⁶⁹ Millqvist 1991 s. 55. Hans Gülich var borgmästare i Laholm 1736–1750. Mathias Gülich var borgmästare 1761–1763 (Ejwertz, Arne 1994.)

⁷⁰ Hamrén 1742 s. 50.

⁷¹ Se t.ex. taxeringslängden för år 1727. (Laholms stadsarkiv 1666–1763 HIIb:1.LLA.)

⁷² Laholms stadsarkiv 1666–1763 HIIb:1.LLA. Se även Bilaga 2.

⁷³ Laholms stadsarkiv. Magistratens protokoll för år 1750. LLA.

⁷⁴ En avskrift av auktionsprotokollet har jag funnit i Axel Ejwertz arkiv i Laholms kommuns centralarkiv.

⁷⁵ *Skinto* (halländsk dialekt), ull som vid beredningen skrapas av skinn. (Osbeck 1796/1922 s. 163.)

⁷⁶ Hallands landskansli. Skrivelse från magistraten i Laholm 14/11 1740. LLA.

ra ”om nådigst borgerskapet bleve förunt att allenast på Danmark nyttja handel med i synnerhet isländsull, /.../”.⁷⁷ Även denna gång var staten kall-sinnig.

I mitten av 1700-talet anlades fabriker i Laholm. Den första fabriken var ett tobaksspinneri. Det var inte ovanligt vid den här tiden att det i städerna anlades tobaksfabriker.⁷⁸ Fabriken i Laholm anlades 1739 och kom att verka i staden till 1796.⁷⁹ Ett viktigt redskap vid behandlingen av ull är kardnan. Behovet av kardor var stort på den sydhalländska landsbygden. Enligt upp-gift fanns det en kardmakare i Laholm 1737.⁸⁰ Kardmakaren Daniel Torn-berg fick 1753 privilegium att anlägga en kardfabrik i Laholm.⁸¹ Kardfabri-ken kom framgångsrikt att verka i över 100 år i Laholm. Den lades ner år 1862. Enligt fabriksberättelserna tillverkade kardfabriken mellan 500–600 par kardor per år under den period som fabriken var igång.⁸² Den försåg producenterna i sydligaste Halland med den ökade efterfrågan på kardor. Dessutom fanns det också kardmakare som åkte runt på landsbygden och sålde kardor, vilket stadens fabriker protesterade mot.⁸³

Strumpfabrik i Laholm

Den halländska landshövdingen Rålamb skriver i sin relation till riksdagen 1742 att det ”århliggen tillwärcas stora quantiteter af ullstrumpor som af Boråhs boarne uppköpes, /.../”. Dessutom anser landshövdingen att ”En fillt Strumpe-fabrique skulle i denna Staden (Laholm) så mycket lättare kunna anläggas, /.../”. ,just därför att det finns en sådan omfattande till-verkning på den omkringliggande landsbygden.⁸⁴ Att tanken inte var främ-mande att övergå till fabriksstillverkning vid den här tiden, visar detta utta-lande. Faktum är att 10 år senare, dvs. 1753, startade dåvarande borgmästaren i Laholm Nils Petter Appelberg den första och enda strump-fabrik, som förekommit i Laholm.⁸⁵ Fabriken lades dock ner redan 1757 i samband med Appelbergs död.⁸⁶ Det finns ytterst få uppgifter bevarade om

⁷⁷ Hallands landskanslisarkiv. Skrivelse för magistraten i Laholm 15/7 1751. LLA.

⁷⁸ Hantverkare och fabriker inom svensk tobakshandling 1686–1915.

⁷⁹ Hantverkare och fabriker inom svensk tobakshandling 1686–1915. s. 201.

⁸⁰ Ejwertz, Axel 1943 s. 83.

⁸¹ Landshövdingeberättelser...1998 s. 119. (Landshövding Hummelhielms relation till riksdagen 1755.)

⁸² Hall- och manufakturrikt i Laholm. Fabriksberättelser 1764–1845. F II: 1. LLA.

⁸³ Laholms rådstuerätts dombok år 1772. GHA.

⁸⁴ Landshövdingeberättelser...1998 s. 64. (Landshövdingen Rålamb's relation till riksdagen 1742.)

⁸⁵ Den första yllefabriken för tillverkning av tröjor och strumpor i Halland kom igång år 1737 i Halmstad. Ett par år in på 1740-talet lades dock fabriken ned. (Bjurling 1959 s. 373.)

⁸⁶ Laholms stads rådstugerätts protokoll för år 1758. GHA.

denna fabrik. I landshövdingens ämbetsberättelse för år 1755 står att läsa: ”Borgmästaren Appelberg är ock i begrep, at, efter undfångit Privilegium af den 16 februari 1753, i berörde stad anlägga en Fabrique till finare och gröfre strumpors samt flere warors stickande af ylle, hwilcken Inrättning, som nyligen är begynd, ännu ej hindt komma till någon stadga.”⁸⁷ Det finns dessutom en bevarad produktionsförteckning från år 1756. Den visar att det i huvudsak var ”fruntimmerstrumpor” av bomullsgarn, som tillverkades i fabriken, närmare bestämt 390 par under året.⁸⁸ Det är sannolikt att Appelberg till sin fabrik kan ha skaffat en eller flera stickningsmaskiner. Lönsamheten med dessa maskiner låg i tillverkningen av mera luxuösa varor.⁸⁹ Förutom sin fabriksstillverkning verkar Appelberg också ha fungerat som förläggare. I beklädnadskontorets räkenskaper för år 1757 uppges att borgmästaren levererat 1 000 par ullstrumpor till armén.⁹⁰ Samma år dör Appelberg, vilket får till följd att fabriken läggs ner.⁹¹

Tabell: 5:3 Laholms fabriker under åren 1739–1865.

Fabrik	Livslängd	Antal anställda, visst år
Tobaksfabrik	1739–1796	24 (1780)
Kardfabrik	1756–1862	11 (1812)
Såpfabrik	1785–1809	5 (1788)
Strumpfabrik	1753–1757 ⁹²	
Spelkortsfabrik	1785–1789	3 (1788)
Garveri	1837–1865	2 (1837)
Färgeri	1827–1865	3 (1837)
Urfabrik	1821–1865	6 (1851)
Vagnfabrik	1851	2 (1851)

Källa: Hall- och manufakturrätt i Laholm. Fabriksberättelser. 1764–1845 F II: 1. LLA.

⁸⁷ Landshövdingeberättelser...1998 s. 119 (Landshövdingen Hummelhielms relation till riksdagen 1755.)

⁸⁸ Laholms stadsarkiv. Handlingar angående näringar 1728–1915. G III:2. GHA.

⁸⁹ Belfanti 1996a s. 142.

⁹⁰ I ett brev från Kongliga Krigskollegium till landshövdingen 1757, nämns leveranser av strumpor från borgmästare Appelberg. Hallands landskanslis arkiv Skrivningar från Krigskollegiet. 1750–1865 D IIb:2 (brev 1757.) LLA och Beklädnadskontoret Räkenskaper. Medelhuvudböcker 1757–1759. KA.

⁹¹ Laholms stads rådstugurätts protokoll för år 1758. GHA.

⁹² Landshövdingeberättelser...1998 s. 119. (Landshövding Hummelhielms relation till riksdagen 1755.)

Kommentar

De fem första fabriker grundades under Laholms ekonomiska storhetstid. I slutet av 1700-talet och under de två första decennierna på 1800-talet försvann flertalet av fabriker. Det startades heller inga nya fabriker. Det är först på 1820-talet som någon ny fabrik tillkommer.

Petter pettersson – storförläggare i Laholm

Den stora organisatören på hemindustrins område i 1700-talets Laholm var assessorn och handelsmannen Petter Pettersson i Laholm. Han var av allt att döma en dynamisk entreprenör. Han lämnade ut stora mängder ull till befolkningen i Laholm och de kringliggande socknarna. Ullen inköptes bl.a. från Danmark, Pommern och Skåne.⁹³ Pettersson var född 1702 i Tönder på Sönderjylland. Han anlände som 28-åring till Halmstad, där han hade fått arbete som tobaksspinnare i förmansställning i ett av stadens tobaksspinnerier. 1737 flyttade han till Laholm. I Laholm bodde hans fästmo Catharina Cornelia von Schoten och där startade han ett tobaksspinneri. Redan efter två år utnämndes han till rådman i staden. Efterhand drev han förutom tobaksfabriken och den omfattande förlagsverksamheten inom stickningsindustrin också ett tegelbruk Dessutom ägde han ett par fartyg som användes till att importera ull och spannmål.⁹⁴ Han blev också ägare av ett stort antal gårdar på den sydhalländska landsbygden. Petter Pettersson tycks också ha fungerat som "bankir" genom att låna ut pengar till laholmarna. I 1768 års taxeringslängd finns uppgifter om att 20 personer i Laholm hade lånat sammanlagt 7 755 daler av honom. Den största utlåningen var på 1 800 daler och den minsta på 50 daler.⁹⁵ Det är högst sannolikhet att han lånade ut även till personer utanför staden. Enligt Ahlberger organiserade förläggarna i Sjuhäradsbygden sina transaktioner genom skuldförbindelser och andra typer av krediter.⁹⁶ Efter ett antal år avgick Petter Pettersson från rådmansbefattningen och fick då titeln assessor.⁹⁷ När Petter Pettersson dog i november 1776 var han en mycket förmögen man.⁹⁸

I hans efterlämnade kvarlåtenskap fanns bl.a. stora mängder ull och stickade plagg; se tabell 5:4. Detta visar att hans förlagsverksamhet hade en mycket stor omfattning. Förutom förlagsverksamhet i stickade yllevor

⁹³ Barchaeus 1773/1924 s. 96.

⁹⁴ I Laholm fanns 1764 ett fartyg på 8 läster och ett på 21 läster samt öppna båtar. Spannmål och ull importerades. (Berg 1764 s. 104.)

⁹⁵ Laholms stadsarkiv. Taxeringslängder 1764–1775. Hllb:2. LLA.

⁹⁶ Ahlberger 1988 s. 21.

⁹⁷ Ejwertz, Axel 1976 s. 386ff.

⁹⁸ Laholms stadsarkiv 1769–1779 Flla:6. LLA.

handlade Petter pettersson med allt möjligt som t.ex. kalk, timmer, järn, vin, specierier, hästar, kor, egendom, tobak, snus och papper⁹⁹ Dessutom har vi möjlighet att jämföra hans tillgångar under ytterligare två tillfällen. Detta beroende på att han blev änkeman två gånger. År 1762 dog hans första hustru Catharina von Schoten och 1769 dog även hans andra hustru Dorethea Elisabeth född Ljungfeldt.¹⁰⁰ I tabell 5:4 görs en grov jämförelse mellan en del av kvarlåtenskapen i de tre bouppteckningarna.

Tabell 5:4. Urval ur Petter Petterssons bouppteckningar.

År	Gårdar	Ull/kg	Ullstrumpor	Totala förmögenheten
1762	31	2 000 kg	4 420 par	1 47 299 daler
1769	38	4 845 kg	625 par	203 869 daler
1776	49	1 900 kg	1 400 par	219 521 daler

Källa: Laholms stadsarkiv 1758–1768 FIIa:5 och 1769–1779 FIIa:6. LLA.

Det var genom sin mångsidiga affärsverksamhet som Petter Pettersson i Laholm under åren 1739–1776 skapade sin mycket stor förmögenhet. Han blev ägare till ett ansenligt stort antal gårdar på den sydhalländska landsbygden. Som förläggare kom Petter Pettersson att bli en storleverantör av soldatstrumpor till militären. Längre fram i kapitlet görs ett försök att uppskatta hur många soldatstrumpor som han levererade till militären under det s.k. Pommerska kriget.

Vad vet vi mer om Petter Petterssons förlagsverksamhet? Petter Pettersson hade till en början sin handelsverksamhet i sin fastighet nr 19 vid Stortorget i Laholm.¹⁰¹ Efter några år inköpte han också grannfastigheten nr 18. De anställda i denna verksamhet finns nämnda i stadens mantalslängder, så även de anställda inom Petterssons tobaksindustri.¹⁰² Däremot finns det inga uppgifter om de personer som var Petterssons ombud (kommissionärer) ute i bygderna och som försåg producenterna med ull och som också tog hand om de färdiga varorna för vidare transport till staden. De som var sysselsatta inom stickningsindustrin i staden och dess närmaste omgivning

⁹⁹ Laholms stadsarkiv 1769–1779 FIIa:6. LLA.

¹⁰⁰ Laholms stadsarkiv 1758–1768 FIIa:5. LLA.

¹⁰¹ Se t.ex. taxeringslängder från och med 1749. Laholms stadsarkiv 1666–1763 HIIB:1. LLA.

¹⁰² Taxeringslängderna visar att mellan åren 1764–1775 fanns det mellan 8–12 anställda i Petter Petterssons affärsverksamheten vid Stortorget i Laholm. I tobaksfabriken fanns t.ex. år 1776 fem anställda. (Laholms stadsarkiv. Taxeringslängder 1764–1775 HIIB:2. LLA.)

hämtade sannolikt ullen och lämnade de färdiga varorna vid Petter Petterssons fastigheter vid Stortorget i Laholm.

Den 4 maj 1764 började det brinna hos sämskmakare Olof Holmgren. Branden spred sig mycket snabbt och drabbade också Petter Petterssons båda fastigheter vid Stortorget. Tack vare en inlaga till rådstuerätten i Laholm den 21 september 1764 vet vi att ca 30 skeppund ull, dvs. ca 2 080 kg, blev lågornas rov. Det var stora värden som gick upp i rök; bara ullen var värd ca 8 000 rdr.¹⁰³

I den kamerala statistiken går det att följa den reglerade stadsindustrin. Däremot saknas statistiska uppgifter över den icke-reglerade landsbygdsindustrin. I Hall- och manufakturrättens fabriksberättelser kan man bl.a. läsa om Petter Petterssons tobaksindustri. Här anges produktionssiffror och hur många anställda denna industri hade. Däremot finner man ingenting om hans omfattande förlagsverksamhet inom stickningsindustrin. Statens kunskaper om landsbygdsindustrins omfattning måste ha varit bristfällig. Samma kritik framförs av Arthur Montgomery, då han menar att Kommerskollegiets fabriksstatistik är ofullständig. Han tar som exempel år 1835, ”då det i städerna fanns 1 358 fabriker och liknande inrättningar med sammanlagt 10 043 arbetare under det att landsbygden endast räknade 679 fabriker med 4 882 arbetare”.¹⁰⁴ Okunskapen om landsbygdsindustrin gjorde att staten sannolikt grovt underskattade dess betydelse för ekonomin. Denna uppfattning bekräftar också Montgomery, när han skriver: ”Denna hemindustri på landsbygden var av synnerligen stor betydelse och måste utan vidare betecknas som en av de viktigaste sidorna i Sveriges dåvarande industriella liv”.¹⁰⁵

Hans Agardh–Pettersson övertar affärsverksamheten

Några barn fanns inte i Petter Petterssons äktenskap. Det blev därför hans systerson Hans Agardh–Pettersson¹⁰⁶ som fick ärva hans förmögenhet och rörelsen.¹⁰⁷ Hans Agardh fortsatte att driva förlagsverksamheten genom att

¹⁰³ Laholms stadsarkiv. Rådstuerättens dombok för år 1764. A1a:15. LLA. Se även Bilaga 2.

¹⁰⁴ Montgomery 1947 s. 133.

¹⁰⁵ Montgomery 1947 s. 133.

¹⁰⁶ Hans Agardh–Pettersson föddes i Hollstein 1740. Fadern var Hans Michaelsson Aagaardh, som var kvartermästare vid ett hollsteinskt kavalleri. Han var gift med Catharina Pettersson, som var syster till Petter Pettersson. Hans Agardh kom till Sverige 1752. Först var han handelsman i Helsingborg. Kom till Laholm 1764, där han gifte sig med Bothilda Christina Pripp (1742–1803), dotter till tullinspektören i Laholm Nathaniel Pripp. Hans Agardh dog den 2 oktober 1788. Han innehade då titeln hovråd. (Gabriel Anrep, Svenska adelns ättar-taflor I:1 Stockholm 1858.)

¹⁰⁷ Laholms stadsarkiv 1769–1779 F11a:6. LLA. Se även Landshövdingeberättelser...1998 s. 209. (Relation för Hallands län 1786.)

lämna ut ull till allmogen. År 1784 lämnade han ut speciellt mycket ull. Nöden var stor i trakten på grund av missväxten året innan.¹⁰⁸ Detta år levererades 20 000 par strumpor till militären. Av dessa skickades 11 000 par till Stockholm.¹⁰⁹

En genomgång av taxeringslängderna åren efter Petter Petterssons död visar på en fortsatt omfattande verksamhet. Antalet anställda i verksamheten var ungefär lika stor. Dessutom betalade Hans Agardh–Pettersson liksom Petter Pettersson mycket skatt, vilket tyder på att affärsverksamheten fortsatte att vara framgångsrik.¹¹⁰ Det fanns emellertid också problem. Förlagsverksamheten tycks ha råkat ut för en nedgång i mitten av 1780-talet, vilket ledde till att utlämningen av ull minskade, åtminstone om man får tro den halländske landshövdingen, som skriver följande i sin ämbetsberättelse 1786: ”/.../, men brist på afsättning har afskräckt bemälte Hof Rådet at fortfara med denna för allmogen förmonliga Handel, hwilken blifwit drefwen på det sätt, at allmogen fått Förlag af Ull och Rudimaterier, och betalningen för arbetet i Spannemål eller Penningar, alt efter behofwen.”¹¹¹ Även efterfrågan på tobaksfabrikens produkter minskade. Landshövdingen skriver: ”Men bemälte ägare klagar öfwer brist på afsättning, i anseende till belägenheten nära Skåne, hwarifrån Allmogen drifwa Handel här i Länet med oredde blader.” Emellertid startade Hans Agardh två nya fabriker i mitten av 1780-talet, nämligen en kortspelsfabrik och en såpfabrik. Om dessa fabriker skriver landshövdingen: ”Ett Såp sjuderie har bemälte Hof Råd, enligt erhållne Privilegier nyligen anlagdt i Laholm, hwilket drifwes med all flit. Äfwen har han nyligen erhållit Privilegium på en Kortfabriqve, hwartill Paper från Länets närbelägne Pappersbruk nyttjas.”¹¹²

Hans Agardh–Pettersson dog plötsligt 1788, endast 43 år gammal.¹¹³ Det var ett hårt slag mot affärsverksamheten, men även staden Laholm drabbades hårt av det oväntade dödsfallet. Det fanns ingen myndig arvinge eller någon annan som direkt kunde överta hans affärsverksamhet, åtminstone inte i den skala som tidigare var fallet. Äldsta sonen Hans Bernth Agardh–Pettersson var då endast 17 år gammal. Att verksamheten drabbades hårt visar taxeringslängden året efter Hans Agardhs död. Hans änka Bothilda betalade då förhållandevis lite i skatt för affärsverksamheten i jämförelse med

¹⁰⁸ Hallands landskanslis arkiv. Skrivelser från Kungliga Krigskollegiet 1750–1865 DIIB:2. LLA.

¹⁰⁹ Hallands landskanslis arkiv. Skrivelser från Kungliga Krigskollegiet 1750–1865 DIIB:2. LLA.

¹¹⁰ Laholms stadsarkiv 1776–1810. HIIB:3. Se t.ex. taxeringslängderna för de första åren på 1780-talet.

¹¹¹ Landshövdingeberättelser... 1998 s. 209. (Relation för Hallands län 1786.)

¹¹² Landshövdingeberättelser... 1998 s. 209. (Relationen för Hallands län 1786.)

¹¹³ Hans Agardh–Pettersson dog av vattusot. Laholms kyrkoarkiv. Dödboken. LLA.

tidigare år.¹¹⁴ Fem år senare gick Bothilda Agardh–Pettersson i konkurs.¹¹⁵ Sterbhuset hade drivit tobaksfabriken till 1793, då den hade övertagits av Jöran Agardh och Bernt Agardh–Pettersson. Verksamheten upphörde emellertid helt 1796.¹¹⁶ Kortspelsfabriken lades ner i samband med Hans Agardhs död. Såpfabriken togs över av sonen Hans Bernth Agardh–Pettersson, trots hans unga ålder. Förlagsverksamheten tycks ha upphört redan i samband med Hans Agardhs död. År 1798 gick sonen Hans Bernth Agardh–Pettersson i konkurs. Det fanns 425 fordringsägare.¹¹⁷ Enligt samtida uppgift fick han avstå från all sin egendom och blev utfattig.¹¹⁸ Den viktigaste orsaken till konkursen skall ha varit att släkten hade gått i borgen för Nils Agardh–Pettersson i Hälsingborg. När han gick i konkurs ledde detta till en ekonomisk katastrof för samtliga i släkten med undantag för Jürgen Agardh bosatt i Båstad.¹¹⁹ Det kan dock inte uteslutas att även misskötsel av verksamheten samt sämre tider kan ha påverkat situationen. Hur som helst hade Petter Petterssons mödosamt uppbyggda förmögenhet nu helt förskingrats. Allt detta inträffade samtidigt som staden Laholms ekonomiska nedgång började.

Laholms ekonomiska tillbakagång

Under 1700-talets senare decennier råkade Laholm ut för fler negativa händelser än de ovannämnda. Sammantaget fick dessa stora ekonomiska konsekvenser för staden. År 1783 drabbades Laholm av en förödande brand, då inte mindre än 70 gårdar brandhärjades.¹²⁰ Samma år blev det också missväxt i trakten, vilket ledde till kraftigt ökad dödlighet. Inte minst drabbades hantverkskåren i staden. Antalet sysselsatta inom hantverkskåren minskade mellan åren 1780 och 1785 från 105 till 88.¹²¹ Inloppet till Lagan slammade igen. Detta omöjliggjorde all sjöfart till staden, vilket kom att drabba stadens ekonomi mycket hårt.

Stadens näringsliv var alltså hårt pressat kring sekelskiftet 1800. Bilden av en stad på tillbakagång bekräftas av stadens egna näringsidkare i fabriksberättelser och i handelsmännens memorial till magistraten.¹²² År 1793 in-

¹¹⁴ Laholms stadsarkiv. Taxeringslängder 1764–1775. HIIb:2. LLA.

¹¹⁵ Laholms stadsarkiv 1785–1805. FIV:3. LLA.

¹¹⁶ Hall- och manufakturätten i Laholm. Fabriksberättelser 1764–1845. FII:1. LLA.

¹¹⁷ Laholms stadsarkiv 1785–1805. FIV:3. LLA.

¹¹⁸ Laholms stads rådstuerätsprotokoll den 3 mars 1798. GHA.

¹¹⁹ Uppgiften har jag funnit i Axel Ejwertz efterlämnade anteckningar som förvaras i Föreningen Gamla Laholms arkiv.

¹²⁰ Ejwertz, Axel 1943 s. 86.

¹²¹ Ejwertz, Axel 1943 s. 89.

¹²² Laholms stadsarkiv. Handlingar angående näringar 1728–1915. GIII:2. LLA.

fördes sålunda ”inga varor av handlarna i Laholm, utom något järn, alun, hudar och stärkelse, rödfärg, men inga manufakturvaror”.¹²³ Kramhandel fanns det ingen i staden, ”av orsak att större delen av allmogen i denna ort, som företaga sig ständiga resor åt skånska städer därmed förse sig”.¹²⁴ Så låter det i 1798. Det visar att handeln i Laholm besvärades av en konkurrens från en alltmer aktiv allmoge ute på landsbygden. Detta fick stora konsekvenser för stadens ekonomiska liv.

Laholm fick också allt hårdare konkurrens från Halmstad. I memorialet till magistraten i Laholm för år 1803 framgår det att ”jungfru Richardy” i Halmstad erhållit rättigheter att få importera och lämna ut ull till allmogen för tillverkning av strumpor och vadmal, men också ensamrätt att leverera bl.a. kommisstrumpor till armén. Det märks i memorialet till magistraten att detta i hög grad bekymrade stadens köpmän. Här tas också upp igen-slamningen av Lagans inlopp, den olaga handeln på landsbygden, de ständiga eldsvådorna och inte minst den besvärliga konkurrensen från Halmstad.¹²⁵

År 1804 hade handlarnas antal i Laholm gått ner till fyra. I sitt memorial till magistraten det året får vi en dyster bild av näringslivets situation, ut-mynnande i följande kommentar ”allt detta sammantaget förebådar de handlarna ruin och undergång, och varpå man olyckligtvis har exempel giv-na i trenne denna stadens handlare, som icke funnit sin bärgning eller kun-nat göra rätt för sig och förty varit nödsakade att sin handelsrörelse helt nedläggas”.¹²⁶

De närmaste kommande åren ger köpmännen i Laholm en fortsatt dys-ter bild av den ekonomiska situationen för staden. År 1809 skriver köpmän-nen: ”Handeln märkligt avtagande.” De kritiserade de s.k. genantborga-rna¹²⁷ som bedrev handel på landsbygden. År 1820 framförs följande: ”Handeln här i staden är numera helt förfallen dels därav att laga åens upp-grundade av flygsand vid utloppet, så intet åns små Båtar kan komma in, dels därav gående till Göteborg, Skåne och Danmark och med strumpor hemföra till avsalu sju åttendedelar minst av den bomull som här brukas till strumpor jämte ull och specierier.”¹²⁸ Laholm hade tappat mycket av sin eko-nomiska styrka. Trots Laholms nedgång under 1800-talet fanns det emeller-tid fortfarande köpmän som fungerade som förläggare, men i betydligt min-dre skala. En av dem var t.ex. yllehandlaren och jordbrukaren Johannes Frummerin (död 1861).¹²⁹ En annan var bindslöjhandlare Jöran Peter

¹²³ Laholms stadsarkiv. Handlingar angående näringar 1728–1915. GIII:2. LLA.

¹²⁴ Hall- och manufakturrrätten i Laholm 1764–1845 FII:1 LLA.

¹²⁵ Hall- och manufakturrrätten i Laholm 1764–1845 FII:1. LLA.

¹²⁶ Hall- och manufakturrrätten i Laholm 1764–1845 FII:1. LLA.

¹²⁷ Med *genantborgare* menas en borgare som bodde på landsbygden. För att idka handel eller sjöfart måste han betala en avgift (genant = avgift)

¹²⁸ Hall och manufakturrrätten i Laholm 1764–1845 FII:1. LLA.

¹²⁹ Ejwertz, Arne 1989 s. 29.

Agardh som fick burskap som handelsborgare 1845. Han var sonson till Hans Agardh–Pettersson. Han bedrev också en handelsrörelse i järnbranschen.¹³⁰ De stickade varorna avyttrades till Boråshandlarna.

Under 1800-talets första hälft fortsatte många laholmsbor att sticka för sin försörjning, liksom allmogen på den omkringliggande landsbygden.¹³¹ Ännu på 1820- och 1830-talen tillverkade laholmsborna stickade yllevoror som uppköptes av Boråshandlare.¹³² I landshövdingens ämbetsberättelser för åren 1832–1836 kan man bl.a. läsa om Laholm: ”Här tillverkas fina och goda strumpor, hwarmed åtskilliga personer försörja sig.”¹³³

Laholm var en handels- och hantverksstad. En stor del av befolkningen i Höks härad hade för sin handel varit hänvisad till Laholm. Även befolkningen i Sunnerbo härad hade stått i livlig förbindelse med staden. Särskilt för södra delen av Sunnerbo var Laholm den närmaste köpstaden. Hit hade man sålt tjära, timmer och bräder och gjort inköp av spannmål, specerier och andra förnödenheter. En handelslänk med anor långt ner i medeltiden.¹³⁴ I staden fanns flera laxrökerier och flera av borgarna hade sin utkomst av laxfisket.¹³⁵ 1737 fanns det 30 borgare som sysslade med laxfisket.¹³⁶ Lagamynningens igenslamning, den olaga handeln på landsbygden, flera svåra eldsvådor och inte minst den besvärliga konkurrensen från Halmstad hade emellertid gjort att Laholm tappat mycket av sin ekonomiska styrka omkring sekelskiftet 1800.

Halmstad tar över leveransen till militären

Efter sekelskiftet 1800 fick jungfru Richardy i Halmstad rättigheter att importera och lämna ut ull till allmogen. Under de närmaste åren levererade Richardy relativt stora mängder av strumpor, skjortor och skor till militären, inte minst under kriget mot Ryssland 1808–1810.¹³⁷ Det är helt klart att Laholm hade förlorat sin position som förläggarstad.¹³⁸ Richardy tog över Laholmsförläggarnas roll som leverantör av strumpor till militären. Hur drabbade detta socknarna runt Laholm? Det är inte säkert att skillnaden blev så stor. Rickardy tycks ha utnyttjat det kunskap som fanns i socknarna kring

¹³⁰ Ejwertz, Arne 1989 s. 84.

¹³¹ KB:s. femårsberättelser 1822–1826, Hallands län.

¹³² Fogelberg 1959 s. 413 och 428.

¹³³ KB:s. femårsberättelse 1832–36, Hallands län.

¹³⁴ Grill 1954 s. 723.

¹³⁵ KB:s. femårsberättelse 1832–36, Hallands län.

¹³⁶ Ejwertz, Axel 1943 s. 84.

¹³⁷ Hallands landskanslis arkiv. Skrivelser från Kongliga Krigskollegiet 1750–1865 nr 70 · DIIB:2 (Skrivelser: t.ex. 1 mars 1808, 16 januari 1814.) LLA.

¹³⁸ Se Memorial för år 1803, Hall- och manufakturätten i Laholm 1764–1845. FII:1. LLA.

Laholm. Det är känt att hon lämnade ut ull till hemarbetande i socknarna Tjärby, Hasslöv och Ränneslöv.¹³⁹ Boråsarna fortsatte med sina uppköp av stickade varor i Höks härad, men dessutom tycks de ha bedrivit en viss förlagsverksamhet i trakten.¹⁴⁰ Troligtvis sålde också producenterna sin egen tillverkning antingen på marknader eller som gårdfarihandel. Låt oss se närmare på Halmstad och de aktuella aktörerna.

Textilfabriker med förlagsverksamhet

Det blev alltså Halmstad och inte Laholm som kom att bli Hallands 'textilstad'. Under 1700-talet och i början av 1800-talet grundades flera textilmanufaktur i Halmstad. De blev mer eller mindre framgångsrika. Det skall jämföras med ett enda försök i Laholm, då borgmästaren Appelberg startade sin stickningsfabrik.

Den första textilmanufaktur som startades i Halmstad drevs av den tyskfödde råd- och handelsmannen Niklas Franz Berckenmeijer. Han erhöll i början 1737 Kommerskollegiets privilegier på inrättandet av en yllefabrik i Halmstad.¹⁴¹ Enligt fabriksberättelsen för år 1740 tillverkades förutom flannell och vävnader av olika slag också 11 flanelltröjor, 18 st stickade tröjor, 30 par mans- och fruntimmerstrumpor av regarn samt 192 dussin mössor.¹⁴² 1742 fanns förutom fem vävstolar även tre strump- och tröjstolar. Det tillverkades varor för ca 6 000 daler smt.¹⁴³ Produktionen var i huvudsak inriktad på den privata marknaden. Det var inte ovanligt att nystartade manufaktur utnyttjade arbetskraft utanför fabriken, dvs. kombinerade egen tillverkning med arbete på förlag.¹⁴⁴ I Berckenmeijers fall var den arbetskraft som stod utanför fabriken i huvudsak kvinnor på landsbygden som arbetade som spinnerskor. Det var fler än 70 kvinnor som hemarbetade som spinnerskor och utförde en del av arbetsprocessen. Det var inte särskilt ovanligt att särskilt arbetsintensiva delar inom textilindustrin förlades till landsbygden som t.ex. spinnande och viss vävning. Andra delar, som den viktiga slutprocessen, utfördes på fabriken i staden. Här behövdes ofta skolad arbetskraft. Det visar bl.a. situationen 1740 då endast en strumpstol var igång på grund av brist på arbetare. Sysselsatta i fabriken det året var en mästare, tre

¹³⁹ Larsén 1990 s. 85.

¹⁴⁰ Se t.ex. kronofogderapporten 1832–36. Kronofogdearkivet i Laholms Fögderi 1822–1905. H1 b:1 .LLA.

¹⁴¹ Westman 1927 s. 26.

¹⁴² Westman 1927 s. 26.

¹⁴³ Landshövdingeberättelser... 1998 s. 63. (Landshövding Rålamb's relation till riksdagen 1742.)

¹⁴⁴ Nyberg 1992 s. 149.

gossar, två ullkammare, en strumpvävare och en färgare.¹⁴⁵ År 1746 lades manufakturen ner.

Ett annat exempel var Olof Hamrén¹⁴⁶ som startade sin textilfabrik i Halmstad i början av 1740-talet. Han uppgav att han hade 87 vävare ”utomhus”, dvs. i sina egna hem. Den egentliga fabriken bestod av ett beredningsverk¹⁴⁷ i Halmstad med 31 personer anställda.¹⁴⁸ På ett något annorlunda sätt organiserade jungfru Richardy sin klädesfabrik i Tolarp utanför Halmstad i början av 1800-talet. Hon bedrev också kombinationen fabrik och förlag, där hon lade ut en del av arbetet på landsbygden. Allmogen vävde tyget, men produkten färdigställdes i hennes klädesfabrik. Dessutom lämnade hon ut ull, där producenterna hade ansvaret att tillverka hela produkten; t.ex. gällde detta stickade strumpor. I detta fallet var det ren förlagsverksamhet.

Christina Charlotta Richardy – Halmstads första kvinnliga företagare

Vem var då jungfru Richardy som lyckades ta över laholmsförläggarnas leveranser av soldatstrumpor till den svenska armén? Hon var född i Halmstad 1751. Richardy började med att sälja rökt lax, trots att stadens handlande protesterade. Det var år 1796. De menade att hon gjorde intrång i deras näring. Hon lyckades sedan få burskap och etablerade sig som förläggare inom textiltillverkning, fick tillstånd att importera ull från Köpenhamn och åtog sig att tillverka och leverera stickade stövletter och strumpor till armén.¹⁴⁹ Hon tog alltså över Laholmsförläggarnas roll som leverantör av bl.a. ullstrumpor till den svenska armén. Hon inköpte hemmanet Tolarp med kvarn. Det låg ca en mil från staden. År 1805 fick hon också tillstånd av Kommerskollegiet att inrätta och driva en klädesfabrik i Tolarp med färgeri, överskärereri och valk. Redan 1806 var tillväxtsvärdet i fabriken 5 827 rdr 10 sk banco. Hon fick dessutom ett lån av Manufakturkontoret på 3 000 rdr banco.¹⁵⁰ Hon bedrev alltså en decentraliserad manufaktur, dvs. ett slags blandform mellan den centraliserade manufakturen och förlagssystemet.

¹⁴⁵ Landshövdingeberättelser...1998 s. 63. (Landshövdingen Rålamb's relation till riksdagen 1742.)

¹⁴⁶ Olof Hamrén drev sedan 1707 en tröj- och strumpfabrik i Stockholm. (Westman 1927 s. 27) Han var en av de främsta teoretikerna på textilmanufakturernas område. Under åren 1736–1738 utgav han tre nationalekonomiska skrifter. (Schauman 1910 s. 109–116.)

¹⁴⁷ Beredningsverk var specialiserade på främst arbetsmoment i efterberedningen. (Nyberg 1992 s. 143.)

¹⁴⁸ Stavenow–Hidemark 1992 s. 85 ff.

¹⁴⁹ Westman 1927 s. 32 och Larsén 1990 s. 83.

¹⁵⁰ Westman 1927 s. 32

För exempel på beställningar av Krigskollegiet från jungfru Richardy framgår av tabell 5:5.

Tabell 5:5. Jungfru Richardys beställningar från Krigskollegiet samt de antal produkter som faktiskt levererades.

1802	Importerat ull från Köpenhamn för att använda till stickade stövletter till armén.
1808	Kontrakt med Krigskollegiet på 3 000 alnar mörkblått och 3 000 alnar mörkgrått kommisskläde.
1808	Kontrakt på 12 000 alnar kläde till armén.
1809	Kontrakt på 10 000 par kommisskor. Av dessa levererades 8 097 par kommisskor. Kontraktet avslutat den 26/5 1810.
1813	7 000 par kommissstrumpor till Christianstads förråd för armén. Enligt Krigskollegiet levererades endast 5 007 par soldatstrumpor.

Källa: Hallands landskansli. Skrivelser från Krigskollegiet 1750–1865. DIIB:2. LLA.

I en skrivelse från 1808 framgår det att jungfru Richardy tänker dela ut ull till den behövande allmogen, men också låta en del av arbetet ske i hennes fabrik i Tolarp.¹⁵¹ Det gällde tillverkning av kläde. Hennes produktion tycks helt ha gått till armén. Ullen skaffade hon själv. Inköpen gjordes i Köpenhamn.

Jungfru Richardy råkade ut för flera missöden som företagare. År 1815 brann stampverket i Tolarp, men det byggdes upp igen. Den sista kända uppgiften från hennes industriella verksamhet är från 1822, då hon fortfarande hade en klädesstol i gång. Hon dog 1831.¹⁵² Det var ovanligt med kvinnliga företagare vi den här tiden. I Halmstad fanns under 1700- och 1800-talen förutom jungfru Richardy endast två kvinnor, nämligen änkefru Anna B. Kollberg och änkefru Helene Stjernström som ägde eller var delägare i en fabriksverksamhet. De båda nämnda damerna var år 1838 delägare i stadens såpfabrik.¹⁵³

¹⁵¹ Hallands landskansli. Skrivelser från Kongliga Krigskollegiet 1750–1865. DIIB:2. LLA.

¹⁵² Larsén 1990 s. 83.

¹⁵³ Westman 1927 s. 35.

Wallbergs textilfabrik

Det gjordes alltså flera försök i Halmstad under 1700-talet och i början av 1800-talet att få igång textilfabriker. Ingen av dem var särskilt lyckosam. Det är först på 1820-talet som Halmstad fick en textilfabrik som kom att bli mycket framgångsrik, nämligen Wallbergs textilfabrik. Färgaren Isak R. Wallberg kom till Halmstad 1823, där han övertog ett färgeri. År 1826 köpte han en mindre klädesfabrik av överskäraren Erik Stenström.¹⁵⁴ Därmed var grunden till Halmstads första större industriföretag lagd. Han lyckades ta hem åtskilliga kontrakt med olika regementen för leveranser av kommisskläde. Ända fram till 1865 levererade Wallberg hela sin produktion till militären. Först därefter tillverkade man varor även för den civila marknaden.¹⁵⁵ Wallberg tillverkade alltså i huvudsak uniformstyger, men det finns också exempel på leveranser av ullstrumpor som gick till den svenska militären.¹⁵⁶ Wallberg var en industriman som använde sitt industriella kapital för att bygga ut sin textilfabrik. Wallbergs fabrik bedrev också i viss mån förlagsverksamhet.¹⁵⁷ År 1839 tillverkades t.ex. 26 550 alnar vadmalstyg av diverse producenter av allmogen på landsbygden och bereddes i fabriken. Samma år producerades i fabriken 17 901 alnar kläde av diverse kulörer samt 2 296 alnar säng- och hästfilar.¹⁵⁸ Wallberg var i huvudsak industriman och satsade industriellt kapital på en centraliserad anläggning, även om han i någon utsträckning var inblandad i förlagsverksamhet i början av sin verksamhet.

Nedanstående tabell är en sammanställning av textilfabrikerna i Halmstad under 1700-talet och första delen av 1800-talet.

Tabell 5:6. Textilfabriker i Halmstad.

Fabriker	Tidsperiod	Köpare	Inriktning
Berckenmeijer tröjor	1737–1746	Allmogen	Vävnader osv. olika slag samt tillverkning av strumpor, och mössor.

¹⁵⁴ Wallbergs arkiv. Et D:1.

¹⁵⁵ Uppgiften fann jag i en kopia av ett frågeformulär från Tullkommittén 1880. (Wallbergs arkiv Et D:1.)

¹⁵⁶ Angående beställningar av ullstrumpor. Hallands landskansli. Skrivelser från Kungliga Krigskollegium 1750–1865 DIIB:2. LLA. Se t.ex. skrivelserna daterade den 9 mars 1835 och den 22 juni 1835.

¹⁵⁷ Fogelberg 1959 s. 421.

¹⁵⁸ Wallbergs arkiv Et D:1.

Hamrén	1744–1759	Allmogen	Tillverkade medelfint kläde, men även tröjor, mössor och filter.
Richardy	1790–1815	Militären	Strumpor, skjortor, skor och uniformskläde.
Wallbergs	1823–1865 1865–	Militären Militären och allmogen	Uniformskläde m.m.

Källa: Westman 1927; Wallbergs arkiv; Weibull 1923 samt Landshövdingeberättelser...1998 s.46, 63 och 80.

Tabell 5:6 visar att Berckenmeijer och Hamrén vände sig uteslutande till den civila marknaden med sina produkter, medan Richardy och Wallbergs produktion levererades till militären. 1700-talens försök att starta textilfabriker i Halmstad var inte särskilt framgångsrika, trots ekonomiskt stöd från Manufaktur fonden. Den civila marknaden hade förmodligen inte den köpkraft som behövdes. Wallbergs framgångar under 1800-talets första hälft berodde på de stora beställningar fabriken lyckades få från militärt håll. Det var först 1865 som de vände sig även till den civila marknaden.¹⁵⁹

Landsbygdsindustri och fabriksindustri

Enligt Mendels teori övergick protoindustrin till fabriksindustri. Det fanns därmed ett samband mellan det första och andra steget av industrialiseringen. En av dessa kopplingar var att protoindustrialiseringen hade skapat kapitalackumulation hos förläggarna, som gjorde det möjligt att övergå till fabriksindustri, trots dess högre kapitalkostnader. Samma förläggare hade ofta goda kunskaper om marknaden. Inom hemindustrin fanns också ett stort kunnande, vilket innebar tillgång till kunniga arbetare.¹⁶⁰ Forskningen har emellertid visat att i åtskilliga regioner övergick inte protoindustrin till fabriksindustri, utan istället blev det en avindustrialisering och en återgång till jordbruket.¹⁶¹ Frågan om huruvida protoindustrialiseringen beredde vägen för den kommande industrialiseringen har alltså lett till en livlig debatt bland forskarna. Det är emellertid oklart vilka faktorer som bestämde om en protoindustriell region skulle industrialiseras eller avindustrialiseras.¹⁶² Empiriska studier har visserligen visat att det inte var ovanligt att kapi-

¹⁵⁹ Wallbergs arkiv E1 D:1. Se även Weibull 1923.

¹⁶⁰ Mendels 1972.

¹⁶¹ Clarkson 1996. Ett svenskt exempel, se Klingnéus 1997 s. 238ff.

¹⁶² Clarkson 1985 s. 34ff och Houston & Snell 1984 s. 488ff.

tal från hemindustrin investerades i modern fabriksindustri, men det var inte heller ovanligt att sådant kapital satsades på att utveckla jordbruket. Maskinbaserad industri var bara en av möjligheterna.¹⁶³ Fanns det ett lockande jordbruksalternativ, så blev det ofta en avindustrialisering i regionen. Det kan i så fall ses som en avindustrialisering av ett positivt slag. Den kunde emellertid också ha negativa följder, som t.ex. att protoindustrin inte anpassade sig till modernare metoder eller hade en olämplig lokalisering i förhållande till nya växande marknader.¹⁶⁴

Laholmsslättens framgångsrika jordbruksutveckling efter 1850 kan vara ett exempel på att det lättroliga kapitalet bytte inriktning och vid förnyade möjligheter till agrar avkastning satsade på jordbruket och att västra delen av Höks härad därmed avindustrialiserades. Stickningsindustrins nedgång i denna del av häradet, som bäst passade för jordbruk kan ses som en ofrånkomlig del av jordbrukets förbättrade utvecklingsmöjligheter. Stickningsindustrin kom dock att överleva i östra delen av häradet ytterligare några decennier, där lokala entreprenörer fortsatte att satsa på hemindustrin. Mer om detta kommer i nästa kapitel. Den sydhalländska stickningsindustrin övergick inte till fabriksindustri utan området avindustrialiserades. Det finns ett annat exempel i Halland på en protoindustri som ledde till en avindustrialisering. Under 1800-talet kom Lindome socken i norra Halland vara ett av cenrat för landets möbeltillverkning. Trädslaget som användes var i huvudsak björk. De skickliga möbelsnickarna från olika byar i Lindome tillverkade bl.a. soffor, stolar, bord och byrår. Avsättningen gick till Göteborg, men en del exporterades bl.a. till England.¹⁶⁵ Möbelsnickeriet måste i viss utsträckning betraktas som en protoindustri med många heltidssysselsatta utövare. Verksamheten kom dock inte att utvecklas till någon fabriksindustri. Orsaken till detta kan vara att det saknades råvaror på nära håll. Lindome ligger också nära Göteborg, som kunde suga upp överskott av arbetskraft.¹⁶⁶

Som tidigare nämnts fanns det godsägare i i östra Europa som var protoindustriella entreprenörer.¹⁶⁷ De tycks dock inte haft förmågan att introducera nya maskiner och arbetsprocesser. Det är kanske inte så förvånande då det var deras feudala privilegier som möjliggjort för dem att starta protoindustrier. Det räckte emellertid inte med privilegier för att utveckla protoindustrier till fabriksindustrier. I östra Europa kom därför utländska entreprenörer och inte godsägarna att spela en viktig roll för utvecklingen till

¹⁶³ Clarkson 1985 s. 28ff.

¹⁶⁴ Pollard 1981 s. 77.

¹⁶⁵ Fogelberg 1959 s. 405

¹⁶⁶ Stålberg 1942 s. 194. Se även Tärby–Wirsin 1994.

¹⁶⁷ Se t.ex. Myska 1996 och Ågren (ed.) 1998.

fabriksindustri.¹⁶⁸ Den dominans som godsägarna fick i Halland under 1800-talet, inte minst i Hushållningssällskapet, visar tydligt att de var utmärkta agrara entreprenörer, men inte industriella entreprenörer. Detta kan vara en viktig förklaring till avindustrialiseringen i stora delar av sydligaste Halland.

Fanns det då något samband mellan den sydhalländska stickningsindustrin och de textilmanufakturerna som etablerades i Halmstad? Det gjordes aldrig något försök att starta en renodlad stickningsindustri i Halmstad. Däremot tillverkade åtminstone Berckenmeijer stickade varor med hjälp av stickningsmaskiner.¹⁶⁹ En anledning till att fabriker med enbart stickning inte grundades kan vara att handstickningen långt fram i tiden var överlägsen stickningsmaskinerna, åtminstone när det gällde massproduktion. Stickningsmaskinerna användes i huvudsak till mera lyxtillverkade produkter.¹⁷⁰ Marknaden för dessa produkter var förmodligen inte så stor vid den här tiden.

Wallberg utvecklade i huvudsak till en modern textilfabrik. Han lämnade dock ut ullgarn från fabriken spinneri för vävning hos den omkringboende allmogen. Speciellt stor betydelse hade detta under missväxtåren på 1830-talet. Vid några tillfällen tycks Wallbergs också lämnat ut ull för stickning. År 1835 lämnade t.ex. Wallberg ut 550 lispund islandsull som gav 5 642 par strumpor.¹⁷¹ Ett annat samband med stickningsindustrin i Höks härad är att den största kunden var gemensam, nämligen den svenska staten genom armén.

Stickningsindustrins produktionsvolym under 1700-talet

Det finns inget bevarat källmaterial under 1700-talet, som skulle kunna ge oss uppgifter om hur många hushåll som var inblandade i stickningsindustrin eller som visar hur mycket de tillverkade, uppgifter som är viktiga för att förstå den ekonomiska betydelsen. Ett sätt att indirekt få fram stickningsindustrins betydelse för försörjningen i södra Halland är emellertid att försöka finna sådant källmaterial i myndigheternas arkiv som ger oss möjligheter att göra uppskattningar av ett visst års produktion. Staten var under 1700-talet genom militären den största köparen av halländska yllevoror. Storleken av statens beställningar kan fastställas vid vissa tidpunkter. Avsikt-

¹⁶⁸ Klíma 1983 s. 81 ff.

¹⁶⁹ Hamrén 1742 s. 46f och Landshövdingeberättelser...1998 s. 63. (Landshövding Rålamb's relation till riksdagen 1742.)

¹⁷⁰ Belfanti 1996a s. 142.

¹⁷¹ Wallbergs arkiv Et D:1.

en är inte att i absoluta tal slå fast stickningsindustrins omfattning – det låter sig knappast göras. Det är emellertid intressant att försöka uppskatta den produktionskapacitet som den halländska stickningsindustrin uppnådde under 1700-talet, när den var som störst och mest framgångsrik.

Det går också att ta reda på hur många hushåll respektive mantalskrivna personer det fanns i berörda socknar under ett visst år. Med hjälp av siffror på leveranser av stickade produkter, uppgifter om i vilka socknar man stickade samt antalet hushåll där kan man göra teoretiska beräkningar, som ger oss en uppfattning om hur många hushåll och människor som var inblandade i stickningsindustrin, samt uppgifter om ungefär hur många strumpor ett hushåll kunde leverera under ett år. Uppgifterna är självklart osäkra, men ger oss ändå en möjlighet att diskutera stickningsindustrins omfattning och betydelse för försörjningen i sydligaste Halland.

Metod och material

Syftet med den empiriska analysen i detta avsnitt är alltså att dels få en uppfattning om den kapacitet som stickningsindustrin uppnådde under 1700-talets senare hälft, dels försöka uppskatta hur många hushåll som kunde vara inblandade i stickningsindustrin. Dessutom gäller det att försöka uppskatta hur mycket varje hushåll kunde producera. Här står vi emellertid inför stora källkritiska problem. Det finns t.ex. inget bevarat förläggarkiv från de inblandade handelsmännen i Laholm som skulle kunna ha hjälpt oss att få fram uppgifter om produktionen och vilka producenterna var. Hade så varit fallet, skulle det ha funnits en möjlighet att dels få reda på vilka hushåll som var inblandade i produktionen, dels kunna uppskatta den mängd som hemindustrin producerade. Det finns inte heller något annat privat material bevarat, som skulle kunna hjälpa oss att besvara frågan. En del upplysningar av allmänt slag finns dock i samtida litteratur.

Den första uppgiften har i stället blivit att vända sig till offentliga arkiv och börja sökandet där. Under 1700-talet var kronan/staten en stor köpare av stickade strumpor från den halländska stickningsindustrin. Den tidigmoderna staten hade behov av billig och ändamålsenlig utrustning för armén och flottan. Detta bör ha satt några spår i arkiven. Det blir därför viktigt att vända sig till Krigsarkivet, som förvarar Kungliga Krigskollegiets arkiv, dvs. den myndighet som hade ansvaret att utrusta den svenska armén. I Krigsarkivet finns också Amiralitetskollegiets arkiv. I detta arkiv förvaras handlingar som berör den svenska flottan.

Ett annat viktigt arkiv är det halländska länsstyrelsearkivet. Den halländska landshövdingen var en viktig länk mellan de centrala myndigheterna och handelsmännen i städerna. Skrivelserna som fördes mellan Kungliga Krigs-

kollegiet och den halländske landshövdingen kan också ge viktig information, liksom brevväxlingen mellan länsstyrelsen och magistraterna i de halländska städerna. Flertalet av skrivelserna har visat sig vara bevarade och de innehåller en hel del uppgifter om krigsmaktens behov av klädespersedlar.¹⁷² Däremot saknas med något undantag uppgifter om beställningar av soldatstrumpor till flottan i skrivelserna mellan Kungliga Amiralitetskollegiet och den halländska landshövdingen. Detta är förvånande, då det finns samtida uppgifter om att stickningsindustrin även levererade till flottan. Enligt Barchaeus levererade t.ex. Petter Pettersson i början av 1770-talet ca 1 000 par strumpor per år till Amiralitetskollegiet.¹⁷³ Orsaken till att sådana uppgifter saknas i skrivelserna kan vara att det fanns andra rutiner i samband med beställningar gjorda av från Amiralitetskollegiet. Beställningarna kan ha gått en annan väg t.ex. via boråsarna och inte via landshövdingeämbetet. Det har inte heller gått att i Amiralitetskollegiets arkiv ta fram några sådana räkningar, som visar på sådana beställningar. Det verkar alltså som en hel del offentligt material har försvunnit eller inte har bevarats för eftervärlden.¹⁷⁴ Sannolikt var trots allt flottans behov av klädespersedlar betydligt mindre än arméns.

Statens uppköp av klädespersedlar till militären

Under 1700-talet skrev Krigskollegiet kontrakt med flera manufakturer i våra största städer för att få leveranser av framförallt kläde till uniformer. Det var inte en fri entreprenad utan statsledningen tilldelade de större manufakturerna beställningar av uniformskläde.¹⁷⁵ Det var bestämt redan 1687 och sedan återupprepat 1739 att militären skulle bära svensktillverkade uniformer.¹⁷⁶ Klädestillverkningen till armén var därför mycket viktig. Huvuddelen av klädet kom från fabriker i Norrköping och Stockholm, men även företag som Hans Coopman i Göteborg, Josias Hegardt i Malmö och Esias Wechter i Åbo var leverantörer till armén.¹⁷⁷ Manufakturerna vävde klädet till uniformer, men sydde dem inte. Här vände man sig i stor utsträckning till skräddarna i staden.¹⁷⁸

¹⁷² Se Hallands landskansli. Skrivelser från Kongliga Krigskollegiet 1750–1865. DIIb:2 och Hallands landskontor. Skrivelser från Kongliga Krigskollegiet Did 1–10. LLA.

¹⁷³ Barchaeus 1773/1924 s. 96.

¹⁷⁴ En anledning till att material saknas kan vara att Amiralitetskollegiet flyttats ett antal gånger. Åren 1634–1683 var det förlagt i Stockholm, åren 1683–1689 i Kalmar, 1689–1776 i Karlskrona. Och slutligen 1776–1791 återigen i Stockholm. Vissa delar av kollegiet kunde dock vara lokaliserade på andra ställen. (Krigsarkivets Beständsoversikt. Del 1 s. 228.)

¹⁷⁵ Magnusson 1987 s. 161.

¹⁷⁶ Stavenow-Hidemark 1992 s. 90.

¹⁷⁷ Stavenow-Hidemark 1992 s. 90.

¹⁷⁸ Magnusson 1987 s. 161.

Under 1700-talet organiserades uppköpen till krigsmakten enligt ett tilldelningssystem där ett fåtal större idkare kontrakterades för att leverera bestämda mängder.¹⁷⁹ Detta centrala system gynnade självfallet manufakturerna i de större städerna, men också förlagsverksamheten i Laholm, som kunde åta sig stora beställningar av soldatstrumpor. Detta tack vare den flexibilitet som stickningen hade som hemindustri. Sannolikt blev centraliseringen av inköpen till trupperna starkare betonad i samband med krigen, då behovet av utrustning ökade kraftigt och leveranstiden ofta var kort.

När har vi då uppgifter om de allra tidigaste militärbeställningarna av soldatstrumpor som Krigskollegiet gjorde hos förläggarna i Laholm? Den första kända samtida uppgiften om leveranser av stickade strumpor till militären från Laholmstrakten finns i den tidigare nämnda reseberättelsen av Olof Hamrén från 1742. Här framgår det att boråsarna köpte upp strumpor som de i sin tur levererade till militären, men Hamrén skriver också om förlagsverksamheten i Laholm. De första beläggen om Krigskollegiets direkta beställningar från handelsmän i Laholm (i primärmaterial) är från 1740-talet. I Krigskollegiets skrivelser till den halländska landshövdingen finns uppgifter om detta. I tabellen 5:7 ger exempel på tidiga beställningar av soldatstrumpor som Krigskollegiet gjorde i Laholm.

Tabell 5:7 Exempel på tidiga beställningar av strumpor i Laholm från Kungliga Krigskollegiet.

Datum	Beställningar	Förläggare i Laholm	Antal strumpor
16/5 1744	Ullstrumpor	Borgmästern i Laholm Andreas Gülich. ¹⁸⁰	Framgår inte.
11/2 1746	Strumpor till överste R Sparres regemente	Handelsmannens namn nämns inte.	Framgår inte.
14/10 1746	Regemente i Göteborg	Handelsmannens namn nämns inte.	450 par strumpor.
19/5 1747	Ullstrumpor	Handelsmannens namn nämns inte.	Framgår inte.
10/7 1750	Regemente i Göteborg	Handelsmannen Hallman i Laholm.	Strumpor – okänt antal. Dessutom beställningar av bl.a. skjortor.

¹⁷⁹ Magnusson 1987 s. 99.

¹⁸⁰ Andreas Gülich var enbart handelsman. Det var hans bror Hans Gülich som var borgmästare i Laholm mellan åren 1736–1750. (Ejwertz, Arne 1994.)

5/2 1751	Calmar regemente	Råd- och handelsmannen Petter Pettersson.	913 par commisstrumpor.
----------	------------------	---	----------------------------

Källa: Hallands landskontors arkiv. Skrivelser från Kongliga Krigskollegiet 1746–1755. DIId:5 och Hallands landskanslis arkiv. Skrivelser från Kongliga Krigskollegiet 1750–1865 DIIf:2. LLA.

Kommentar.

Enligt Olof Hamrén hade bröderna Gülich i Laholm sedan ”några år” lämnat ut ull till allmogen för tillverkning av strumpor. Hamréns uppgifter är från 1742. De första uppgifter jag har funnit om leveranser från Laholm till militären är från 1744. Det finns dock ingen anledning att betvivla Hamréns uppgifter. Förklaringarna kan vara en eller flera av följande: strumporna har tidigare år levererats till den civila marknaden; boråsarna har köpt upp dem och i sin tur har levererat dem till militären; offentliga skrivelser kommit bort.

Den halländska stickningsindustrin tillverkade emellertid inte bara till militären utan också för en civil marknad. Det var inte bara strumpor som tillverkades, utan också t.ex. tröjor. Det som blir svårast eller näst intill omöjligt att uppskatta är just denna del av produktionen. Här tiger i stor utsträckning också det offentliga materialet, åtminstone på 1700-talet. Det kan dock förmodas att i samband med kronans stora beställningar fick den civila produktionen stå tillbaka och att merparten av tillverkningen under sådana perioder gick till militären. Det går dock inte att utesluta att en viss mängd varor även de här åren kan ha tillverkats till den civila marknaden. Kan den militära produktionen uppskattas under en viss period då ovanligt stora beställningar gjordes, får vi dock ett visst mått på den halländska stickningsindustrins produktionskapacitet under andra hälften av 1700-talet.

Uppskattning av de militära uppköpen

Hur många soldatstrumpor kunde då den halländska stickningsindustrin tillverka för krigsmakten under ett år? För att kunna besvara denna fråga gäller det att dels välja en period då speciellt stora beställningar gjordes, dels att finna år då det finns bra källmaterial. Valet har fallit på åren 1759–1762 som den mest lämpliga perioden för att göra en sådan fördjupad undersökning, då den uppfyller de ovannämnda kraven. Under de åren pågick det s.k. Pommerska kriget, som hade börjat 1757. Stora mängder soldatstrumpor levererades från södra Halland till armén, framförallt till den dåligt utrustade armén i Pommern. En försvårande omständighet vid beräkning-

arna av antalet levererade strumpor från Halland är att även boråsarna gjorde upphandlingar av halländska strumpor, som de i sin tur levererade till militären. Det blir därför nödvändigt att också försöka kartlägga vilka boråshandlare som var inblandade i denna verksamhet. Innan vi går in på Kungliga Krigskollegiets beställningar av halländska strumpor kommer några uppgifter om det s.k. Pommerska kriget, som en nödvändig bakgrund till kalkylerna av krigsorganisationens behov av kläder.

Pommerska kriget¹⁸¹

I mitten på 1750-talet försämrades det utrikespolitiska läget. Den svenska regeringen smidde planer på att gå med i det som senare kom att benämnas det pommerska kriget. Den svenska regeringen beslöt den 22 juni 1756 att skyndsamt skicka 17 000 man till Pommern. I Stralsund fanns redan 5 000 man.¹⁸²

Tabell:5 :8. Svenska krigsmakten i Tyskland 1757.

	Komp.	Manskap
Indelt infanteri	66	10 200
Värfvadt infanteri	52	6 754
Indelt kavalleri	32	4 040
Summa:	150	20 994

Källa: Säve 1915 s. 56.

Anm.: Förutom ovanstående manskap fanns det också 1 131 män från artilleriet. Tillsammans fanns det alltså år 1757 22 125 män i Pommern, officerarna oräknade.

Den svenska arméns utrustning var vid den här tiden mycket undermålig. Det innebar att ca 17 000 man hade skickats till Pommern, innan all erfor-

¹⁸¹ Uppgifterna om pommerska kriget är hämtade ur Säves bok *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757–1762*. Säve är mycket kritisk till att den svenska regeringen skickade ut soldater till kriget utan tillfredställande utrustning. Han nämner inte den kraftfulla insats som görs för att få fram nytt material till trupperna. En anledning till Säves kritiska inställning kan vara hans negativa uppfattning om Frihetstiden. Det framgår i följande mening: ”Så följde nya partivåfningar, tillsammans Gustav III den minnesvärda 19 augusti 1772 gjorde slut på frihetstidens statsskick och de korruperade ’magtegende’ ständernas valde och därmed räddade Sverige från att dela Polens öde.”

¹⁸² Säve 1915 s. 55. I Carlsson–Rosén II 1964 s. 156–157 nämns siffran 3 000.

derlig utrustning fanns tillgänglig. Det blev nu Krigskollegiets uppgift att lägga ut beställningar för att så snabbt som möjligt få fram den nödvändiga utrustningen. Det krävdes alltså stora insatser från myndigheterna, men också från alla de människor som var inblandade i produktionen. Det fanns en kraftig kritik från soldaternas sida. De klagade över att bl.a. skor och strumpor var oanvändbara. Närkes och Värmlands regementen hade erhållit sin sista mundering i 1749. Den var nu alldeles utsliten. Soldaternas gevär hade tillverkats utan tillräcklig kontroll, vilket innebar att flera vara obrukbara. De medskickade kulorna tillhörde en äldre modell och fick därför omstötas.¹⁸³ Under året i 1758 påbörjades leveranserna av nya klädespersedlar. Det var emellertid först under i 1759 och de kommande åren som de stora leveranserna gjordes.¹⁸⁴ Här var i hög grad den halländska stickningsindustrin inblandad.

Halländska strumpor till Pommern.

Det var alltså Kungliga Krigskollegiet som hade till uppgift att göra beställningar som var nödvändiga för att få en stridsduglig svensk armé. Det var i en skrivelse till den halländska landshövdingen i januari i 1758 som Krigskollegiets representant tog upp arméns stora behov av ullstrumpor. Några månader senare fick handelsmän i Laholm till uppgift att leverera 200 par strumpor per månad, fritt till Ystad.¹⁸⁵ Detta blev inledningen till några hektiska år, då hemindustrin i sydligaste Halland kom att tillverka stora mängder soldatstrumpor. Den sydhalländska stickningsindustrin ställdes nu inför en stor utmaning, att klara av att förse den svenska armén i Pommern med i 0 000-tals soldatstrumpor. Under åren i 1759–1762 gjorde Krigskollegiet stora beställningar, förutom av vapen, även av kommisskläder, dvs. uniformer, strumpor, skjortor och skor. Kollegiets tjänstemän tog därför kontakt med klädesfabriker och hantverkssocieteter samt med landshövdingar för att snabbt få fram avtal om avsevärda beställningar.¹⁸⁶ Vid en genomgång av räkenskaperna i Beklädningskontorets arkiv samt skrivelser mellan landshövdingen och Krigskollegiet, liksom landshövdingens kontakt med bl.a. magistraten i Laholm, visar att omfattande beställningar gjordes av soldatstrumpor från den halländska stickningsindustrin. Åtskilliga kontrakt slöts under de närmaste åren.¹⁸⁷ Den store organisatören av verksamheten var handelsmannen och företagaren Petter Pettersson i Laholm, som under

¹⁸³ Säve 1915 s. 62.

¹⁸⁴ Krigskollegiets arkiv. Beklädnadskontoret. GI:a. Räkenskaper i 1757–1759. KA.

¹⁸⁵ Hallands landskontors arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet i 1756–1760 D:6. Nr 7. LLA.

¹⁸⁶ Nyberg i 1999 s. 155.

¹⁸⁷ Kungliga Krigskollegiets arkiv. Beklädningskontoret. KA.

de här åren levererade sammanlagt ca 49 500 par strumpor till armén. Den halländska landshövdingen hade en viktig roll då han som tidigare nämnts fungerade som en mellanhand mellan den centrala och den lokala nivån. Boråsarna, som länge dominerat distributionen av den halländska textila tidigindustrin, fick nu en kraftfull konkurrens när det gällde leveranser av soldatstrumpor till militären. Det var emellertid inte bara strumpor som boråsarna levererade till militären. I räkenskaperna finner man att de också levererade stora mängder av skjortor, skor och kläde.¹⁸⁸ En del av dessa varor hade av allt att döma också tillverkats i Halland. Boråsarna tycktes ha ett stort inflytande på leveransen även av dessa varor till militären.

Varför lyckades då Laholmsköpmännen bryta boråsarnas makt över distributionen, då det gällde just soldatstrumpor? Den sannolika förklaringen till detta är att när det gällde stickade ylleveror, så låg hela produktionsprocessen i halländska händer. Så var t.ex. inte fallet vid tillverkningen av vadmaltstyg. Det köptes obearbetat och slutbearbetningen, däribland färgningen, skedde i Borås eller i någon annan stad. Producenterna var i det här fallet beroende av uppköpare, som kunde färdigställa varan.¹⁸⁹

Bland de s.k. boråsarna, som var inblandade i den halländska handeln med Krigskollegiet, har jag lyckats identifiera två handelsmän från Borås. Namnen på dem är Peter Hall och Lars Hallenberg.¹⁹⁰ En genomgång av källmaterialet visar att de tillsammans under de här åren levererade ca 37 750 par soldatstrumpor; se tabell 5:9. De båda boråsarna var också stora leverantörer till krigsmakten av inte bara strumpor utan också av soldat-skjortor, kommisskor och uniformstyger. Hur mycket av deras leveranser som kom från Halland är omöjligt att säga, men skrivelser mellan Kungliga Krigskollegiet och landshövdingen i Halland visar att Peter Hall och Lars Hallenberg även var inblandade i sådana leveranser från Halland.¹⁹¹ Det är därför högst sannolikt att en del av dessa klädespersedlar också kom från länet. Angående mindre klädespersedlar som t.ex. skor och hattar fanns det en förordning från 1725 som reglerade kronans beställningar av dessa persedlar. I några fall lyckades även hantverkare i städerna skriva kontrakt med Krigskollegiet om leveranser till armén. På varje garnisonort skulle hantverksämbetena anlitas av militären.¹⁹² År 1756 levererade t.ex. sju skomakare från Varberg 250 par kommisskor till armén i Pommern. Ett annat exem-

¹⁸⁸ Kungliga Krigskollegiets arkiv. Beklädningskontoret. Räkenskaper. Medelshuvudböcker 1760–1763. KA.

¹⁸⁹ Hanssen 1952 s. 224.

¹⁹⁰ Peter Hall (1708–1776) var handels- och rådman i Borås, tillhörde riksdagen 1751–1752. Han var bror till Johan Peter Hall (1702–1743), som var riksdagsman 1740–43. (Svenskt Biografiskt Lexikon 1945.) Lars Hallenberg var också handelsman och fabrikörför i Borås, bl.a. var han delägare i ett tobaksspinneri. (Forsell 1953 del 2 s. 30 och 51.)

¹⁹¹ Se Hallands landskontor. Skrivelser från Kungliga Krigskollegiet 1759–1763 DII.7. LLA.

¹⁹² Magnusson 1987 s. 162.

pel är från 1759 då skomakare i Halmstad från maj 1759 till december samma år levererade 50 par skor i månaden, dvs. 400 par kommisskor.¹⁹³

Tabell 5:9. Kungliga Krigskollegiets beställningar av soldatstrumpor till armén under åren 1759–1762.

År	Petter Pettersson	Hall och Hallenberg	Övriga	Summa
1759	15 000 par	7 750 par	-	22 750 par
1760	14 000 par	2 580 par	8 000 par	24 580 par
1761	10 000 par	17 300 par	-	27 300 par
1762	10 500 par	10 000 par	15 000 par	35 500 par
Summa:	49 500 par	37 750 par	23 000 par	110 130 par

Källa: Krigskollegiets arkiv. Beklädningskontoret. Räkenskaper. Medelshuvudböcker 1757–1759 och 1760–1763. KA.

Kommentar.

Tabellen visar att nästan hälften av arméns behov av soldatstrumpor under åren 1759–1762 levererades av Petter Pettersson i Laholm. Under rubriken ”Övriga” döljer sig i huvudsak leveranser från Åbo. I närheten av staden ligger Nädental (Naantali). Åbotrakten var centrum för strumpstickandet som hemindustri.¹⁹⁴ Kontrakt slöts mellan förläggare i samma stad och landshövdingen i Åbo, som representerade Krigskollegiet.¹⁹⁵

Under åren 1759–1762 kunde alltså den halländska stickningsindustrin årligen tillverka mellan 20 000–25 000 par strumpor till militären. De framtagna uppgifterna visar att det fanns en mycket stor produktionskapacitet i den halländska stickningsindustrin. Detta innebär att många hushåll i sydligaste Halland vid den här tiden måste ha varit sysselsatta med att tillverka soldatstrumpor för den svenska armén. Det handlar om en imponerande arbetsinsats med tanke på det tunga arbete som låg bakom processen från ull till strumpa. Insatsen blev inte mindre betydelsefull om man beaktar att flertalet hushåll också hade ett mindre jordbruk att sköta. I kapitel 7 kommer själva arbetsprocessen inom stickningsindustrin att diskuteras.

¹⁹³ Hallands landskontor. Skrivelser från Krigskollegiet D:7 1756–1760. LLA.

¹⁹⁴ Vainio–Korhanen 2000 s. 60.

¹⁹⁵ Kungliga Krigskollegiets arkiv. Beklädningskontoret. Räkenskaper. Medelshuvudböcker 1760–1763. KA.

”Stickande” hushåll

Hur många hushåll kan då ha varit inblandade i stickningsindustrin i mitten av 1700-talet? Bristen på relevant källmaterial gör det svårt att besvara frågan. Det vi vet från samtida berättelser är vilka socknar som i huvudsak var inblandade i verksamheten. Enligt Barchaeus (1773) var det sex socknar, nämligen Rännes löv, Ysby, Hasslöv, Våxtorp, Karup och Skummeslöv.¹⁹⁶ Denna uppgift stämmer i stort sett med vad man kan läsa i Göteborgs stifts matrikel från 1764, där prosten Berg skriver att: ”strumpestickandet är allmänt från Hallandsås till och med Laholms socken”. Han tycks i sin mera vaga beskrivning dock ta med ytterligare ett par socknar. I början av 1800-talet tycks allt fler av häradets socknar vara inblandade i stickning för marknaden.

Utgångspunkten för en hypotetisk beräkning är att Barchaeus konkreta uppgifter stämmer, dvs. att de sex nämnda socknarna i huvudsak stod för produktionen av de stickade soldatstrumporna under det pommerska kriget. Som tabellen nedan visar fanns det i dessa socknar 513 hushåll år 1760. I den landsbygdsbaserade textilframställningen utgjorde kvinnorna enligt forskningen sannolikt den dominerande arbetskraften.¹⁹⁷ Antalet mantalskrivna personer var 1945. Något mer än hälften bör ha varit kvinnor, dvs. ca 1 000.

Tabell 5:10. Antal mantalskrivna och hushåll i några socknar i Höks härad år 1760.

Socknar	Mantalskrivna (15–63 år)	Hushåll
Ränneslöv	353	95
Ysby	178	55
Hasslöv	221	60
Våxtorp	665	185
Karup	353	80
Skummeslöv	175	38
Summa:	1 945	513

Källa: Ejwertz, Axel 1976 s. 277.

Under år 1760 tillverkades ca 14 000 par strumpor till den svenska armén

¹⁹⁶ Barchaeus 1773/1924 s. 95.

¹⁹⁷ Ahlberger 1988 och Boquist 1988 s. 60.

på Peter Peterssons förlag. Om vi antar att 80 procent av hushållen var inblandade i verksamheten, skulle detta innebära att ca 400 hushåll och 800 kvinnor var sysselsatta med stickning för Petter Pettersson. Enligt Osbeck behövdes det en mark ull (=340 g) för att sticka ett par strumpor. Det krävdes alltså ca 4760 kg ull för att producera 14000 par strumpor.

Enligt Barchaeus kunde ”en strumpa bindes om dagen”.¹⁹⁸ Min kalkyl skulle innebära att varje kvinna stickade ca 18 par strumpor under året eller att varje hushåll tillverkade ca 35 par strumpor under året. I arbetsdagar skulle detta göra ca 70 dagar. Till detta kom arbetet med kardning, spinning och valkning. Med tanke på att dessa kvinnor också var sysselsatta med hushållsgöromål och hjälpte till med jordbruket var det en aktningvärd arbetsinsats de stod för. Detta teoretiska exempel visar samtidigt att det är rimligt att de nämnda socknarna kunde producera ovanstående nämnda antal strumpor och t.o.m. fler, som leveranserna till militären 1759 och 1762 tyder på.

Som tidigare nämnts levererade också de båda boråshandlarna Peter Hall och Lars Hallenberg till armén ytterligare några tusen soldatstrumpor som med stor sannolikhet har tillverkats i sydligaste Halland. Dessa finns inte med i ovanstående beräkningar. Det gör inte heller eventuella andra stickade ylleveror som tillverkades för den civila marknaden. Det är dock rimligt att anta att när staten gjorde dessa stora beställningar fick allmogen framförallt koncentrera sig på att klara av de militära beställningarna.

Civila marknaden – allt viktigare

Under 1700-talets andra hälft var som tidigare nämnts staten den största köparen av de halländska strumporna genom sina beställningar till armén. Under 1800-talet, med undantag för kriget med Ryssland under åren 1808–1810, minskade militärens behov av materiel. Dessutom hade även den kommersiella stickningen av bl.a. strumpor spritts till fler regioner i Sverige. En genomgång av Krigskollegiets räkenskaper för åren 1811–1813, visar att det nu fanns flera handelsmän från olika delar av landet som levererade soldatstrumpor till den svenska armén.¹⁹⁹ Det var den civila marknaden som i stället blev allt viktigare för den halländska stickningsindustrin. Även om strumporna fortsatte att vara en stor produkt, blev nu trakten mera känd för andra stickade varor. En sådan vara var de s.k. sjömanströjorna. Redan i landshövdingens ämbetsberättelse från år 1726 nämns tröjorna som en kommersiell produkt, men det var framförallt under 1800-talet som sjö-

¹⁹⁸ Barchaeus 1773/1924 s. 95.

¹⁹⁹ Krigskollegiets arkiv. Intendentdepartementet GVI:3. Räkenskaper 1811–1813. KA.

manströjorna blev en viktig försäljningsvara. Det var ett arbetsplagg som också gick under benämningen sjömanströja eller jysketröja. Tillverkningen av dessa tröjor kom att ge sysselsättning åt många familjer i sydligaste Hal-land. Tröjorna tillverkades av naturvit islandsull, dvs. av ull som inte var av den bästa kvalitén och som därmed krävde mycket bearbetning innan spinningen kunde påbörjas.²⁰⁰ Andra massproducerade varor var t.ex. vantar och mössor. Hur stor produktionen var till den civila marknaden under 1700-talets senare hälft är svårt att uppskatta, eftersom det saknas relevant källmaterial. Vilken omfattning fick då stickningsindustrin under 1800-talet? Den blev ju alltmer intressant, då de militära beställningarna minskade men efterfrågan på den civila marknaden ökade. Vi måste gå vidare med den frågan.

1800-talets stickningsproduktion

Det är först ett par årtionden in på 1800-talet som det går att finna uppgifter om produktionens storlek i offentligt material. De finns i en del av de rapporter som länsmännen lämnade till kronofogdemyndigheten i Laholm. Länsmanrapporterna finns i bästa fall bevarade i respektive kronofogdearkiv i landsarkiven. För Laholms fögderi finns rapporter bevarade från och med år 1822.²⁰¹ Länsmännen var kronofogdens biträden i länsmanndistriktet. Fögderiet var indelat i ett antal länsmanndistrikt som normalt omfattade ett antal socknar. Laholms fögderi var indelat i tre distrikt; se karta 5:2.

Länsmanrapporterna ger ofta en god uppfattning om respektive distrikts näringsstruktur. Ibland görs också uppskattningar av produktionen. Uppgifterna gäller dock hela länsmanndistriktet och inte för en viss socken. Ibland ges dock en sådan information, att det blir möjligt att något så när får reda på var produktionen faktiskt skedde.

Landshövdingen baserade i sin tur sina femårsberättelser på kronofogdarnas rapporter från länets fögderier.²⁰² Femårsberättelsernas källvärde är som tidigare nämnts omdiskuterat, eftersom landshövdingarna ibland kunde ha behov av att försvara sin ämbetsförvaltning, alternativt motivera en framställan till centralmakten om hjälp.²⁰³ De kan alltså ha en tendens som slår åt olika håll. Men i sin rapportering av sakuppgifter kunde lands-

²⁰⁰ Wintzell 1976 s. 35f.

²⁰¹ Kronofogde- och länsmanrapporterna finns i Landsarkivet i Lund. Den äldsta bevarade rapporten är från 1822. Rapporterna är handskrivna.

²⁰² Från 1818 finns landshövdingarnas berättelser tryckta och utgivna. Från perioden 1856–1860 t.o.m. 1900–1905 finns de publicerade i Bidrag till Sveriges Officiella Statistik, litt. H.

²⁰³ Norborg 1968 s. 150

- 1 Östra Karup
- 2 Hasslöv
- 3 Våxtorp
- 4 Hishult
- 5 Skummeslöv
- 6 Ränneslöv
- 7 Ysby
- 8 Laholms socken
- 9 Knäred
- 10 Tjärby
- 11 Veinge
- 12 Trönninge
- 13 Eldsberga
- 14 Tönnersjö
- 15 Snörestorp
- 16 Breared
- 17 Övraby
- 18 Fjällgime
- 19 Enslöv
- 20 Torup
- 21 Kinnared

Karta 5:2 Laholms fögderi med länsmandadistriktet. Södra distriktet utgörs av socknarna nr 1–7 samt nr 12 och 15 mellersta distriktet av socknarna nr 9–14 samt nr 16.

Källa: Hallands Landsbeskrivning 1729. Laholms fögderi.

hövdingarna knappast ljuga; de förväntades bygga på grundläggande statistik. Sannolikt är tillförlitligheten ännu större när det gäller kronofogde- och länsmanrapporterna som ligger närmare den konkreta verkligheten. I första hand är det dessa som använts, även om några uppgifter hämtas från landshövdingeberättelserna.

De olika rapporternas form bestämdes av centralt utskickade cirkulär.²⁰⁴ Detta gör att man kan följa utvecklingen inom de nämnda områdena under en längre period. Det finns dock en risk att länsmännen av slentrian helt enkelt skrev av tidigare rapporter, varför vissa uppgifter kan vara föråldrade. Ingenting tyder dock på att detta skulle vara det normala, och dessa samtida rapporter är en mycket värdefull källa för att belysa hur människor försörjde

²⁰⁴ Se Kronofogdearkivet i Laholms fögderi 1829–1917, H1 a, Brev 1829 instruktioner hur näringarna skall redovisas samt Brev 1847 instruktioner om tabeller över handlande m fl. Avsändare var Kommerskollegium.

sig inom distriktet. Det var ju länsmännen som kom närmast verkligheten av de civila myndighetspersoner som fanns i trakten.

Är då rapporternas produktionsiffror att lita på? Länsmännen fick i huvudsak fram sina uppgifter med hjälp av fjärdingsmannen och prästen i socknen; därför borde talen kunna anses vara ganska pålitliga i den mening- en att uppgiftslämnarna var nära den verklighet som de studerade. De hade inte heller någon anledning att försöka ljuga. Trots detta bör de tolkas med försiktighet. Även de ansvariga var medvetna om svårigheterna att få fram korrekta uppgifter. I en av rapporterna skriver länsmannen: ”att meddela några tillförlitliga uppgifter om beloppet för ylletillverkningen som från orten avyttras står ej i mänsklig förmåga, men antagligen/.../.”²⁰⁵ Uttalandet är ett bevis på att även länsmannen kände en osäkerhet och att talen bör ses som uppskattningar

I Laholms fögderi tillverkades stickade varor som strumpor, ylletröjor och vantar främst i det södra länsmandistriktet. Både Våxtorps och Hishults socknar tillhörde fögderiets södra distrikt. I det mellersta distriktet producerades också stickade varor, men här tillverkades också vadmalstyg; se närmare i tabellerna 5:11 och 5:12.

Tabell 5:11. Uppgifter rörande produktion av textilvaror, Laholms fögderi, vissa år.

År	Södra distriktet	Mellersta distriktet
1829	30 000 par strumpor, 1 200 par vantar, 100 bindtröjor, 1 500 alnar vadmal och 1 500 nöthårstücken.	20 000 alnar vadmal (av egen ull), 12 000 alnar vadmal (av utlämnad ull).
1831	Över 40 000 par strumpor, 2-3 000 par vantar och 350 bindtröjor.	47 000 alnar vadmal. I Laholm tillverkades ca 20 000 par strumpor och 600 bindtröjor.
1833	40 000 par strumpor, 2-3 000 par vantar, 300-350 bindtröjor och 20-30 000 alnar vadmal.	
1851	Lokala förläggare tagit in ca 1 000 lispund islandsull för tillverkning av tröjor, strumpor och mössor.	Saknas uppgifter.
1854	Tröjor, mössor och vantar tillverkas.	25 000-30 000 alnar vadmal samt tillverkning av tröjor, strumpor m.m.

²⁰⁵ Hallands landskanslis arkiv DIII fa:60. (Kronofogderappen för år 1847.) LLA.

- 1857 Lokala förläggare tagit in Saknas uppgifter.
omkring 1 000 lispund
islandsull.
- 1860 Lokala förläggare tagit in Saknas uppgifter.
omkring 600 lispund islandsull.

Källa: Kronofogdearkivet för Laholms fögderi H1 B:1.

Tabell 5:12. Uppgifter rörande produktion av textilvaror, Laholms fögderi, vissa år.

- 1831 50 000 alnar vadmal, 40 000–50 000 par strumpor, 2 000–3 000 par vantar, 300 bindtröjor.
- 1833 20 000–30 000 alnar vadmal, 40 000 par strumpor, 2–3 000 par vantar, 300–500 bindtröjor. Boråsarna lämnade ut 200 lispund.
- 1834 30 000 alnar vadmal, 40 000 par strumpor, 2 000 par vantar, 300 bindtröjor. Boråsarna lämnade ut ca 600 lispund.
- 1842–1847 Omkring 30 000 alnar vadmal per år.
- 1850 Omkring 30 000 alnar vadmal per år.
- 1856–1860 30 000 par hel- och 36 000 par halvstrumpor, 28 000 par vantar, 80 000 fot vadmal och 5 000 täcken. Utelämnades 1 600 centner ull.
- 1866–1870 30 000 par hel- och 36 000 par halvstrumpor, 27 000 par vantar, 6 500 täcken och 60 000 fot vadmal.

Källa: Landshövdingeberättelser för Halland 1856–1860 och 1866–1870. (BiSOS, KB:s femårsberättelser.)

Tabellerna visar att den sydhalländska textiltillverkningen och då inte minst produktionen av stickade varor under 1800-talet hade en stor omfattning, vilket innebar att den måste ha haft en stor betydelse för försörjningen i området vid den här tiden. Flera uppgifter visar att det inte var ovanligt att 40–50 000 par strumpor producerades per år, dvs. mer än dubbelt så mycket som Petter Pettersson årligen levererade till armén på 1700-talet. Stickade varor tillverkades främst i södra och mellersta distriktet, dvs. ungefär Höks härad. I norra länsmanndistriktet, dvs. i huvudsak Halmstad och Tönnersjö härad, hade vadmalstillverkningen sitt största fäste.²⁰⁶

Stickningsindustrins betydelse för försörjningen i mitten av 1800-talet bekräffas av en skrivelse från den 26 januari 1850 av Petter Möller, sekreterare i Hushållningssällskapet till den halländske landshövdingen. Skrivelsen

²⁰⁶ Hamrén 1742 s. 48; Osbeck 1796/1922 s.92 och Barchaeus 1773 s. 88f.

handlar i huvudsak om ylltillverkningen i södra Halland. Möller skriver: ”denna husslöjd utgör ett hufvedwillkor för allmogens ekonomiska bestånd och man kan med full säkerhet påstå, att värdet deraf uppgår till en brutto-summa af 4 00 000 Rd rgt, endast hos Laholms, Woxtorps och Ränneslöfs upphandlare. På sistnämnda orter kan denna näring anses vara permanent!” Hushållningssällskapets skrivelse bekräftar stickningsindustrins betydelse för försörjningen i sydligaste Halland vid mitten av 1800-talet.²⁰⁷

Sammanfattning.

I detta kapitel har jag diskuterat stickningsindustrins produktionsformer och omfattning från 1740-talet och framåt. På Wallens gods i Våxtorps socken fanns en tradition att låta frälsebönderna sticka strumpor till godsets herrskap. I mitten av seklet visar i varje fall jordeboksmaterial att räntan i huvudsak betalades i kontanter med undantag för stickningen av strumpor och tillverkningen av smör. Tidigare betalades räntan förmodligen i huvudsak in natura. Förmågan att kunna betala sin ränta i kontanter berodde förmodligen till viss del på att stickningen för marknaden vid den här tiden gav tillräckliga penninginkomster. Dessutom lämnade också godsets ägare fru Lilliehöök ut fint ull till en mer kvalificerad stickning, s.k. mönsterstickning. Den tidiga stickningsindustrin organiserades av Wallens gods och finansierades med godskapital. I Central- och Östeuropa fanns i regioner med starka feudala institutioner en omfattande protoindustrialisering.²⁰⁸ Intresset för den kommersiella stickningen på Wallens gods avtog i samband med att godset under 1800-talet inriktade sig på att utveckla jord- och skogsbruket. Det blev svårt för tidigindustrin att utvecklas under godsstrukturen om godsägaren valde att satsa på annat. Kanske berodde detta på det ”personliga beroendet” av godset som begränsade frälsehushållens möjligheter att utnyttja den ekonomiska liberalisering som skedde under 1800-talet.

Det var alltså i stället den svenska krigsmaktens stora behov under 1700-talet av bl.a. klädespersedlar, i det här fallet strumpor, som fick den halländska stickningsindustrin att blomstra under delar av 1700-talet. Min undersökning visar att under det s.k. Pommerska kriget levererade den halländska stickningsindustrin mellan 20 000 och 25 000 par strumpor per år till armén. Flertalet skickades till den illa utrustade svenska armén i Pommern. Siffrorna visar att den halländska stickningsindustrin hade en betydande produktionskapacitet. Den tidigmoderna staten spelade alltså en viktig roll

²⁰⁷ Peter Möllers skrivelse, se Civildepartementet, konseljakt 15 mars 1850. RA.

²⁰⁸ Myska 1988 s. 169ff och Klíma 1991 s. 127ff.

för protoindustrins utveckling i ett land. Statens roll kommer närmare att diskuteras i nästa kapitel.

Varför var då förlagssystemet ett framgångsrikt sätt att organisera den halländska stickningsindustrin? Hemindustrins förmåga att kunna möta dramatiska förändringar av efterfrågan var en stor fördel. Vid minskad efterfrågan kunde flertalet stickningshushåll livnära sig på sitt lilla jordbruk. Kombinationen jordbruk – textilproduktion medförde alltså en relativt god överlevnadsförmåga trots de stora variationerna i efterfrågan främst på 1700-talet. I forskningen har detta symbiotiska förhållande mellan jordbruk och tidigindustriell verksamhet uppmärksamats.²⁰⁹ En centraliserad fabriksstillverkning var vid den här tiden mycket sårbar och hade svårt att klara av de ofta dramatiska efterfrågeförändringar som skedde t.ex. i samband med statens stora beställningar av militärmateriel.

I mitten av 1700-talet togs stickningsindustrin över av köpmän i Laholm och organiserades som en förlagsverksamhet. Under andra hälften av seklet blev Laholm en framgångsrik förlagsort. Köpmännen utnyttjade den stora kunskap i stickning som fanns på landsbygden kring Laholm. Kunskapen i stickning hade spritts från Våxtorp till dess grannsocknar. Det finns inga bevarade källor som visar relationen mellan köpmännen och de sydhalländska godsägarna. Köpmännen fick emellertid utnyttja frälseshållen som producenter av stickade ylleveror. Dessa småproducenter blev inte helt beroende av stickningen, då flertalet också hade tillgång till lite jord. Det innebar att de klarade av stora fluktuationer i produktionen. Militärbeställningarna på 1700-talet ökade ju kraftigt i samband med krig för att drastiskt minska under icke-krigstid. På 1750-talet startade dåvarande borgmästaren Appelberg i Laholm en strumpfabrik som speciellt tillverkade kvinnostrumpor. Fabriken lades ner redan 1757 i samband med ägarens död. Dessutom gjorde boråsarna stora upphandlingar av stickade ylleveror i sydligaste Halland. De bedrev först s.k. samköp, dvs. boråsarna köpte upp ylleveror som de levererade till gårdfarihandlare. Dessa sålde sedan varorna på den svenska marknaden. Boråsarna levererade också strumpor till militären. I början av 1800-talet bedrev även boråsarna förlagsverksamhet i södra Halland. Det var inte ovanligt att olika produktionsformer levde sida vid sida. I den internationella forskningen används begreppet konglomeration för att beteckna samexistensen mellan olika produktionsformer.²¹⁰

Laholm som under flera decennier på 1700-talet haft en mycket gynnsam ekonomisk utveckling drabbades i slutet av seklet av flera negativa händelser. Lagans inlopp slammade igen. Detta förhindrade all sjöfart till sta-

²⁰⁹ Berg 1985 s. 78ff.

²¹⁰ Cerman 1993 s. 286ff.

den. Andra faktorer var flera storbränder, landsbygdsbefolkningens ökade ekonomiska aktiviteter och nyckelpersoners död. Allt detta fick stora negativa konsekvenser för stadens ekonomi. Även om stadens invånare fortsatte att sticka yllevor, så förlorade Laholm sin position som central förlagsort för stickningsindustrin. I Halmstad fanns entreprenörer som var beredda att ta över leveranserna till militären. I början av 1800-talet övergick militärens beställningar till jungfru Richardy i Halmstad. Under ett par decennier levererade hennes förlagsverksamhet strumpor och stövletter till den svenska armén. Som producenter utnyttjade hon hushållen i flera av Höks härads socknar. Laholms stad förde en alltmer tynande tillvaro.

I det ursprungliga protoindustrialiseringsbegreppet begränsades stadens uppgift till att förläggarna därifrån organiserade förlagsproduktionen. Staden hade emellertid enligt min analys en viktigare roll än att vara hemort för förläggarna. Det är mer korrekt att se en samverkan mellan stad och landsbygd än en strikt arbetsfördelning mellan stad och landsbygd.²¹¹

Under 1800-talet minskade beställningarna från krigsmaktens sida. Däremot ökade efterfrågan av stickade varor från den civila marknaden. I mitten av 1800-talet var den halländska stickningen framgångsrik och i flera socknar i Höks härad var den en mycket viktig näring. Här tillverkades förutom strumpor även tröjor, vantar m.m.

Några decennier kring mitten av 1800-talet var det enligt mina resultat inte ovanligt att regionen producerade 40 000–50 000 par strumpor per år förutom ett stort antal andra stickade yllevor. Uppgifter om produktionen vid den här tiden finns i kronofogdearkiven och i Hushållningssällskapets material. Det visar att stickningen betydde mycket för allmogens försörjning i området.

²¹¹ Berg 1991 s. 6 och Cerman 1993 s. 282ff.

6 Stickningsindustrins kommersiella nätverk

Inledning

Detta kapitel skall bl. a. handla om stickningsindustrins avsättningssystem, dvs. försäljnings- och distributionsleden, men också om bondeförläggare och gårdfarihandel. Vilka var avnämarna och mellanhänderna?

I kapitlet kommer också statens roll såväl på central som på regional nivå att diskuteras mer än vad som skett i föregående kapitel, där statsmaktens behov av utrustning till krigsmakten berördes. Den tidigmoderna staten kom nämligen som framgått att på flera sätt spela en viktig roll för den tidigindustriella utvecklingen.¹ Inte bara därför att den satte upp de spelregler som gällde i samhället, utan också ofta som en stor köpare av tillverkade varor. Staten var alltså en av avnämarna. Boråsarna hade som tidigare nämnts en dominerande ställning som uppköpare och distributörer av den halländska tidigindustriella textiltillverkningen. Vilken betydelse fick detta?

Under 1800-talet skedde en successiv liberalisering av den svenska ekonomin. Detta förändrade även spelreglerna för tidigindustrin. Flera reformer genomfördes, inte minst på handelns område, och det påverkade stickningsindustrin. Dessa reformer diskuteras längre fram i kapitlet. Vad betydde dessa förändrade institutionella förhållandena för stickningsindustrins utveckling i området?

Nätverksbegreppet

I kapitlet används nätverksbegreppet. Nätverksanalys är en väletablerad forskningsmetod i många vetenskaper.² Under senare år har intresset bland svenska historiker ökat för att använda begreppet i syfte att bl.a. kartlägga informella kontakter och maktrelationer mellan människor. Själv använder jag emellertid här begreppet mer institutionellt och rumsligt, i linje med vad som förekommer inom företagsekonomisk forskning.³ Nätverksbegreppet

¹ Ogilvie 1993 s. 171 ff.

² Karlqvist (red) 1990.

³ Hur svenska historiker under senare år har använt begreppet nätverk, se Hasselberg, Müller & Stenlås 1997, Hasselberg 1998, Dahl 1998, Florén 1998, Müller 1998 och Aronsson m.fl. 1999. Min nätverksmodell är till viss del inspirerad av företagsekonomins sätt att använda begreppet. (Håkansson 1987 och Nilsson 1990.)

har många fördelar. Man undviker den närsynta fixeringen vid hemindustri. Den sätter in utvecklingen i en vidare samhällelig kontext, där även staden integreras. Det *kommersiella nätverket* representerar här ett begrepp, som innebär att stickningsindustrins relationer (kopplingar) till omvärlden kommer i centrum för intresset. Det finns både interna och externa aktörer i nätverket. Nätverket används som begrepp i första hand för att visa interaktionen mellan aktörerna, men belyser också ett geografiskt mönster. Med *interna aktörer* menar jag de som verkar inom Höks härad, dvs. i första hand förläggare och producenter och deras relationer. *Externa aktörer* är de som inte ingår i själva produktionsprocessen och som i huvudsak verkar utanför regionen. Det är de som genom uppköp eller på annat sätt distribuerar de varor som marknaden efterfrågar.

I detta kapitel är uppgiften bl.a. att kartlägga de externa aktörernas betydelse för stickningsindustrin. Av de externa aktörerna är boråsarna mycket intressanta, då de under lång tid stod för distribution och försäljning av den halländska textila tidigindustrins produkter.⁴ Intressant är också att belysa statens roll som extern aktör, såväl på central som på regional nivå.

En nätverksmodell formas, som bl.a. Håkansson formulerat det, utifrån hur tre olika komponenter: aktörer, resurser och aktiviteter agerar.⁵ För att utföra aktiviteter krävs resurser. Aktiviteter innebär att resurser omvandlas. Genom att binda samman resurser på olika sätt kan både förädling och förändring uppnås.

Resurser i nätverksmodellen utgörs av fysiska, finansiella och personella tillgångar. Resurser kan t.ex. vara anläggningar, råmaterial, verktyg, kapital, försäljnings- och distributionskanaler, och inte minst den kompetens, erfarenheter och relationer som människorna representerar. Resurserna betraktas som heterogena, dvs. värdet av en resurs beror på hur den kombineras med andra resurser.

Aktiviteter utformas genom att resurser kombineras, förbrukas och/eller utbyts. I praktiken kan aktiviteter bestå av produktion, administration, inköp, försäljning och distribution. Aktiviteter måste ses som handlingar vilka är sammanlänkade i längre kedjor. En aktivitetskedja kan t.ex. vara en förläggare som lämnar ut råvaror till producenterna. Han får tillbaka de färdigtillverkade varorna. Försäljning och distribution sköts av utomstående.

Aktörer kan utgöras av företag, enskilda individer, samhällsrepresentanter och organisationer. Gemensamt för alla aktörer är att de kontrollerar vissa resurser och/eller aktiviteter. I ett förändringsperspektiv betyder det att varje utvecklingsförlopp påverkas av vilka aktörerna är, vilken tillgång till resurser de har samt i vilka aktiviteter de är engagerade.

⁴ Se bl.a. Millqvist 1991 s. 17 och Fridén 1991 s. 57.

⁵ Håkansson 1987 s. 13-19.

Tillsammans formar de tre variablerna resurser, aktiviteter och aktörer en nätverksstruktur. Aktörerna kontrollerar vissa resurser och därmed formar vissa aktiviteter en maktstruktur. För att kombinera resurser med varandra och med aktiviteter krävs kunskaper. Kunskapsstrukturen kommer att fungera som en sammanhållande kraft.⁶

Stickningsindustrins geografiska utbredning

Diskussionen om ekonomiska nätverk aktualiserar också forskarens val av region. Under perioden från mitten av 1700-talet till mitten av 1800-talet är stickningsindustrin spridd till flertalet socknar i Höks härad. Den är dock inte statisk, utan dess utbredning förändras över tid. Efter 1800-talets mitt, i samband med den agrara utvecklingen i västra delen av häradet, minskar dess utbredning till några få socknar i sydöstra delen av häradet. Höks härad är ett exempel på en administrativ region. Den administrativa regionen är fastlagd i form av administrativa gränser. Det handlar om gränser som kan ritas på en karta. En administrativ region avgränsas genom formella beslut och i syfte att underlätta administrationen av en viss verksamhet, till exempel rättskipning och skatteuppbörd. Insamling och redovisning av statistiska uppgifter följer vanligen den administrativa regionindelningen. Många av de territoriella indelningarna har en mycket lång historisk bakgrund. I den historiska forskningen har också i huvudsak det administrativa regionbegreppet använts i både social- och ekonomiskhistoriska analyser, inte minst därför att källorna just återfinns enligt administrativa gränsdragningar. Historikerna har sällan problematiserat ”rummet”.⁷ Det är först under de senaste decennierna som intresset för regionbegreppet i en mer teoretisk mening ökat bland svenska historiker.

Enligt teorierna för protoindustrialisering låg en regional arbetsdelning till grund för den tidiga industrialiseringen. Vissa regioner specialiserade sig på att tillverka livsmedel och andra på att tillverka olika slags tidigindustriella varor. Historikerna har därmed tvingats att mer systematiskt tänka igenom rumsavgränsningens betydelse. Forskningen kring tidigindustrialiseringen har alltså bidragit till en mer problematiserad rumsuppfattning.⁸

I den protoindustriella forskningsdebatten har t.ex. Sidney Pollard en regional ansats i försöken att förklara den europeiska industrialiseringsprocessen. Hans regionbegrepp är uttalat funktionellt – ”a region as the operative economic unit”. – men samtidigt idiografisk, dvs. han beskriver regio-

⁶ Håkansson 1987.

⁷ Aronsson 1995 s. 109ff.

⁸ Florén & Rydén 1992 s. 89ff.

ner som existerar i verkligheten.⁹ Även Franklin Mendels förespråkar en regional ansats. Hans regionbegrepp glider mellan en idiografisk position till en mer uttalad funktionell syn.¹⁰ Jag har funnit sympati för deras sätt att använda regionbegreppet, trots att de använder begreppet mindre stringent. Jag har därför funnit det lämpligt att i och för sig använda den administrativa regionen, dvs. Höks härad, som utgångspunkt, men inte låta analysen stanna vid dess gränser. Därför används också resonemang i termer av en mer funktionell region som bestäms av stickningsindustrins funktionella nätverk.

Vid sidan av de territoriella indelningarna för län, häradet och socknar fanns alltså en rad verksamheter med egna osynliga regioner som skapades utan hänsyn till den territoriella regionen. Den halländska stickningsindustrin kan ses som ett exempel på en sådan mer funktionell region. Under tidigt 1700-tal var stickningsindustrins kärnområde socknen Våxtorp. Därför spreds den till grannsocknarna och åtminstone under delar av 1800-talet sammanföll den i stor utsträckning med häradet för att under senare delen av 1800-talet koncentreras till östra delen av häradet. Stickningsindustrin i Höks härad ingick som tidigare nämnts i sin tur i den större västsvenska protoindustriella regionen. Denna kan ses som ett stort sammanhängande område som sträckte sig från södra Västergötland, den s.k. Sjuhäradsbygden, in i västra och större delen av Halland och mot gränstrakterna mellan Småland och Skåne.¹¹

Det är intressant att följa hur produktions- och distributionskedjan förändrades över tid, inte bara inom regionen, utan även dess relationer utanför. Inom tidigindustrialiseringen kan man se hur vissa regioner specialiserade sig på livsmedelstillverkning och andra på tidigindustriell tillverkning. Det var en av förutsättningarna för industrialiseringsprocessen. Näringslivet skapade regioner i samspel med politiska och kulturella faktorer. Äldre ekonomiska regioner "överlagrades" av nya regioner, när den sociala organiseringen av produktionen förändrades.¹²

⁹ Pollard 1981 s. 113.

¹⁰ Mendels 1980 s. 186ff.

¹¹ Isacson & Magnusson 1987 s. 26. Se även Utterström II 1957 s. 72 och Johansson 1993 s. 9ff.

¹² Florén & Rydén 1992 s. 92ff.

Boråsarnas centrala roll för den halländska textila tidigindustrin

I tidigare kapitel har det framgått att boråsarna¹³ hade en central roll under lång tid, när det gällde upphandlingen och distributionen av stickade varor från Halland till den skandinaviska marknaden. Staden Borås fick 1622 fullständiga stadsprivilegier. Staden grundades för att få slut på bondehandeln i södra Västergötland, dvs. det område som senare fick benämningen Sjuhäradsbygden.¹⁴ Redan på 1500-talet var området känt för sin köpenskap. Borås erhöll 1624 helt unika privilegier att som Sveriges enda stad ha rätt att bedriva gårdfarihandel i hela riket.¹⁵ I samband med det nordiska mötet i Sjöaryd år 1624 enades man om boråsarnas rätt att också bedriva handel i Danmark och Norge. Privilegierna gällde alltså också i Halland. Det är tydligt att boråsarna räknade Halland som sitt naturliga handelsområde.¹⁶ Redan 1630 hade boråsarna inrättat bodar inte bara i sin egen stad utan även vid Pedermissan i Laholm, Andersmissan i Varberg och Brittmässan i Ullsjö.¹⁷

Efter freden i Brömsebro fick boråsarna problem med sin handel i Halland. Den blev nu plötsligt betraktad som olagligt landsköp, dvs. handel med och lagring av köpmansvaror på landsbygden. Vid den här tiden uppskattade hallänningarna boråsarnas stora uppköp ute i gårdarna och på marknaderna. De hade genom boråsarna fått tillgång till den svenska marknaden. Flera halländska socknar begärde därför år 1650 att boråsarna skulle få fortsätta bedriva sin handel. De menade att de lokala städerna inte hade organisation för att taga hand om deras textila produkter.¹⁸ I en resolution från 1664 fastslogs att Borås fick rätt till gårdfarihandel inte enbart i de ”nya provinserna” utan inom hela riket.¹⁹ Det gällde främst rätten att sälja järn-

¹³ I min genomgång av halländska kamerala texter och litteratur från i huvudsak 1700-talet används begreppet *boråsare* för den som bedrev kringföringshandel och som kom från Boråstrakten. Det skedde emellertid en urholkning av boråsarnas privilegier. År 1680 fick även allmogem från de omkringliggande häraderna privilegium att bedriva gårdfarihandel i hela riket. Det är alltså troligt att de som gick under benämningen boråsare också var personer som kom från landsbygden kring Borås. I avhandlingen används i huvudsak begreppet boråsare, men i några fall också begreppet *västgötar*. Enligt Borås första historieskrivare Nils Hufvedsson Dal kallades dessa handelsmän också för ”westgöthar, (Dal, N. Hufvedsson 1719 s. 53.) Det kan i detta sammanhang nämnas att staden Ulricehamn år 1803 fick samma rättigheter som Borås. (Sternér 1970 s. 111.)

¹⁴ Sjuhäradsbygden omfattar Gäsene, Ås, Vedens, Bollebygds, Marks, Kinds och Redvägs häraderna samt städerna Borås och Ulricehamn.

¹⁵ Millqvist 1991 s. 17.

¹⁶ Forsell 1953 1 s. 159.

¹⁷ Forsell 1953 2 s. 41.

¹⁸ Millqvist 1991 s. 29.

¹⁹ Millqvist 1991 s. 30.

och trävaror på landsbygden.²⁰ En framställning från Varberg år 1675 gav Borås rätt till uppköp i hela Halland, även av textilier.²¹

Handeln med textilier var redan tidigt omfattande i södra Halland. Den äldsta produkt som tillverkades för avsalu var förmodligen vadmal.²² Det var stora kvantiteter vadmal som hemindustrin levererade till Borås. Det finns en bevarad tulljournal från år 1639 som visar att borgmästaren i Borås, Sven Pedersson (Persson), införde stora kvantiteter vadmal från Halland.²³ Vid Klevs tullstation infördes samma år ca 30 000 alnar vadmal som i huvudsak kom från Laholmstrakten.²⁴ Vid sina resor skulle Boråsköpmannen ha med sig ett handelspass ”tryckt på Charta Sigillata eller stemplat papper af 4 öre Sölf:mt”.²⁵ Passet visade att den resande bodde i Borås och hade fullgjort sina skyldigheter.²⁶

Om var de införda varorna tillverkats ger inte tullängderna något klart besked. I en riksdagsinlaga från Borås 1640 framgår det att köpmännen infört ”lärf, vallmar, sängkläder och andra sådana varor” från Danmark.²⁷ Dessutom fanns troligtvis också en omfattande smyghandel med Halland.²⁸ Det är också sannolikt att många av boråsarnas hemresor gick via Småland. Enligt Millqvist har inga journaler från dessa tullplatser bevarats.²⁹

Det var alltså en anseelig mängd vadmal som vävdes i Halland redan under 1600-talets första hälft. De viktigaste områdena för vadmalstillverkningen i den tidigare nämnda västsvenska protoindustriella regionen var, förutom Halland, Kind härad i Västergötland och Västbo härad i Jönköpings län.³⁰ I södra Halland var det hela Halmstads och Tönnersjös härader samt delar av Årstads härad. Det sistnämnda häradet gränsar till Kinds härad, som hade den största tillverkningen av vadmalsvävnad.³¹ I Höks härad tillverkades också vadmal för avsalu främst i socknarna Knäred och Veinge. Jordbruket hade i östra delen av häradet låg produktivitet och skogen var i stor utsträckning ersatt med ljunghedar.³² De nämnda socknarna låg i den s.k. skogsbygden och gränsade till Småland. Här fanns ett stort antal får på gårdarna.

²⁰ Sterner 1970 s. 77.

²¹ Sterner 1970 s. 78.

²² Uppgiften finns till Johan Söderlings charta från 1688. Samma uppgift bekräftas i Hallands landsbeskrivning från 1729.

²³ Sterner 1970 s. 53 ff. *Vadmal* är ett ganska tjockt tyg, kraftigt valkat och tillverkat av ull.

²⁴ Millqvist 1991 s. 44.

²⁵ Dal, N. Hufvedsson 1719 s. 107.

²⁶ Dal, N. Hufvedsson 1719 s. 107f.

²⁷ Dal, N. Hufvedsson 1719 s. 69.

²⁸ Dal, N. Hufvedsson 1719 s. 70f.

²⁹ Millqvist 1991 s. 44.

³⁰ Utterström 1957 del II s. 189.

³¹ Hamrén 1742 s. 48.

³² Utterström del II 1957 s. 189f.

När det gällde vadmalstillverkningen spelade boråsarna en betydelsefull roll. Från att ha varit samköpare³³ blev de i början av 1800-talet också förläggare genom att dela ut ull för vävning till allmogen. Ullen hade de importerat eller köpt från annan ort.³⁴ En annan viktig anledning till att boråsarna hade så stort inflytande över vadmalshandeln var att de köpte den 'direkt från vävstolen' och oberedd. Färgningen och stampningen gjordes i Borås eller någon annan stad.³⁵ Vilka hade organiserat ett nät av underförläggare eller mellanhänder som under lång tid kom att spela en betydelsefull roll när det gällde utvecklingen av den textila produktionen i Halland.³⁶ Den halländska vadmalstillverkningen kan alltså sägas i hög grad ha styrts från Borås och därmed i viss mening varit en västergötsk industri. Både kapitalet och företagsandan fanns i Borås.

Vadmalstillverkningen hade en stark ställning inom hemindustrin ända fram till mitten av 1800-talet.³⁷ Den stora krisen för denna verksamhet kom åren 1857–1858, då priset föll kraftigt på färdigt vadmal.³⁸ I ett sockenstämmoprotokoll från Knäred i maj 1858 framgår tydligt oron i socknen: "Vadmalet som hittills varit församlingens huvudnäring, knappast nog kan avsättas till något pris."³⁹ Den främsta orsaken till tillbakagången var att vadmalet fick en allt hårdare konkurrens från bomullstyger och kläde som tillverkades i fabriker.⁴⁰ Stickningen kom nu alltmer att ersätta vadmalstillverkningen som en viktig näring även i Knäreds socken.⁴¹

Strumphandeln

När boråsarnas uppköp av stickade varor från Halland började är oklart. I tullängden från början av 1730-talet finns uppgifter om att det redan då infördes stora mängder av stickade ullstrumpor till Borås. Enligt en bevarad tullängd infördes för tiden april 1730–mars 1731 18 210 par ullstrumpor och från april 1731–mars 1732 infördes 12 880 par ullstrumpor till Borås.⁴²

³³ *Samköpare*: person som köpte upp varor (på landsbygden) i större mängd. (SAOB.) Se även Ahlberger 1988 s. 25.

³⁴ Se t.ex. kronofogderapporterna för Laholm 1827 och 1847. (Kronofogdearkivet i Laholms fögderi. H1 b:1. LLA.)

³⁵ Millqvist 1991 s. 25 och KB:s. femårsberättelse 1822, Hallands län.

³⁶ Millqvist 1980 s. 34. Se även Törnquist 1894 s. 25.

³⁷ Några produktionssiffror från länsmanrapporter från Laholms fögderis mellersta distrikt: år 1829 32 000 alnar vadmal och år 1831 47 000 alnar vadmal.

³⁸ Fogelberg 1959 s. 441.

³⁹ Protokoll från sockenstämman i Knäred maj 1858. (Knäreds kyrkoarkiv. Sockenstämmans protokoll och handlingar. KI:2. LLA.)

⁴⁰ Utterström II 1957 s. 190.

⁴¹ Törnquist 1894 s. 25.

⁴² Forsell 1953 del 2 s. 6f.

Det framgår inte varifrån strumporna kom, men det är troligt att de kom från Laholmstrakten, där stickningen bedrevs som tidigindustri. Dessutom besökte boråsarna ofta dessa trakter. I ett protokoll från magistraten i Borås från den 16 juni 1729 framgår nämligen att upphandlingen görs i Laholm och att detta sker med vederbörlig attest och under Laholms sigill.⁴³ Med tanke på att vadmal upphandlades i området redan på 1630-talet, är det troligt att även stickade varor köptes upp tidigare än vad ovanstående källa anger. Det finns en bevarad tullängd från 1641 för varor som blivit förtullade i Borås, och den visar att det infördes 2 250 par strumpor till Borås. Det framgår dock inte om det var s.k. tygstrumpor eller stickade strumpor.⁴⁴

Boråsarna organiserade alltså i stor utsträckning distributionen och försäljningen av de halländska textilvarorna. Under 1700-talets senare hälft expanderade hemindustrin kraftigt och boråsarna köpte upp allt större kvantiteter av allmogens stickade ylleprodukter för vidare försäljning, s.k. ”samköp”. En viktig upphandlingsplats av strumpor var som tidigare nämnts Våxtorps strumpmarknad.⁴⁵

Förutom upphandling på marknader köpte boråsarna stickade varor direkt från handelsmän i Laholm. Varorna såldes sedan vidare till kringresande gårdfarihandlare, vilka distribuerade de stickade varorna över hela Skandinavien.⁴⁶ Dessutom levererade, som tidigare nämnts, boråsarna bl.a. stickade strumpor till den svenska militären.⁴⁷ Hamrén skriver 1742 i sin reseberättelse ”All denna grövre strumptillverkningen av Boråsboerne och föres uppåt landet, varav även i detta är en stor del är såld till kommisstrumpor för vår armé.”⁴⁸

Boråsarnas makt över den halländska textilproduktionen var alltså av allt att döma mycket stor. På 1740-talet kunde, i samband med kriget med Ryssland, handelsmän från Laholm delvis bryta boråsarnas handelsmonopol på leveranser av soldatstrumpor till den svenska militären genom att skriva kontrakt direkt med Kungliga Krigskollegiet.⁴⁹ Över övriga tidigindustriella textilvaror som tillverkats i Halland, hade dock även fortsättningsvis boråshandlarna ett stort inflytande. Detta lyckades därför att tillverkningen, från ull till strumpa, dvs. hela produktionsprocessen, låg i halländska händer. Så var ju som tidigare nämnts inte fallet med vadmalstillverkningen.

⁴³ Forsell 1953 del 2 s. 6.

⁴⁴ Sterner 1970 s. 68.

⁴⁵ Osbeck 1796/1922 s. 92.

⁴⁶ Ahlberger 1988 s. 15.

⁴⁷ Det finns uppgifter om att redan på 1680- och 1690-talen beställde de militära myndigheterna i Stockholm ganska stora kvantiteter via Borås borgmästare Nils Jacobsson. (Millqvist 1991 s. 22 och 42.)

⁴⁸ Hamrén 1742 s. 48.

⁴⁹ Hallands landskontor. Skrivelser från Krigskollegium 1746–1755 DIId:5. LLA.

Kritik mot boråsarnas handelsprivilegier

Den halländska allmogens positiva inställning i mitten av 1600-talet till boråsarnas uppköp av deras textilproduktion förbyttes efterhand till en mer negativ inställning. Boråsarna utnyttjade nämligen sin ”monopolställning” till att pressa priserna i samband med upphandling av varorna. Kritiken gäller alltså inte upphandlingen i sig. Vid 1738 års riksdag ingavs besvär av allmogen i Halmstads, Tönnersjöes och Höks härader. Däri framhålles hur sandig och ofruktbar deras landsdel är så att de hava

intet annat att till skat använda, än hwad igenom deras och i synnerhet qwin-folkens handslöjder kan åstad kommas, såsom tillwärcningar af ljnnet och ylle, walmar, wärken, tröjor, strumpor, läreft, blaggarn och dylikt, hwilket de tillförne med skiählig båtнад kunnat afsättia, med nu sedan borgarene från Borås, som endast till denna handelen äga Eders Kongl Majtz allernädigaste privilegium några åhrs tid bortåt tagit sig före att sällia wåra tillwärcningar hemma i Borås, medan de ännu intet kommit här neder till någon fullbordan: wi mehne, det de samsättia sig att ingen skall gifwa mer än så eller så möcket för ahlnen af det eller det slaget thet pris de gjöra så ringa, att lantmannen der med icke får det rå ämnet betalt, och om intet bonden kan wara hulpen med denna betalningen, twinga de honom dymedelyt, att de låta tillwärcningen ligga, wäl wettande, efter det ingen uphandlare ifrån annan ort får sig an-mähla, bonden skal blifwa nödsakat att taga hwad honom bjudes.⁵⁰

Under de närmaste decennierna återkommer kritiken i flera av landshövdingens ämbetsberättelser. Samma år som de olika häraderna protesterade mot boråsarnas framfart framhåller den halländska landshövdingen liknande synpunkter i sin ämbetsberättelse. Han skriver: ”/.../ så att icke Boråhs Handelen blifwer inskränckt här i länet, och allmogen frijhet lämnad, att sina tillwärcningar, så af ylle som linne, på andra orter sielfwa afsättia, faller dem omöijeligt att sina utlagor hädan efter kunna betala.”⁵¹ Ytterligare ett exempel är från 1786, då landshövdingen skriver: ”Så länge Borås Boen ej har någon motwigt, kan han nedsätta sina inkjöps priser efter behag, och allmogen, som altid är i behof måste åtnöjas med de wilkor, som denne enda afnämaren föreskrifwer.”⁵²

De halländska landshövdingarna tog alltså allmogens parti och försökte

⁵⁰ Wallin 1935 s. 156–157 och Sterner 1970 s. 94.

⁵¹ Landshövdingeberättelser...1998 s. 38. (Landshövdingeämbetets relation till riksdagen 1738.)

⁵² Landshövdingeberättelser...1998 s. 199. (Ämbetsberättelse till kammarkollegium 1786 av J.W. Cedercrantz.)

under mer än ett sekel uppmärksamma statsmakten på de negativa konsekvenser boråsarnas handelsprivilegier fick för befolkningens möjligheter att utveckla den textila näringen i Halland. Att produktion och handel skiljdes åt var negativt för den ekonomiska utvecklingen i området, då producenter fick allt sämre betalt för sitt arbete.

Det var inte bara hallänningarna som uttryckte ett sådant missnöje med boråsarna, utan det förekom på flera håll i landet. Riksdagsbesvär och kungliga resolutioner avlöste varandra. Ett sådant exempel är allmogens allmänna besvär vid riksdagen 1742–1743. I bondeståndets riksdagsprotokoll kan man läsa: ”Under tvång af enskylt handel med en enda stads Borgerskap ej kunnat utbringa sine waror och boskap till ett sådant pris, som lönar mödan och ökar åhunger till en större flit och idoghet.”⁵³ Enligt Gustaf Boger kritiserades ofta västgötarnas resehandel från 1600-talet till 1864 ofta i olika riksdagsdebatter. Gustaf Boger citerade stockholmaren Hiessletter som år 1823 nämnde: ”att från Skåne till Västerbotten lärar knappast finnas en stad, en socken eller en by, som dessa vandrande handelsmän icke besökt och beskattat”.⁵⁴

Det var inte ovanligt att landsbygdsbefolkningen under 1700-talet protesterade mot olika slags privilegier. Ett annat sådant exempel gäller bergshantering. Bergskollegiet hade makten över all kolhandel, liksom över körslor och kolpriset. På 1730-talet skedde en förändring. Det blir nu normalt att köpare och säljare kommer överens om priset. Statens godkännande av en sådan ordning innebär inledningen till en viktig institutionell förändring. Nya institutioner för kolhandeln skapades under de kommande decennierna och möjliggjorde överenskommelser mellan allmogen och bruksägarna.⁵⁵

Under 1800-talets första decennier fortsatte boråsarna att ha ett stort inflytande över den halländska tidigindustriella textilproduktionen, men den pågående liberaliseringen av ekonomin började alltmer luckra upp handelsrestriktionerna.

År 1864 infördes fullständig näringsfrihet i och med förordningen om utvidgad näringsfrihet. Därmed hade boråsarnas handelsprivilegier definitivt upphävts.⁵⁶ Lokala förläggare på den sydhalländska landsbygden fick nu möjlighet att på lika villkor konkurrera med boråsarna. Det gjorde de mycket framgångsrikt, speciellt när det gällde stickade yllevaror.⁵⁷ Omkring 1880 var boråsarna försvunna eller utkonkurrerade och lokala bondeförläggare i

⁵³ Bondeståndets riksdagsprotokoll (1742–1743), § 27, s. 601. Missnöjet kom från bl.a. Västergötland, Småland, Bergslagen och Halland.

⁵⁴ Boger 1992 s. 73.

⁵⁵ Karlsson 1990 s. 75 ff.

⁵⁶ Sterner 1970 s. 154.

⁵⁷ Utterström II 1957 s. 195.

sydöstra Höks härad kom nu att under några decennier dominera verksamheten under några årtionden. Makten över både produktionen och distributionen var nu i händerna på ortens egna s.k. tröjehandlare.⁵⁸ Jag återkommer till detta i slutet av kapitlet.

Strumpornas väg till den svenska armén

Under 1700-talet blev arméerna alltmer välorganiserade. De kom att konsumera stora kvantiteter av olika sorts materiel. Det fanns ett behov av en stor mängd identiska varor. Detta har stimulerat landets industriella produktion.⁵⁹ Inte minst kom tidigindustrin att spela en stor roll genom sin flexibilitet, då den militära efterfrågan varierade kraftigt beroende på om det var freds- eller krigsperiod. Krigen krävde stora penningssummor. Under Frihetstiden gick ca 60 procent av statsutgifterna till militärmakten.⁶⁰ Det var särskilt i samband med krigsperioder som staten gjorde stora beställningar för krigsmaktens räkning. Det var inte bara vapen som krävdes utan också stora mängder av klädespersedlar, däribland ullstrumpor. De militära behoven gjorde alltså som också framhållits i föregående kapitel staten till en viktig konsument av tidigindustriella produkter. Det var emellertid inte bara tillverkning av vissa klädespersedlar som i stor utsträckning koncentrerades till landsbygden, utan även tillverkning av lättare vapen.⁶¹ Hur organiserades då krigsmaktens beställningar av halländska soldatstrumpor? Hur distribuerades varorna?

Militärbeställningar

Under 1700-talet kom, som tidigare nämnts, det mesta klädet till armén från fabriker i Stockholm och Norrköping, men även från företag i andra städer.⁶² Klädesmanufakturernas kapacitet var dock för det mesta alldeles otillräcklig. Boråsarna hade emellertid betydande leveranskapacitet av vadmal. Den hemvävda vadmalen, som gick under benämningen ”boråskläde”, kom från Västergötland, men också från de kringliggande landskapen. I mitten av 1700-talet levererade köpmän från Borås stora mängder av vadmal till militären.⁶³ Dessutom slöt de kontrakt på strumpor, skjortor och

⁵⁸ Utterström II 1957 s. 195f och Sjunneson 1912 s. 271.

⁵⁹ Gutman 1996 s. 168.

⁶⁰ Artéus 1982 s. 89ff.

⁶¹ Klingnéus 1997 s. 72.

⁶² Klingnéus 1997 s. 90.

⁶³ Millqvist 1991 s. 57.

andra klädespersedlar.⁶⁴ Arbetet lades ut på hemindustrin eller också gjorde man uppköp på speciella marknader. Det gällde ofta stora mängder av standardiserade varor som staten stod som beställare stod för. Man kan tala om den första standardiserade massmarknaden. Detta krävde rationaliseringar och att man övergick till stordrift. Flexibiliteten gjorde förlagsverksamheten framgångsrik.

I början av 1800-talet gjorde krigsmakten förfrågningar om hur mycket tyg som klädesfabrikörerna i Stockholm och Norrköping kunde leverera till armén och flottan. Från Stockholms sida uppgav man sig år 1815 kunna tillverka 60 000 alnar kommisskläden per år.⁶⁵ Detta skall jämföras med att boråsarna år 1807 levererade 100 000 alnar grå och 50 000 alnar vadmal inom tre månader efter att kontraktet skrivits.⁶⁶ Exemplet visar att det inom den västsvenska hemindustrin fanns en stor produktionskapacitet. Även om klädesfabrikerna i de större städerna var stora leverantörer till militären, så hade ännu i början av 1800-talet hemindustrin i västra Sverige en stor betydelse som leverantör till staten. Det kan påpekas att manufakturerna hade ett kraftigt ekonomiskt stöd från staten, vilket inte den västsvenska hemindustrin hade.⁶⁷

Landshövdingens roll som mellanhand

Hur gick då beställningarna av halländska strumpor konkret till? Här tycks länets landshövding ha spelat en mycket aktiv roll i samarbete med Kungliga Krigskollegiet. Det började med att Krigskollegiet skickade en skrivelse till landshövdingen i Halmstad med uppgifter om det behov av olika klädespersedlar, däribland strumpor, som militären hade.⁶⁸ Skrivelsen vidarebefordrades av landshövdingen till berörda magistrat. I det här fallet skickades den till magistraten i Laholm och Halmstad. Det var inte ovanligt vid den här tiden att handelsmännen också satt i stadens styrelse som rådmän eller t.o.m. borgmästare.⁶⁹ Kontrakt slöts mellan Krigskollegiet och den handelsman som skulle leverera strumporna.⁷⁰ Här fungerade landshövdingen som mel-

⁶⁴ Se t.ex. Krigskollegiets arkiv. Beklädningskontoret. Medelshuvudböcker 1760–1763. KA.

⁶⁵ Nyberg 1999 s. 155.

⁶⁶ Millqvist 1991 s. 61.

⁶⁷ Utförliga översikter över manufakturpolitiken finns t.ex. hos Kjellberg 1943 och Nyström 1955.

⁶⁸ Se t.ex. skrivelse nr 2. (Hallands landskontors arkiv. Skrivelser från krigskollegiet 1756–1760. LLA.) I skrivelsen anges det aktuella behovet av soldatstrumpor. Skrivelsen inkom den 24 januari 1758. Expedierades till berörda magistrat den 27 januari 1758.

⁶⁹ Laholmsförläggaren Petter Pettersson var t.ex. rådmän. Flera av de övriga förläggarna hade också uppdrag i stadens styrelse.

⁷⁰ Av ren tillfällighet har ett par avskrifter av kontrakt blivit bevarade för eftervärlden. Se Hallands landskontors arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet 1756–1760. DII:d:6. LLA.

lanhand. Detta framgår också tydligt i Beklädningskontorets räkenskaper, där inte bara förläggarens namn nämns, utan också landshövdingens. Det normala var annars att Krigskollegiet slöt kontrakt direkt med handelsmannen eller fabrikören.⁷¹ Det ställdes krav på de levererade varorna. Leverantören fick därför lämna in prov. Kraven fanns beskrivna i ett beklädningsreglemente.⁷² Innan varorna levererades gick de igenom de en besiktning.⁷³ Av kontrakten framgår att landshövdingen var ansvarig för besiktningen. Det kunde även ingå uppgifter om hur varorna skulle transporteras och kostnaden för detta samt hur betalningen skulle ske. Vid större beställningar var det inte ovanligt att handelsmannen också fick en del av betalningen i förskott.⁷⁴ Det framgår också i en skrivelse som förläggare Petter Pettersson skrev till den halländska landshövdingen år 1760, där han framhåller: ”för att jag må kunna upphandla större Partier ull, att låta tillwärka fler strumpor.”⁷⁵

Boråsköpmännen fortsatte att upphandla strumpor av allmogen och kanske även av förläggare i Laholm, som de i sin tur levererade till militären. Från Halland levererades förutom soldatstrumpor också soldatskjortor, skor och vadmalstyger. Här tycks boråsarna, med några få undantag, ha stått för upphandlingen och distributionen, åtminstone under 1700-talet.⁷⁶ I början av 1800-talet kom, som tidigare nämnts, lokala intressen även med i bilden, när det gällde leveransen av skor och skjortor till militären. Det var jungfru Christina Charlotta Richardy i Halmstad som lyckades bryta boråsarna dominans genom att få stora ställningar från militären.⁷⁷ Från 1830-talet och framåt kom Wallbergs textilfabrik att leverera stora mängder av bl.a. uniformstyger till olika regementen.⁷⁸ Ett tidigt exempel: År 1831 lämnade Wallbergs in det lägsta anbudet och levererade bl.a. ca 2 200 alnar mörkblått kläde till Kronprinsens husarregemente i Malmö. Under de närmaste åren levererar 10 000-tals alnar kläde till olika regementen i Sverige. Förutom kläde finner man leveranser av fabriksstillverkade byxor, hästtäckan och ullstrumpor från Wallbergs textilfabrik.⁷⁹

⁷¹ Se t.ex. Krigskollegiets arkiv. Beklädningskontoret. Räkenskaper. Medelshuvudböcker 1760–1763. KA. Se även Nyberg 1999 s. 155.

⁷² Hallands landskontors arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet 8 februari 1759. LLA.

⁷³ Se flera skrivelser från Krigskollegiet. (Hallands landskontors arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet 1761–1765 DII:7. LLA.)

⁷⁴ Se t.ex. Hallands landskontors arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet 1761–1765. DII:7.

⁷⁵ Hallands landskansli. Skrivelser från åtskilliga lokala befattningshavare 1744–1762. DIIIa:II.

⁷⁶ I Beklädningskontorets räkenskaper framgår det att Krigskollegiet hade kontrakt direkt med Boråsköpmännen. Se t.ex. Beklädningskontorets arkiv. Räkenskaper. Medelshuvudböcker 1760–63. KA.

⁷⁷ Hallands landskanslis arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet 1750–1865 DIIb: 2. LLA.

⁷⁸ Hallands landskanslis arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet 1750–1865 DIIb: 2. LLA.

⁷⁹ Hallands landskanslis arkiv. Skrivelser från Krigskollegiet 1750–1865 DIIb:2. LLA. Se

Statens roll

Stora och välutrustade arméer drog enorma kostnader i förhållande till dåtida statsinkomster. Det krävdes en fungerande statsapparat för att driva in ökad beskattning och klara av utskrivning av nya soldater till krigsmakten. I Sverige hade redan under i 600-talets första hälft inrättats kollegieorganisationen inom centralförvaltningen och landshövdingefunktionen inom regionalförvaltningen. Vissa forskare, som t.ex. Sven A. Nilsson, har i detta sammanhang använt termen militärstaten för att beskriva i 600-talets statsmakt.⁸⁰ Militärstatens krav kopplades direkt till allmogen, som fick bära huvudbördan av krigsansträngningarna. Det var ju i huvudsak allmogen som drabbades av skatter och utskrivningar. Militärstatens behov av vapen och annat materiel kom att få en betydelse för den ekonomiska utvecklingen.⁸¹ Även under i 700-talets krigsperioder krävdes stora uppoffringar av befolkningen. Den tidigmoderna staten måste också se till att produktionen av militärmateriel kom tillstånd. Här kom Krigskollegiet och Amiralitetskollegiet med hjälp av landshövdingeämbetet att få en viktig roll. Uppgiften att få fram den önskade produktionen enbart i städerna var omöjlig, då arbetskraften i städerna var alltför liten för att klara av de stora behov av krigsmateriel som fanns. I vissa regioner fick därför landsbygdsindustrin en betydelsefull roll under framförallt i 700-talet. Under i 600- och i 700-talen växte hemindustrin kraftigt i Europa på grund av att den var lönsam. Den kunde konkurrera effektivt med andra former av industriell organisation liksom med traditionellt skrähantverk.⁸²

Den tidigmoderna staten som aktör är en av de minst utforskade aspekterna av protoindustrialiseringen, menar t.ex. Ogilvie.⁸³ Detta trots att de europeiska staterna haft stor betydelse för dess utveckling. En anledning till detta kan enligt Ogilvie vara att ursprungsteorierna såg tidigindustrialiseringen som orsak till övergången till marknadssamhälle eller kapitalism och därmed uteslöt statens intervention i ekonomin.⁸⁴ Det är först under det senaste decenniet som forskarna alltmer har intresserat sig för statens roll i detta sammanhang.⁸⁵ Statens agerande påverkade nämligen tidigindustrin både direkt och indirekt tidigindustrin. Det finns flera exempel, på detta, framför allt i centrala och östra Europa, där staten genom direkt stöd som

även Weibull i 923.

⁸⁰ Nilsson i 990.

⁸¹ Klingnéus i 997 s. 23 ff.

⁸² Gutman i 996 s. 173.

⁸³ Ogilvie i 996 s. 33 ff.

⁸⁴ Ogilvie i 993 s. 171 ff.

⁸⁵ Ogilvie i 993 s. 171 ff.

t.ex. privilegier, subsidier, statliga lån uppmuntrade tidigindustrin. Dessa satsningar misslyckades dock ofta.⁸⁶

I Sverige gavs inte direkt stöd till landsbygdsindustrin. Däremot fick manufakturerna i städerna statligt stöd.⁸⁷ Indirekt påverkade dock den tidigmoderna staten tidigindustrin också på landet. Den militära situationen gjorde som understrukits att staten blev en stor beställare av olika slags klädespersedlar. Städernas hantverkare och manufakturer hade små möjligheter att kunna producera så stora beställningar av militärutrustning som ofta krävdes i krigstider. Detta var en viktig anledning till den växande textila hemindustrin på 1700-talet. På landsbygden fanns både outnyttjad arbetskraft och kunnande. Det var inte bara tillverkning av klädespersedlar som i stor utsträckning skedde på landsbygden. Även tillverkning av lättare vapen ägde till stor del rum på landsbygden som en tidigindustriell verksamhet.⁸⁸ Sören Klingneus har i sin avhandling *Bönder blir vapensmeder* visat hur bönderna av staten kunde förmås att sätta igång t.ex. vapensmide på den närkiska landsbygden under framförallt 1600-talets första hälft. Militärens behov av materiel varierade kraftigt mellan olika perioder, beroende på om det var krigstider eller inte. Hemindustrin som produktionsform hade en stor fördel genom sin flexibilitet. Den klarade av att möta dramatiska förändringar av efterfrågan. Landsbygdens hemindustriarbetare hade ofta tillgång till ett självförsörjningsjordbruk. Det innebar att de klarade av tider då efterfrågan var låg på deras varor.⁸⁹ Kombinationen jordbruk – textilproduktion medförde alltså en relativt god överlevnadsförmåga, trots stora variationer i efterfrågan.

Det var omöjligt för centralmakten att styra landet utan att samverka med organisationer (institutioner) på regional och lokal nivå. Genom att stödja lokala intressen fick man i utbyte en lokal lojalitet. Det kunde gälla t.ex. skatter, inkallelse till militären eller regleringar av olika slag.⁹⁰ Staten kunde alltså förstärka eller försvaga olika sociala institutioner, som påverkade de flesta sociala, demografiska och ekonomiska beslut. Förmodligen påverkades de institutionella förhållandena mera av den tidigmoderna statens tillväxt än av marknadens tillväxt, alltså tvärtemot vad de tidiga protoindustriella teoretikerna påstod, menar Ogilvie.⁹¹ Resonemanget är i hög grad relevant för de regioner och den protoindustri som jag studerar.

⁸⁶ Ogilvie 1996 s. 34.

⁸⁷ Magnusson 1996 s. 249ff. Angående manufakturerna i Sverige, se även Nyström 1955.

⁸⁸ Olsson 1983 och Klingneus 1997.

⁸⁹ Cerman 1993 s. 33ff.

⁹⁰ Ogilvie 1993 s. 172.

⁹¹ Ogilvie 1997 s. 443.

Regional näringspolitik

Under 1700-talets krigsperioder spelade alltså den halländska landshövdingen en mycket aktiv roll, när han lyckades låta handelsmän i Laholm sluta kontrakt med Krigskollegiet för att leverera soldatstrumpor till militären. På detta sätt kringgick man delvis boråsarnas privilegier. Det var genom boråsarna som hallänningarnas textila produktion bredd kunde nå den svenska marknaden. Boråsarnas sätt att utnyttja sin monopolställning, ledde till kritik, inte bara från tillverkarna, utan även från de halländska landshövdingarna. I landshövdingeämbetet fanns dubbla lojaliteter inbyggda. Landshövdingen skulle vara statens förlängda arm i länet, men också taga till vara länets intressen. I åtskilliga av landshövdingens ämbetsberättelser kan man spåra ämbetets aktiva försök att uppmärksamma statsmakten på de problem som t.ex. stickningsindustrin hade i Halland.

Ett exempel är från år 1786, då C. A. Wrangel i en ämbetsberättelse till kammarkollegium skriver: ”Om Kongl: Majjt Nädigst tillät och befalte at Armeens och flottans behof af sådane persedlar, som i Halland egenteligen tilwerkas, såsom Strumpor, Eschaivader, Wallmar och Linne wäfnad med mera, skulle derstädes för Kongl: Majjt och Kronaan uphandlas, emot et pris som woro skjäligt och lämpadt efter wahrans godhet. Härigenom undwek allmogen at låta sine producters wärde ankomma på Borås Handlandes wälbehag, hwilka icke sållan missbjuda och då allmogen är i trångmål för bröd till handla sig deras wahrör för et ringa pris.”⁹²

Ett annat exempel är en berättelse om länets tillstånd 1805. I berättelsen står att läsa bl.a. följande:

Desse tillwerkade waror (bl.a. syftas på stickade yllevaror) upphandlas årligen på wisse terminer af hitkommande Borås Handlande; Och detta är enda sättet hwarå Bonden kan afsätta sine tillwerkningar. Denne afsättning har nu på några år börjat blifwa mera trög. Allmogens tryckande behof af penningar till brödfödans inköpande och betalning af utskylder, sätter honom i nödwändighet, att oftast afyttra sine tillwerkningar till ganska ringa pris och att åtnöja sig med hwad som honom bjudes. Borås Handlanden wet ock att begagna sig af en sådan allmogens swåra belägenhet. Det är således naturligt, att denna Bondens enda och yttersta förtjenst kan annat än war högst obetydelig och i samma mått skall Bondens tillstånd wara och blifwa beklaganswürdt.⁹³

Landshövdingeämbetets försökte alltså aktivt stödja näringslivets utveckling

⁹² Landshövdingeberättelser...1998 s. 193. (Ämbetsberättelse till kammarkollegium år 1786.)

⁹³ Landshövdingeberättelser...1998. s. 219. (Berättelse om länets tillstånd 1805.)

i länet. Det var emellertid inte bara landshövdingen på den regionala nivån som arbetade för bättre villkor för den textila produktionen på landsbygden. I början av 1800-talet kom det nybildade Hushållningssällskapet också att på ett mycket aktivt sätt stödja den halländska landsbygdsindustrin.

Hushållningssällskapet och stickningsindustrin

Under 1800-talet växte det alltså fram regionala arenor som gav landskapets ekonomiska och politiska elit möjligheter till samverkan. Hushållningssällskapet är ett exempel på en organisation med regional struktur som i början av 1800-talet bildades i varje län.⁹⁴ Det halländska hushållningssällskapet bildades år 1811.⁹⁵ Redan från början uppmuntrade och understödde sällskapets medlemmar landsbygdsindustrin och därmed också den textila produktionen. De arbetade för att den skulle bli mindre beroende av uppköparna från Borås. De försökte få militären att göra direkta inköp av bl.a. stickade varor för arméns och flottans behov direkt hos tillverkarna, men detta tycks inte ha gett något resultat.⁹⁶

I Hushållningssällskapets tryckta handlingar från 1820 framgår tydligt en mycket positiv syn på den tidigindustriella textiltillverkningen och dess framtid. Den utgör, menar man, näst åkerbruket grunden till ett folks välstånd. Inte minst strumpstickningen i sydligaste Halland beröms. Man skriver: ”Också finns en så owanlig färdighet uti Strumpbindning i de sydligast belägna socknarne att den väcker hwarje främlings uppmärksamhet.”⁹⁷ Ylle-tillverkningen skulle kunna ge välstånd menade man, men den gör det inte, då allmogen tvingas anta boråshandlarnas låga betalning och då de saknar utvägar till annan avsättning. Detta är samma slags kritik som de halländska landshövdingarna under mycket lång tid hade framfört.

Under första hälften av 1800-talet vidtog Hushållningssällskapet flera aktiva åtgärder för att stödja den halländska textiltillverkningen, åtgärder som var tänkta att förbättra varornas kvalitet, underlätta avsättning m.m. Några exempel kan ges på detta: År 1819 beslöt förvaltningsutskottet att ingå till Kungliga Krigskollegium och till Förvaltningen af sjöärenden med en anhållan där de föreslog att dessa organisationer borde göra sina inköp av yllevoror för arméns och flottans behov direkt hos tillverkarna.⁹⁸ Tydligt blev framstötten utan framgång.

Hushållningssällskapet ville underlätta ullimporten till länet och gav där-

⁹⁴ Stattin 1980.

⁹⁵ Gyllensköld 1894.

⁹⁶ Danström 1912 s. 55.

⁹⁷ Hallands Läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1820. Första häftet s. 65.

⁹⁸ Hallands Läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1820. Första häftet s. 55.

för ullimportören möjlighet att låna 500 rdr. Dessutom gjordes försök att förbättra fårrasen genom att importera islands- och cheviotfår till länet.⁹⁹ Av Kommerskollegium inköptes i 500 exemplar skriften ”Den kloke och förståndige fårgubben”. Skriften delades ut i länets socknar.¹⁰⁰ Genom att öka antalet egna får och därmed mängden ull skulle allmogen ”se frukten av sin flit stanna hos dem själva och icke i några av Entreprenörrens händer”.¹⁰¹ Här finns alltså en kritik mot både boråsarna och de lokala förläggarna.

I samband med missväxtår köpte sällskapet upp ull i parti som sedan lämnades ut åt fattigt folk för att underlätta deras möjligheter att försörja sig.¹⁰² Man tog också kontakt med fabrikör Wallberg i Halmstad och fick honom att köpa in ull för utlämning till allmogen.¹⁰³

Hushållningssällskapets ändrade inriktning.

År 1845 fick Hushållningssällskapet nya stadgar och dess inriktning kom delvis att förändras. Den nye landshövdingen, greve Lewenhaupt sade i samband med att han blev ordförande 1845 i sällskapet bl.a. följande: ”Allmogen i Halland saknar icke industriell näringsförmåga, men önskligt vore att den mera ville vinnlägga sig om jordbruket.”¹⁰⁴ Nu började en framgångsrik period för sällskapet. Målsättningen var klar. Det gällde att utveckla det halländska jord- och skogsbruket och koncentrera krafterna på detta. Intresset för den tidigindustriella verksamheten på landsbygden och dess utveckling minskade därmed. Efter 1860 lyser uppgifter om tidigindustrin i Hushållningssällskapets material helt med sin frånvaro i sällskapets handlingar. Omsvängningen berodde nog delvis på att omvandlingen av jordbruket på den halländska slättbygden var framgångsrik, men också på att tidigindustrin började tappa mark.

Den civila marknaden

Under senare hälften av 1700-talet och under 1800-talets första hälft ökade efterfrågan av industriprodukter på marknaden.¹⁰⁵ Det var den agrara omvandlingen och tillväxten i jordbruket som hade skapat förutsättningar för

⁹⁹ Sjunneson 1912 s. 272.

¹⁰⁰ Danström 1912 s. 55.

¹⁰¹ Danström 1912 s. 55.

¹⁰² Danström 1912 s. 55.

¹⁰³ Danström 1912 s. 72.

¹⁰⁴ Danström 1912 s. 75.

¹⁰⁵ Magnusson 1996 s. 237.

en ökad efterfrågan och en växande hemmamarknad.¹⁰⁶ Det fanns alltså från allmänhetens sida en ökad efterfrågan även på stickade varor. Den civila marknaden blev nu alltmer intressant för stickningsindustrin. Under 1800-talets första hälft ökade ytterligare efterfrågan på stickade varor, samtidigt som de militära beställningarna avtog. I föregående kapitel diskuterades stickningsindustrins produktionskapacitet under 1700-talet. Vilken omfattning fick då stickningsindustrin under 1800-talet?

Under stora delar av 1800-talet fortsatte den halländska stickningsindustrin att vara framgångsrik. Strumporna fortsatte att vara en stor artikel, men stickningsindustrin blev nu mera känd för en annan produkt, nämligen sjömanströjorna. Redan i mitten av 1700-talet var den en känd vara på marknaden i Sverige.¹⁰⁷ Det var ett arbetsplagg som också gick under benämningen jysketröja. Tröjorna stickades av islandsull. Denna ull var inte av den bästa kvalitén och krävde därmed mycket bearbetning, innan spinningen kunde påbörjas.¹⁰⁸ Sjömanströjorna blev en populär artikel och kom att säljas av traktens resehandlare in på 1900-talet.¹⁰⁹ August Persson i Knäred (född 1873) säger i en uppteckning: ”Det var många sjömän, ja även gruvarbetare, som nyttjade de där jysketröjorna. De var väldigt bra som sagt, och då hade bomullen ännu ej blivit så allmän. Jag hade själv en sådan tröja i många år. Denna fick jag när jag skulle börja arbeta i Hyllinge och krängde den på mig, då jag skulle ut i skogen och arbeta.”¹¹⁰ I Kulturens samlingar i Lund finns tre manströjor från Halland. Det som är intressant med dessa tröjor är att de är vardagsplagg. Det är inte vanligt att sådana blivit bevarade. En av tröjorna är av Bjärbotyp, dvs. mönsterstickad i naturvitt eller rött yllegarn. De övriga två är s.k. jysketröjor. De täcks på en naturvit botten av ett litet mönster i brunrödlila respektive brunt yllegarn. Samtliga är stickade med islandsull.¹¹¹ Andra stickade varor som fick en stor efterfrågan vid den här tiden var t.ex. vantar och nattmössor.

Under 1800-talet minskade alltså militärens centrala beställningar hos den halländska stickningsindustrin. Undantag är kriget mot Ryssland 1808–1809 och ett större statsinköp som gjordes 1855, då ”förvaltningen av sjöärendena” köpte upp 4 800 par strumpor.¹¹² Förlagsverksamheten i Laholm hade som tidigare nämnts kraftigt minskat i slutet av 1700-talet. Jungfru Richardy i Halmstad hade tagit över produktionen av klädespersedlar till den svenska armén, speciellt i samband med kriget mot Ryssland

¹⁰⁶ Schön 2000 s. 183.

¹⁰⁷ Landshövdingeberättelser...1998. (Landshövding Fleetwoods relation till riksdagen 1746 s. 80.)

¹⁰⁸ Wintzell 1976 s. 35 ff.

¹⁰⁹ Se t.ex. traditionsuppteckning M 16382. (1963). FAL.

¹¹⁰ Traditionsuppteckningar M 15028 (1960) och M 16382 (1963) FAL.

¹¹¹ Johansson–Palmsköld 1992 s. 55f.

¹¹² Sjunneson 1912 s. 271.

1808–1809. Då stora beställningar av bl.a. strumpor gjordes hos jungfru Richardy. Även därefter tycks en del varor ändå ha levererats till bl.a. armén, åtminstone om man får tro hushållningssällskapets sekreterare Peter Möller, som i en skrivelse till landshövdingen skriver: ”Största delen av de Strumpor och Tröjor, hvilka uppköpes på entreprenad, auctioner för den wärfwade Arméen, fångpersonalen m.fl. tillwerkas i Södra Halland, /.../.”¹¹³

Boråsarna fortsatte att under 1800-talets första hälft spela en viktig roll som upphandlare av stickade varor på den sydhalländska landsbygden. Detta framgår bl.a. av kronofogderapporter för Laholms Fögderi.¹¹⁴ Ett par decennier in på 1800-talet tycks boråsarna också ha bedrivit förlagsverksamhet. De skaffade ull från annan ort och delade ut den till allmogen. I en rapport från 1830 skriver länsmannen från fögderiets södra distrikt följande: ”Boråsborna hitför och utlämnar ull som räcker till 30 000 par strumpor och 1 200 par vantar sistlidna år blivit förfärdiga och försålda. Dessutom 100 binntörjor och 150 s.k. nöthårstücken av ortens allmoge förfärdigas och sålda.”¹¹⁵ År 1850 skriver sekreteraren i Hushållningssällskapet Peter Möller i en skrivelse till länets landshövding bl.a.: ”Handeln med ylleveror är, med få undantag i Westgötha handlandes händer, hvilka antingen sjelfva eller genom commissionärer, uppköpa allmogens varor eller utlämna ull till bearbetning.”¹¹⁶

Hur var då boråsarnas verksamhet lokalt organiserad? Ull upphandlades på annan ort och förmodligen importerade de islandsull från Köpenhamn. På lämpliga platser i regionen hade de sedan s.k. nederlag. Ullen lämnades av deras ombud till producenterna för tillverkning av stickade varor. De färdiga varorna lämnades in till respektive ombud, där boråsarna sedan kunde hämta dem.¹¹⁷ Prästsonen Sven Leonard Törnquist som växte upp i Knäred på 1840-talet skriver om detta: ”Det mesta af detta arbete (syftar på stickning och kardning) utfördes på beställning af handlande från Borås, hvilka såsom sitt ombud på stället nyttjade en gammal man, bosatt i kyrkbyn.”¹¹⁸

Den agrara utvecklingen på Laholmslättan efter 1800-talets mitt fick konsekvenser för stickningsindustrin i denna del av regionen. Inom jordbruket uppstod ett arbetskraftsbehov när man började producera för en marknad.¹¹⁹ Kvinnorna fick ägna alltmer tid åt jordbruksarbete på godsen, vilket förde med sig att stickningen sannolikt minskade i den delen av häradet.

¹¹³ Ur Civildepartementet, konseljakt 15 mars 1850. RA.

¹¹⁴ Se t.ex. Kronofogderapporterna för Laholms Fögderi åren 1823, 1827, 1836, 1842 och 1847. LLA.

¹¹⁵ Kronofogdearkivet i Laholms fögderi. H1 b:1. Kronofogderapporter 1822–1905. LLA.

¹¹⁶ Ur Civildepartementet, konseljakt 15 mars 1850. RA.

¹¹⁷ Se t.ex. länsmanrapporter från det södra distriktet 1830 och mellersta distriktet 1831. (Kronofogdearkivet i Laholms fögderi. H1 b:1. LLA.)

¹¹⁸ Törnquist 1894 s. 25.

¹¹⁹ Ydborn 1984 s. 188 ff.

Under 1800-talet utvecklades Hishult till en mångsidig protoindustriell socken. Förutom bondeförläggare och åtskilliga hushåll som stickade för marknaden, tillverkades här vävskedar men också andra tråslöjdsvaror. Här tillverkades också hästtäckten.¹²⁰ Dessutom kom många att själva bli gårdfarihandlare, främst i byar i östra delen av socknen. Det verkar som friköpandet av gårdarna på 1810-talet fungerade som en katalysator för den tidigindustriella verksamheten i socknen, som nu blommade ut när hishultsborna inte längre var knutna till godset. Kunskapen tycks ha funnits redan under godstiden. Mer om hishultsbornas mångsysslande längre fram i kapitlet.

Ekonomiska reformer – gynnade landsbygden

Det infördes regler för att stimulera människor att genom gårdfarihandel eller på marknaden sälja sin egen produktion. Redan på 1680 erkänns t.ex. allmogens rätt att sälja sina egna tillverkade varor.¹²¹ En rättighet som på nytt bekräftas i en kunglig resolution 1727. År 1789 fick man också rätt att sälja grannens tillverkning.¹²²

I början av 1800-talet genomfördes reformer, som förändrade inrikeshandelns villkor. År 1810 avskaffades den s.k. lilla tullen. Ett viktigt årtal är också 1815, då frigavs nämligen handeln med viktualievaror, dvs. varor som smör, ost, humle, talg, saltade och torkade fiskvaror, råhudar och skinn, horn, honung och vax, slaktkreatur och ull. Allmogen fick nu själva eller genom ombud köpa upp sådana varor för lagring och partiförsäljning var som helst i riket.¹²³ Den rådande tullagstiftningen förhindrade dock konkurrensen med boråsarna. Enligt gällande författningar fick utländskt ull endast tas in i stapelstäder av där verksamma handlare, i detta fall främst från Halmstad och Hälsingborg. ”Dessa förhållande invärkar hämmande på concurrensen i handeln med såväl utländsk ull, som inhemska ylleveror.” skriver Hushållningssällskapet år 1850 och krävde att ullimporten skulle bli tullfri.¹²⁴ Några år senare, nämligen 1856, blev ullimporten också fri.¹²⁵ Detta möjliggjorde för entreprenörer på landsbygden att bli förläggare genom att de nu fritt kunde införskaffa ull från utlandet. Ullen kunde de lagra upp på sin gård för att sedan dela ut den till producenterna i trakten. Förordningen om viss näringsfrihet antogs 1846. Helt fri handel infördes 1864, då de

¹²⁰ Osbeck 1796/1922 s. 228 och traditionsuppteckning M 15036 (1960) FAL.

¹²¹ Lindström 1923 s. 42ff.

¹²² Lindström 1923 s. 72

¹²³ Lindström 1923 s. 222f.

¹²⁴ Ur Civildepartementet, konseljakt 15 mars, 1850. RA.

¹²⁵ Commerce Collegii underdåniga berättelser om Sveriges utrikes handel och sjöfart (1829–1858).

kvarvarande restriktionerna kring inrikeshandeln försvann.¹²⁶ Därmed upphävdes boråsarnas handelsprivilegier definitivt.¹²⁷

Boråsarna lämnar södra Halland

Några årtionden in på 1800-talet hade alltså boråsarna börjat få konkurrens från lokala upphandlare från Ränneslöv, Våxtorp och Laholm.¹²⁸ De är troligt att dessa personer tidigare fungerat som mellanhänder mellan producenterna och boråsarna. De har därmed skaffat sig viktiga kunskaper som kunde komma till användning, när de institutionella förhållandena ändrades. Fortfarande behärskade dock västgötarna med få undantag distributionen av de stickade varorna. I slutet på 1850-talet tycks dock dessa lokala upphandlare ha tagit över alltmer av verksamheten. De var nu allmogens främsta leverantörer av isländsk och dansk eller jysk ull.¹²⁹ Boråsarna hade alltså nu börjat möta hårdare motstånd, även när det gällde distributionen och handeln av stickade yllevor. Detta tyder åtminstone statistiken på. Endast en mindre del av stickade varor gick nu till handlarna i Borås.¹³⁰ Tillverkningen från Halland hade tydligen börjat avsättas på andra sätt än genom boråsarna. En alternativ förklaring kan vara att boråsarna frivilligt rationaliserade bort sina mera perifera delar av sin verksamhet. De centraliserade tillverkningen alltmer till fabriker i Boråstrakten och gick över till mer lönsam bomull. Omkring 1880 var boråsarna borta från södra Halland och makten låg nu helt hos lokala krafter.

Lokala förläggare

Den halländska stickningsindustrin hade under andra hälften av 1800-talet både geografiskt och organisatoriskt koncentrerats alltmer till den sydöstra delen av häradet. Det var nu inte längre stadsköpmän från Laholm eller Borås som var förläggarna. I stället hade bondeförläggare från trakten tagit över stora delar av stickningsindustrin. Vilka var då dessa lokala entreprenörer som tagit över både produktionen och distributionen av stickade ylle-

¹²⁶ Magnusson 1996a s. 259ff.

¹²⁷ Sterner 1970 s. 154.

¹²⁸ Hushållningssällskapets skrivelse 1850. Ur Civildepartementet, konseljakt 13 mars 1850. RA samt Kronofogderapporten 1856.

¹²⁹ Den första uppgiften jag funnit som visar att någon från orten boende "någon gång" införskaffat isländsull är i kronofogderapporten för år 1827. Det betonas dock att det i huvudsak är Boråshandlare som införskaffar isländsull. (Kronofogdearkivet i Laholms fogderi 1822–1905. H1 b:1.)

¹³⁰ Utterström 1957 del I s. 419 och BiSOS, KB:s femårsberättelser 1856–60, Hallands län.

varor? Några av dem har jag lyckats identifiera. En av de tidiga entreprenörerna var Magnus Wennström i Ränneslövs socken. De båda bröderna Sven och Jacob Bengtsson från Hishult kom att dominera verksamheten från 1860-talet och framåt.¹³¹ Hishult kom nu att spela en allt viktigare roll för stickningsindustrin. De lokala förläggarna kom att importera stora mängder ull bl.a. från Köpenhamn.¹³² Tabell 6:1 visar de mängder ull som importerades till södra länsmanadistriktet mellan åren 1851–1863. Uppgifterna kommer från länsmannen i södra distriktet. Om ytterligare ull importerades till området är okänt.

Tabell 6:1 Uppgifter om införsel av islandsull till södra länsmanadistriktet i Laholms fögderi, vissa år.

1851	omkring 1 000 lispund (=8,5 ton)
1857	omkring 1 000 lispund (=8,5 ton)
1860	omkring 800 lispund (=6,8 ton)
1861	omkring 1 60 centner (=6,8 ton)
1863	omkring 1 20 centner (=5,1 ton)

Källa: Kronofogdearkivet i Laholms fögderi 1822–1905. H1 b:1 .LLA.

Det framgår inte av länsmanrapporterna vilka som importerade ullen från utlandet. Vi får gå till traditionsuppteckningar för att finna några namn på importörerna. Ett par citat: ”Det var Jacob och Sven Bengtsson i Hishult, handelsmän där som tog in ullen från Danmark i stora jutesäckar, som vi kallade för drommar.” ”Man satt och band tröjor och strumpor av islandsull, som köptes upp i Köpenhamn och delades ut till bondhustrur”.¹³³ Ullen köptes huvudsakligen från Danmark. Att det åtgick mycket ull kan man förstå då Hishults två största yllehandlare Jacob Bengtsson och Sven Eliasson en gång hade sällskap till Köpenhamn och köpte vardera ull för 18 000 kronor.¹³⁴

En av de mer framgångsrika lokala förläggarna var av allt att döma den tidigare nämnde Jacob Bengtsson i Hishult. Han blev en välbärgad man, åtminstone i förhållande till övriga människor i trakten.¹³⁵ Förutom förläg-

¹³¹ Wangö 1933 s. 269.

¹³² Se t.ex. traditionsuppteckningarna M 14018 (1956) och M 14020 (1956). FAL och Kronofogdearkivet i Laholms fögderi 1822–1905 H1 b:1 (Kronofogderapporten 1847). LLA.

¹³³ Citaten kommer från följande traditionsuppteckningar: M14018 (1956), M 15037 (1960) och M16382(1963). FAL.

¹³⁴ Nilsson 1948.

¹³⁵ När Jacob Bengtssons fru Elisabeth född Gyllensvärd dog 1920 fanns tillgångar på över

gare var han en framstående kommunalman, hemmansägare, vägbyggare m.m. Han var en entreprenör med många idéer om hur samhället skulle moderniseras. En arena som han använde för att föra fram sina idéer och förslag var kommunalstämman. Ett exempel på förslag är hur man skulle få järnvägen att gå igenom Hishults socken.¹³⁶ Ett omdöme om denne mångsidige man var: ”Jacob Bengtsson var en karl som såg längre än näsan räckte”.¹³⁷ I samband med att han byggde nya vägar från Hishult mot grannsocknar kom han i konflikt med kommunen och dess invånare angående betalningen för sitt arbete. Han stämde kommunen och fick rätt i tingsrätten.¹³⁸ Till slut verkar Jacob Bengtsson ha tröttnat på allt motstånd och flyttade kring sekelskiftet till Ödåkra i närheten av Helsingborg.¹³⁹

I Oscar Sjunnesons bok *Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet* (1953), kan man läsa att författaren i sin ägo har en ”bindbok” (=förläggarbok) som upptar 181 konton med lika många bingerskor. Uppgifterna är från åren 1856–57.¹⁴⁰ Men vad som hänt med detta material senare är okänt. Sven Eliasson i Djeknegård, Hishult, som gick under namnet ”Sven i Grenagården” var en av de främsta förläggarna under 1880- och 1890-talen. Han lär någon gång ha yttrat att han hade 500 personer som ”bingade” för honom. Han lämnade ut ull till flertalet som sysslade med bindslöjd även i grannsocknarna.¹⁴¹ Hans uppgift om 500 bingorskor tycks var något överdriven med tanke på att verksamheten sannolikt avtog i slutet av 1800-talet. De lokala förläggarna hade liksom tidigare boråsarna i kraft av sitt ekonomiska inflytande en stark ställning gentemot dem som stickade. Tröjehandlare var herrar som inte blandade in några känslor i sina affärer.¹⁴² Christer Ahlberger har i sin avhandling *Vävarfolket* (1988) visat att förläggarna i Boråstrakten hade en stark ställning gentemot producenterna. Stora delar av befolkningen stod på något sätt i beroendeställning till en förläggare. Det var inte ovanligt att producenterna hade skulder till förläggarna.¹⁴³

Till vilka lämnade förläggarna ut ull? Det kan förmodas att flertalet som arbetade för dem inte bodde långt bort från förläggarens gård, vilket också

1 60 000 kronor. (Luggude häradsrättsarkiv: Boupppteckningen efter Elisabeth Bengtsson 12 april 1920.)

¹³⁶ Protokoll från Hishults kommunalstämma den 26 mars 1892. LCKA.

¹³⁷ Traditionsuppteckning M1 4018 (1956). FAL.

¹³⁸ Höks häradsrätts arkiv. Domboken för år 1893. LLA.

¹³⁹ Hishults kommunarkiv. Protokoll från kommunalstämman i Hishult den 30/6 1884. LCKA och Advokatfiskalens arkiv. Häradsrättens renoverade domböcker från Höks härad 1893. GHA.

¹⁴⁰ Sjunneson 1953 s. 141. En kontakt med en av Sjunnesons söner gav ett negativt resultat. Förläggarboken hade antagligen kastats efter pappans död. (jan. 1998)

¹⁴¹ Se Wangö 1933 s. 269 och Sjunneson 1953 s. 139 och s. 141.

¹⁴² Utterström II 1957 s. 195 och t.ex. traditionsuppteckning M 1 6382 (1963). FAL och Wintzell 1957 s. 103 ff.

¹⁴³ Ahlberger 1988 s. 32.

bekräftas i Ahlbergers avhandling. Han har gått igenom två förläggarkiv och kunnat fastställa följande: 1) Den viktigaste urvalsfaktorn var närheten till förläggarens bostad. 2) Det var mycket ovanligt att vävarna samtidigt vävde åt mer än en förläggare.¹⁴⁴ Hur det fungerade i Halland vet vi inte, men flertalet förläggare var bosatta i Hishult, medan producenterna också fanns i grannsocknarna.¹⁴⁵

Hishultstrakten – som kommersiell region

Efter att hishultsborna hade friköpt sina gårdar på 1810-talet utvecklades under de närmaste decennierna den tidigindustriella verksamheten i socknen. Det fanns förutom stickning även andra sysselsättningar med tidigindustriell prägel. I en bok utgiven på 1870-talet kan man läsa följande om Hishult: ”Allmogen är kunnig i förfärdigandet af allehanda laggkärl som jemte timmer och bräder föra till Skåne at sälja och bortbytes mot spannmål. Dess huvudnäring är stickning. (förfärdigande af tröjor och strumpor, både in- och utländskt) och handel därmed. Både gamla och unga särdeles av qvinkönet har, uti yrket en utomordentligt färdighet.”¹⁴⁶

Det är troligt att en hel del av hushållen var inblandade i flera verksamheter för att klara sin försörjning. Vilka andra sysselsättningar fanns då att tillgå i Hishultstrakten? Här tillverkades stickade varor, hästtäckan, vävskedar och olika slags träkärl. Också gårdfarihandeln blev en viktig näring.

I början av 1800-talet började man utveckla en vävskedstillverkning i en del byar¹⁴⁷ i Hishults och i Knäreds socknar. I bevarade passjournaler i Hallands landskansli framgår att de personer som sålde vävskedarna kom från byarna Kåphult och Putsered i Knäreds socken samt från Kornhult och Norr Össjö i Hishults socken. Det är därför högst troligt att tillverkningen också skedde i dessa byar. Konsten att tillverka vävskedar kom från det angränsande Markaryd i Kronobergs län, där vävskedmakeriet fått en stor omfattning. I mitten av 1800-talet var det mellan 300–400 personer från Markaryds och Hinnerys socknar som årligen gav sig ut på handelsresor för att saluföra vävskedar.¹⁴⁸ Råmaterialet utgjordes av vassrör, som enligt uppgift importerades från Medelhavsområdet.¹⁴⁹ Försäljningen av vävskedar

¹⁴⁴ Ahlberger 1988 s. 35.

¹⁴⁵ Sjunneson 1953 s. 141.

¹⁴⁶ Pettersson & Litzén 1872 s. 566.

¹⁴⁷ Följande byar i de båda socknarna tillverkade vävskedar: Kåphult och Putsered i Knäred socken och Kornhult och Norr Össjö i Hishults socken. (Hallands landskanslis arkiv. Brevkoncept. 1802–1839 AI:a.) Detta visar att näringar kunde variera från by till by och kanske t.o.m. från gård till gård. Se Enequist 1937 s. 224ff och Oakley 1981 s. 201.

¹⁴⁸ Svedenfors 1952 s. 22 och 25.

¹⁴⁹ KB:s femårsberättelse 1817–1822, Hallands län.

från Knäred och Hishult sköttes av framför allt drängar från de ovannämnda byarna. Det var 10 à 12 personer som gav sig ut på försäljningsresor till Malmöhus län och Kristianstads läns men även till Danmark.¹⁵⁰ Avsättningen av vävskedar skedde alltså genom gårdfarihandel. Det fanns inget hinder för en vävskedsmakare att själv avyttra sina alster, förutsatt att han hade skaffat sig ett pass. Det är troligt att vävskedshandlarna även kom att utöka sitt sortiment med andra hemtillverkade varor. Vävskedstillverkningen minskade framåt 1850-talet och omfattningen av tillverkningen i de båda socknarna är svår att uppskatta.¹⁵¹

Under 1800-talet blev Hishult känt för att tillverka laggkärl, kar, byttor, stegar m.m. som bl.a. såldes till Skåne.¹⁵² Tillverkningen var emellertid begränsad, men längre fram i tiden kom den att spela en viktig roll i Hishults socken.¹⁵³ Hur länge denna verksamhet har funnits i socken är okänt. I slutet av 1700-talet skriver hishultsprästen Magnus Bothén: ”Alla måste köpa säd från skånska slätten och städerna. För timmer och laggkärl tillbyta de sig någon spannmål.” (1785) och ”Årliga köp eller för timmer och laggkärl tillbyta sig någon spannmål.” (1789)¹⁵⁴ Osbeck nämner inget om laggkärl men skriver: ”De bruka sin åker med oxar, och köra äfven med dem timmer, som de köpt mästedels i Småland, til Skåne Slätt, at där med tillbyta sig Spannemål.”¹⁵⁵ Även i mitten av 1800-talet forslade hishultsborna för att förbättra sina inkomster timmer från Småland till kusten i västra Skåne.¹⁵⁶ I en bok utkommen 1872 kan man läsa om Hishult: ”Allmogen är kunnig i förfärdigandet af allehanda laggkärl som de jemte timmer och bräder föra till Skåne att sälja och bortbytas mot spannmål.”¹⁵⁷

Resehandlare eller de s.k. tröjehandlarna

Många av allmogen nöjde sig inte med att tillverka olika varor, utan för själva runt och sålde dem som gårdfarihandlare.¹⁵⁸ I Halland fanns ju en betydande erfarenhet av att resa, inte minst genom arbetsvandringarna till

¹⁵⁰ Hallands landskanslis arkiv. Brevkoncept 1802–1839. A1a. LLA. Se även KB:s femårsberättelser 1818–1822, Hallands län samt Utterström II 1957 s. 34.

¹⁵¹ Sjunneson 1912 s. 274; Fogelberg 1959 s. 443; KB:s femårsberättelser 1818–1822, Hallands län samt flera kronofogde- och länsmanrapporter.

¹⁵² Fogelberg 1959 s. 422.

¹⁵³ Kronofogderapporten för Laholm 1856–60, länsmanrapporten för södra distriktet 1851 samt Sjunneson 1953.

¹⁵⁴ Hishults kyrkoarkiv. G2. Statistiska tabeller 1775–1859. LLA.

¹⁵⁵ Osbeck 1796/1922 s. 228.

¹⁵⁶ Fogelberg 1959 s. 409.

¹⁵⁷ Petersson & Litzén 1872 s. 566.

¹⁵⁸ Nelson 1963 s. 112 och s. 189.

Skåne och Bohuslän. Detta faktum ökade säkert intresset för att i så stor utsträckning som möjligt själva sälja grannens eller sina egna tillverkade varor. Gårdfarihandeln¹⁵⁹ blev nu en allt viktigare försörjningsmöjlighet för många hushåll framför allt i Hishults socken, men också i Våxtorp och Knäreds socknar. För en del hushåll blev det en huvudnäring, även om de flesta gårdfarihandlarna också bedrev ett mindre jordbruk.¹⁶⁰ I Hishult gick de under namnet resehandlare eller tröjehandlare.¹⁶¹

Försäljningen av de stickade varorna togs alltså successivt över av lokala krafter. Gårdfarihandlarna sålde hemstickade tröjor, strumpor och vantar i olika delar av landet, inte minst på marknader.¹⁶² Utterström har visat att allt mindre av yllevoror kom fram till tullarna i Borås och Ulricehamn under andra hälften av 1800-talet. Han drar därför slutsatsen att yllevoror som tillverkades i södra Halland inte längre distribuerades över Borås eller Ulricehamn.¹⁶³ Flertalet resehandlare kom från byar som gränsade mot Småland. Det vill säga från samma område som de som sålde vävskedar i Skåne och Danmark under första hälften av 1800-talet. Det fanns alltså en vana att resa och handla i området, vilket underlättade övertagandet av distribution och försäljning från boråsarna.

I boken *Sydhalländskt Allmogeliv i slutet av 1800-talet* har Oscar Sjunneson uppmärksammat befolkningens i Hishult intresse för affärer. Han skriver: ”Hishultsborna avvek i viss mån från de övriga socknarnas folk genom sitt utvecklade sinne för affärsverksamhet. Det sades att var tredje manliga person i Hishult var resehandlare.”¹⁶⁴ En verksamhet som fortsatte långt in på 1900-talet.¹⁶⁵

I slutet av 1800-talet fick hemindustrin allt hårdare konkurrens av fabriksstillverkade varor, inte minst från Sjuhäradsbygden. Detta kom att få konsekvenser för traktens gårdfarihandlare. De nöjde sig inte längre med att bara sälja hemtillverkade yllevoror, utan de började också erbjuda fabriksstillverkade varor, som inköptes från Boråstrakten. I slutet av 1880-talet skärptes kraven för att få rättigheter för gårdfarihandel. För att få sälja fabriksstillverkade varor krävdes nu ett tillståndsbevis från länsstyrelsen i hemlandet.¹⁶⁶ Ett sådant tillstånd behövdes för att få sälja fabriksstillverkade varor.¹⁶⁷ Nöjde

¹⁵⁹ Gårdfarihandel kan definieras som ”yrkesmässig ambulerande handel”. (Heckscher 1949.)

¹⁶⁰ Nelson 1963 s. 168, traditionsuppteckningarna M1 4018 (1956), M1 4020 (1956),

M1 5028 (1960) FAL samt intervju med Göte Johansson (maj 2000)

¹⁶¹ Nelson 1963 s. 168.

¹⁶² Utterström del II 1957 s. 195.

¹⁶³ Utterström del II 1957 s. 419

¹⁶⁴ Sjunneson 1953 s. 176.

¹⁶⁵ Traditionsuppteckning M 15036 (1960). FAL samt intervju med Göte Johansson (maj 2000)

¹⁶⁶ Eriksson 1982 s. 25 off.

¹⁶⁷ Intervju med Göte Johansson (maj 2000).

man sig med att även i fortsättningen endast erbjuda hemstickade tröjor, strumpor och vantar räckte det med ett intyg från kommunalnämndens ordförande.¹⁶⁸ Om man saknade tillstånd kunde man ändå sälja fabriksstillverkade varor genom att skaffa ett intyg från fabriken att varorna man sålde var hemtillverkade varor. På detta sätt kunde man kringgå behovet av tillstånd från länsstyrelsen.¹⁶⁹

I mitten av 1800-talet var den halländska stickningsindustrin livskraftig, trots att den geografiskt alltmer var koncentrerad till sydöstra delen av Höks härad. Stickningsindustrin mötte ännu mycket lite konkurrens från maskintillverkade varor. Det är först under seklets sista två decennier som de handstickade varorna tycks ha mött en allt hårdare konkurrens från fabriksstillverkade yllevor. Detta drabbade framför allt de kvinnliga producenterna. Traktens resehandlare fortsatte emellertid att i huvudsak försörja sig på handel, även när produktionen från hemindustrin minskade. I deras väskor fanns nu alltmer av fabriksstillverkade varor. Ironiskt nog levererades dessa fabriksstillverkade varor från textilfabriker i Boråstrakten.¹⁷⁰ Tabell 6:1 visar en översikt över försäljning och distribution av de stickade yllevorerna.

Tabell 6:2: En översikt över den halländska stickningsindustrins distributionssystem.

Period	Distributör	Varor	Kommentarer
1650–1850	Boråsare. Från 1820 en viss förlagsverksamhet.	Stickade yllevor.	Boråsarna fick privilegier att sälja och köpa varor över hela riket. (kungligt brev från 1624). ¹⁷¹
1740–1820	Förläggare i Laholm 1740–1800. Därefter förläggare i Halmstad	I huvudsak soldatstrumpor.	Beställningar från Kungliga Krigskollegiet från förläggare i Laholm. Mellanhand var den halländske landshövdingen.
1850–1880	Lokala förläggare i kamp mot boråsarna. Gärdfarihandlare från trakten övertar alltmer av försäljningen.	Stickade yllevor, speciellt tröjor och strumpor.	1864 boråsarnas privilegier upphörde och fri gärdfarihandel infördes. Anmälningsplikt till länsstyrelsen i hemlänet. ¹⁷²

¹⁶⁸ Traditionsuppteckning M 15028 (1960) och intervju med Göte Johansson (maj 2000).

¹⁶⁹ Intervju med Göte Johansson (maj 2000).

¹⁷⁰ Traditionsuppteckning M 15028 (1960) FAL samt intervju med Göte Johansson (maj 2000).

¹⁷¹ Millqvist 1991 s. 17.

¹⁷² Eriksson 1982 s. 256.

1880–1900	Lokala gårdfarihandlare.	Stickade yllevoror, speciellt tröjor och strumpor.	I slutet av 1880-talet en viss skärpning av lagen angående gårdfarihandel. Det krävdes nu ett tillståndsbevis från länsstyrelsen i hemlandet. ¹⁷³
1900–1950	Lokala gårdfarihandlare i huvudsak från Hishult.	I huvudsak fabriksstillverkade textilvaror från Sjuhäradsbygden. Viss mängd hemtillverkade yllevoror (åtminstone under de två första årtionden på det nya seklet.)	Svårt att få tillstånd från länsstyrelsen för att få sälja fabriksstillverkade varor. Däremot för att få ”hemslöjd” räckte det med ett intyg från kommunalordföranden. ¹⁷⁴

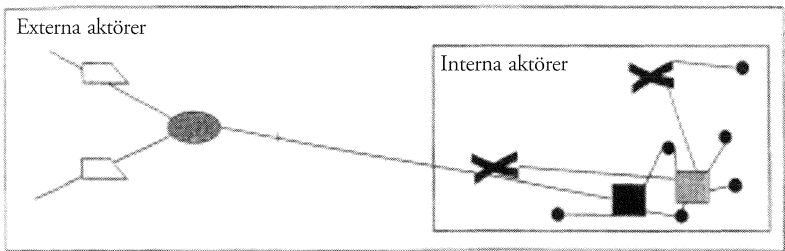
Stickningsindustrins kommersiella nätverk – en sammanfattning

Hur såg då stickningsindustrins nätverk sammanfattningsvis ut under olika tider? Figurerna 6:1–6:4 visar stickningsindustrins kommersiella nätverk och hur detta förändrades över tid. Figur 6:1 visar den mycket tidiga stickningsindustrin, dvs. omkring 1700. Källmaterialet från den här tiden är bräckligt, näst intill obefintligt. En hypotetisk skiss ser emellertid ut på följande sätt. Wallens gods i Våxtorps socken levererade förmodligen strumpor till garnisonerna i de halländska städerna. Det är också troligt att boråsarna, som var aktiva i området vid den här tiden, upphandlade strumpor som såldes av gårdfarihandlare på den svenska marknaden. I figurerna 6:2 och 6:3 har också de administrativa aktörerna lagts in. Figur 6:2 visar stickningsindustrin åren 1740–1785, dvs. då förläggarna i Laholm var framgångsrika. Figur 6:3 gäller åren 1800–1820, då jungfru Richardy dominerade leveranserna till armén. Under de båda tidsperioderna spelar staten genom Krigskollegiet och landshövdingen en mycket aktiv roll. Figuren 6:4 visar läget under 1870-talet. Bondeförläggare i östra delen av häradet har nu tagit makten över både produktion, distribution och försäljning av de halländska yllevororna. Vid den här tiden hade stickningsproduktionens kärnområde nu alltmer koncentrerats till sydöstra delen av häradet med Hishults socken som centrum.

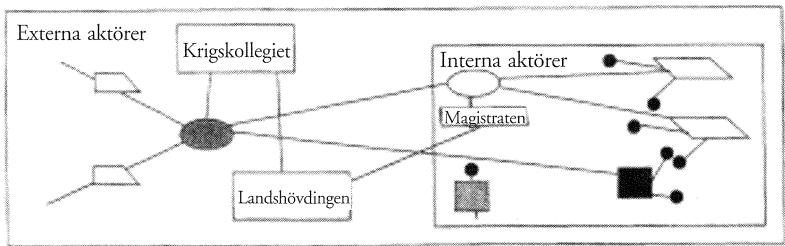
¹⁷³ Eriksson 1982 s. 256.

¹⁷⁴ Traditionsuppteckning M 15035 (1960) FAL samt intervju med Göte Johansson (maj 2000).

Figur 6:1. Den tidiga halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk omkring 1700.

Figur 6:2. Den halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk 1740–1785.

Symboler

Gårdfarihandlare

Boråsare

Marknad

Gods

Förläggare

Ombud

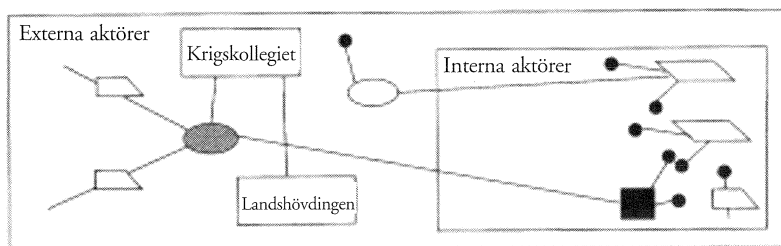

Garnison

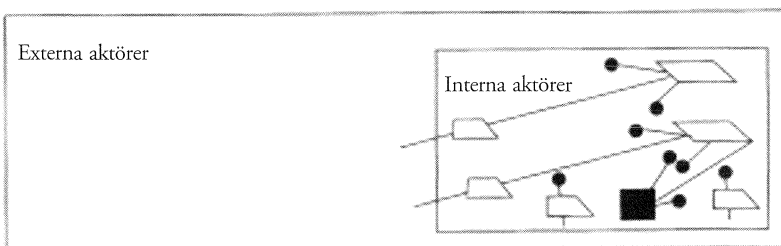

Producent

Figur 6.3. Den halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk i 1800–1820.

Figur 6.4. Den halländska stickningsindustrins kommersiella nätverk i 1870-talet.

Den halländska stickningsindustrin kan alltså ses som ett nätverk där förläggare och producenter bands samman i en gemensam verksamhet inom i huvudsak Höks härad. Under 1700-talet var stickningsindustrins interna aktörer förutom de många små producenterna på landsbygden också förläggare i Laholm. Man kan även se kopplingar till aktörer utanför Höks härad, i det här fallet boråsarna, som under lång tid stod för distributionen av de halländska textilvarorna. Boråsarna hade redan under den danska tiden en livlig handel med hallänningarna. I samband med att Halland blev svenskt fick hallänningarna genom boråsarna tillgång till den svenska marknaden. Boråsarna hade ju genom sina unika privilegier rätt att sälja varor över hela landet. De utnyttjade sin "monopolställning" genom att pressa priserna på de halländska produkterna. Följden blev att intäkterna för producenterna blev låga. Vinsten hamnade i huvudsak hos västgötarna. De halländska landshövdingarna var under årens lopp mycket kritiska till boråsarnas privilegier och försökte uppmärksamma statsmakten på detta. I början av 1800-talet bildades Hushållningssällskapet i länet. Hushållningssällskapet bedrev en regional "näringspolitik" genom att på olika sätt stödja landsbygdsindu-

strin under 1800-talets första hälft. Efter mitten av århundradet inriktade sig sällskapet i huvudsak på jordbruksutvecklingen i länet.

Den tidigmoderna statens roll under den protoindustriella perioden har länge varit föga uppmärksam i forskningen. Det är först under 1990-talet som dess betydelse för protoindustrin har uppmärksamats. Under 1700-talet fanns ett stor efterfrågan från militären på olika slags materiel, inte minst i samband med de krig som landet var inblandade i. Det var alltså staten som egentligen var den stora köparen av de halländska ullstrumporna. Den halländska landshövdingen spelade en viktig roll genom att den möjliggjorde direkta kontrakt mellan förläggare i Laholm och Krigskollegiet. Det innebar att man bröt boråsarnas "monopol" åtminstone på de halländska soldatstrumporna.

En liberalisering av ekonomin under 1800-talets första hälft möjliggjorde för lokala krafter att ta upp konkurrensen med boråsarna både som förläggare och distributörer av halländska ylleveror. Stickningsindustrins tyngdpunkt kom nu alltmer att skjutas mot sydöstra delen av Höks härad. Omkring 1880 hade boråsarna lämnat södra Halland och entreprenörer och gårdfarihandlare från trakten hade tagit över såväl ansvaret för produktionen som distributionen av stickade ylleveror. Nu låg både produktion och handel i halländska händer.

Systemet med förläggare på landsbygden tycks vara unikt för Sverige. Ahlberger har visat att även i Marks härad i Sjuhäradsbygden kontrollerades produktionen av bondeförläggare.¹⁷⁵ Det skall jämföras med övriga Västeuropa, där stadsköpmännen hade makten över både produktion och distribution.¹⁷⁶

Under 1800-talet utvecklades Hishult till en mångsidig tidigindustriell socken. En viktig förutsättning för handelns och den tidigindustrins framgång i Hishult var allmogens friköpande av sina gårdar från Sjöboholms gods. Deras arbetskraft sögs därför inte upp av något gods eller av större gårdar. De flesta invånarna rådde själva över sin tid, vilket främjade utvecklandet av tidigindustrin i stället för det traditionella jordbruket. Det var inte bara stickade varor som producerades här, utan även hästtäckan och olika slags trävaror som laggkärl och korgar. I vissa byar i Hishult och Knäred tillverkades också vävskedar, som såldes av gårdfarihandlare från trakten. Gårdfarihandeln fick ett stort uppsving som näring framför allt i flera byar i Hishults socken.

¹⁷⁵ Ahlberger 1988 s. 174.

¹⁷⁶ Ahlberger 1988 s. 188.

7 Människorna och stickningsindustrin i Höks härad

Inledning

Far dog då jag var åtta år gammal. Vi var då fem syskon, alla små, som mor skulle försörja.Vi fick då klara oss på att binga (= sticka). Det var det som gav oss kontanter. Det var Jacob och Sven Bengtsson i Hishult, handelsmän där som tog in ullen från Danmark i stora jutesäckar, som vi kallade för drommar. Sedan delade de ut ullen i bygden och där skulle vi först bereda den, sedan binga och sedan valka den. Mor och vi gjorde mest påsvantar (tummvantar) och korta strumpor. För 24 st fick vi 1 kr och 50 öre. Min bror Erik var flink av sig. På en lång vinterkväll kunde han göra fem stycken påsvantar, men då var det förstås grova maskar i dem. Men det syntes inte så mycket sedan man valkat dem ordentligt. Mor gick jämt när hon kunde med bing, men hon tyckte mest om att göra vantar och strumpor.¹

Det är Janne Nilsson som på detta vis berättar om sin barndom på 1870-talet i Hishult. Han tillhörde en av de många familjer inom tidigindustrin som fanns i södra Halland. En familj som i huvudsak försörjde sig på att tillverka strumpor och vantar. Det var inte ovanligt att flertalet medlemmar i en familj var sysselsatta inom tidigindustrin. En viktig förutsättning för ett bra produktionsresultat var ett fungerande samarbete inom familjen. Enligt Medick skulle detta också gälla generellt för protoindustrin.² I stickningsindustrin låg hela tillverkningsprocessen på familjen, dvs. att från råvaran ull skapa den färdiga produkten.³ Familjen Nilsson tillhörde en av de producenter som förläggarna Jacob och Sven Bengtsson i Hishult försåg med ull och som i huvudsak försörjde sig på att sticka.

Traditionsuppteckningar som källa

Ovanstående citat kommer från en traditionsuppteckning. I våra folklivsarkiv finns en stor mängd sådana uppteckningar. De ger oss en möjlighet att få fram uppgifter som är svåra att finna i andra källor, genom att de ofta ger en god bild av vanliga människors konkreta vardag. I avhandlingen har någ-

¹ Traditionsuppteckning M 14018 (1956) FAL.

² Medick 1976 s. 304, 307 och 310.

³ Traditionsuppteckning M 14020 (1956) FAL.

ra uppteckningar använts. De flesta kommer från Folklivsarkivet i Lund och någon från Nordiska museets arkiv. Uppteckningarna är gjorda långt efter de händelser som beskrivs. Flertalet av de använda uppteckningarna är gjorda i mitten av 1900-talet och berör händelser som ligger mer än 50 år tillbaka i tiden, dvs. i slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet. Det kan därför finnas minnesfel. Uppteckningarna har emellertid inte använts för att lämna enskilda exakta uppgifter utan mer för att ge en allmän bild av arbetsprocessen inom stickningsindustrin. Tidigare forskning har kommit fram till att minnen om just konkreta arbetsförhållanden i äldre tid i regel är relativt pålitliga. De berättar om förhållanden som uppgiftslämnaren sedan barnsben var väl förtrogen med och inte haft något skäl att ljuga om. Det är därför troligt att de förmedlar en relativt korrekt bild.⁴ Ett värre problem här är förstås att inte bara uppteckningarna utan också minnena, det som de intervjuade erinrar sig, hänför sig till en tid som ligger senare än det kronologiska fokus i min avhandling. Teoretiskt kan arbetsprocessen ha ändrat sig mellan 1700-talet och slutet av 1800-talet. I praktiken är risken kanske inte så stor just inom stickningen. Men det gäller givetvis att i görligaste mån komplettera uppteckningarna med annat material.

Syftet med detta kapitel är att diskutera den sydhalländska stickningsindustrin och de människor som arbetade inom den ur ett mikroperspektiv, alltså inte som tidigare såsom ett regionalt system av produktion och marknad, utan med tanke på de enskilda hushållens försörjning. Frågor som jag skall försöka besvara i detta avsnitt är: Vilka sociala grupper var sysselsatta inom stickningsindustrin? Hur såg arbetsfördelningen ut inom hushållet? Vilka av hushållets medlemmar var inblandade i stickningsarbetet? Hur såg arbetsprocessen ut? Vad betydde kvinnornas roll i textilproduktionen för deras status? Hur såg könsarbetsdelningen ut?

Tidigare forskning

Kvinnornas stora insats inom tidigindustrin har länge kraftigt underskattats inom forskningen, hävdar moderna forskare.⁵ Det finns förvånansvärt få studier som visar vilken betydelse tidigindustrin haft för kvinnans situation inom familjen och i samhället. Det finns dock en diskussion inom den internationella forskningen om kvinnans ställning i tidigindustriella regioner. En av de forskare som först uppmärksammade kvinnans eventuellt förändrade situation under tidigindustrin var den tyske forskaren Hans Medick. Han anser att kvinnans inkomst av tidigindustriellt arbete också innebar att den

⁴ Gustavsson 1965 s. 214.

⁵ Berg 1987 s. 67 och Gullickson 1986 s. 4.

traditionella könsarbetsdelningen förändrades. Kvinnans produktion blev viktigare och därmed blev hennes ställning också friare. Den kvinnliga produktiviteten var hög inom hemindustrin. Den krävde färdighet i stället för styrka och kunde kombineras med hushållsuppgifter.⁶ Medick menar alltså att skapandet av arbete för kvinnor i tidigindustriella regioner djupt påverkade roller och relationer. Tidigindustrin hjälpte till att förändra arbetsdelningen mellan könen, genom att kvinnorna fick möjlighet till hemmabaserat arbete. Gränsen mellan manligt och kvinnligt tenderade därmed att luckras upp. Medick talar om status hellre än om makt. Kvinnornas arbete gav dem högre status inom familjen. Kvinnorna i tidigindustriella regioner hade alltså enligt Medick högre status än vad kvinnorna i jordbruksområden hade.⁷

Det är emellertid omstritt om kvinnors tidigindustriella arbete faktiskt ledde till högre status för kvinnorna. Den amerikanska historikern Gay L Gullickson ifrågasätter Medicks uppfattning. Hon har en mer pessimistisk syn när det gäller frågan om att kvinnorna fick en förbättrad status i en tidigindustriell miljö. Hon menar visserligen att män möjligen kan ha värderat kvinnors arbete högre, då deras ekonomiska bidrag var nödvändiga för familjens försörjning.⁸ I många fall gav kvinnans arbete familjen dess enda kontantinkomst. Den ökade den ekonomiska tryggheten för familjen, som nu lättare kunde betala skatten eller räntan för gården, men bidrog också till att hålla ihop familjen. Problemet är att det finns så få bevis på att kvinnorna därmed verkligen fick en högre status.⁹ Gullickson menar att det, oberoende av vad som har hänt mellan kvinnor och män i den privata sfären, inte finns något som tyder på någon betydande förbättring av kvinnors ekonomiska och sociala ställning inom den offentliga sfären.¹⁰ Den engelska historikern Maxine Berg delar i huvudsak Gullicksons uppfattning.¹¹

Historikern Sherlaigh Ogilvie påpekar att det framförallt var sociala institutioner och inte bara tidigindustrin som påverkade kvinnornas situation.¹² En avgörande faktor för kvinnornas förhållandevis stora möjligheter till produktivt arbete i det tidigindustriella samhället var frånvaron av skråkontroll och andra statliga regleringar av arbetskraften. Det var regleringar som i många fall hindrade kvinnornas möjlighet till arbete.¹³ Hon pekar också på att kvinnor inom tidigindustrin hade större möjligheter att få ut-

⁶ Medick 1981 s. 61 ff.

⁷ Medick 1981 s. 61 ff och Ahlberger 1988 s. 42.

⁸ Gullickson 1991, speciellt s. 205 ff och s. 219 ff.

⁹ Gullickson s. 211–212.

¹⁰ Gullickson s. 222.

¹¹ Berg 1994 s. 161.

¹² Ogilvie 1996 s. 128f.

¹³ Quataert 1986 s. 11–12 och s. 19–20.

föra samma arbeten som männen. En avgörande faktor för detta var "the absence of guild control and state regulation of labour".¹⁴

Deborah Valenze tar upp en annan intressant aspekt på kvinnornas arbete inom hemindustrin. Hon menar att även om deras arbete uppskattades inom familjen, så skadades deras sociala status och situation på sikt inom arbetskraften. Under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal var deras arbete inom hemindustrin lägst betalt inom arbetskraften. När kvinnorna i Leicesters stickningsindustri flyttade från hemindustrin till fabriken under 1870-talet, förblev deras löner på samma låga nivå, trots att mekaniseringen hade mångfaldigt deras produktivitet.¹⁵

Eva Österberg har pekat på tre teser i den internationella forskningens syn på kvinnans situation under tiden från reformationen fram till industrialiseringen. Under 1500- och 1600-talen tycks utvecklingen missgynna kvinnorna i största allmänhet. Den starkare centralmaktens nya krav på människorna gynnade i hög grad männen. Men en anti-tes betonar den förändring som ekonomin genomgick genom protoindustrialiseringen, och fick konsekvenser för kvinnorna. Den mer marknadsanpassade ekonomin gynnade kvinnorna. De kunde få nya uppgifter och i och med detta blev deras ställning starkare även i övrigt. Den tredje tesen skulle vara att relationerna mellan könen i äldre tid var underordnad andra diskurser och mera tvetydig än i de två andra teserna. Ingen av dessa teser har emellertid mer systematiskt diskuterats med utgångspunkt från den svenska verkligheten.¹⁶ Några bidrag har det dock gjorts som speglar olika tolkningsvar och realiteter.

Anders Florén har behandlat könsarbetsdelningen på Jäders bruk under ett skede när produktionen förändrades från en tidigindustriell till en industriell organisering. Han visar att under hushållsproduktionen hade kvinnorna både en reproduktiv och produktiv roll. Proletariseringprocessen drabbade däremot hela hushållet, som miste makt och inflytande över produktionsmedel och arbetsprocess. Kvinnornas arbete marginaliserades. De blev lönearbetare och fick de minst kvalificerade arbetena. Florén menar alltså att kvinnornas situation var klart bättre under den tidigindustriella perioden.¹⁷

Louise Waldén menar att textilt hemarbete bär många av kvinnokulturens kännetecken. Hon skriver: "Det präglas av flytande gränser: mellan betalt och obetalt arbete, mellan nytta och nöje, nödvändighet och lust, arbetstid och 'fri tid'". Hon anser också att arbetet fyller dubbla syften, då även

¹⁴ Ogilvie 1996 s. 128. Citatet har hon hämtat från Quataert 1986 s. 11–12.

¹⁵ Valenze 1995 s. 127.

¹⁶ Österberg 1997 s. 9.

¹⁷ Florén 1995.

spilltid och väntan görs till produktiv tid. Genom att arbetsuppgifterna flätas in i varandra i stället för att delas upp ökas effektiviteten.¹⁸

Inger Jonsson visar att de kvinnor som hade ansvaret för tillverkningen av linväv på de större hälsingegårdarna möjligen hade fått en förändrad maktposition gentemot sina män. Däremot tycks inte styrkeförhållandena mellan kvinnor och män från de obesuttna grupperna ha förändrats på grund av kvinnans arbete i linnäringen.¹⁹

Det textila hemarbetet för marknaden var betydelsefullt för hushållets ekonomi. Det ökade kvinnornas möjligheter till produktivt arbete. Så långt är forskningen överens. Men det finns alltså delade meningar om huruvida detta ledde till att kvinnorna fick högre status i familjen eller i samhället. Hur såg då situationen ut i producenthushållen i Hallands stickningsregion?

Producenthushåll

Vilka hushåll som under 1700-talet och i början av 1800-talet var inblandade i stickningsindustrin går som tidigare understrukits inte att få fram på grund av brist på källmaterial. Den sociala strukturen i tidigindustriella miljöer är ännu ett ganska utforskat område.²⁰ Det finns dock ett antal internationella studier som visar att tidigindustrin var mest spridd bland hushåll som hade lite eller ingen jord.²¹ I svensk forskning finns inte någon systematisk undersökning som ger vid handen vilka grupper som främst sysslade med icke-agrar produktion. En anledning till detta är bristen på källmaterial. Människor som arbetade inom tidigindustrin finns endast i undantag registrerade i något offentligt material. Utterström menade dock att det var de fattigaste, dvs. torpare och backstugusittare, som var mest sysselsatta inom hemindustrin. Hans slutsats baseras på tämligen samstämmiga rapporter från bl.a. kronofogderapporter.²² Ahlberger har haft möjlighet att kunna identifiera vävarna i Örby socken, tack vare bevarade förläggarkiv. Han visar att det främst var de ekonomiskt mest välbeställda bland de obesuttna som vävde i Örby socken.²³

Låt oss ändå försöka komma så nära verkligheten som möjligt i södra Halland. Enligt O. Hamrén lämnade borgmästaren Güllich och hans tvenne bröder på 1740-talet ut ”ull till de fattigaste på kredit”.²⁴ I rapporter från kronofogden från 1800-talets första årtionden framgår att förläggarna läm-

¹⁸ Waldén 1990 s. 102.

¹⁹ Jonsson 1994 s. 239.

²⁰ Kriedte m.fl. 1993 s. 226.

²¹ Se t.ex. Pfister 1997 s. 345–352 och Levine 1977 s. 50.

²² Utterström II 1957 s. 177.

²³ Ahlberger 1988 s. 73 ff.

²⁴ Hamrén 1742.

nade ut ull till ”de som hade ringa eller inget jordbruk”.²⁵ Som tidigare nämnts var hushåll som tillhörde Wallens gods under 1700-talet tvungna att spinna eller sticka till herrskapet på godset. Det innebar att samtliga frälsehushåll i Växtorp, oberoende om man var bonde eller torpare, hade en kunskap som var betydande och allmän.²⁶ Från Växtorp spreds kunskapen i stickning till näraliggande socknar i regionen. Med tanke på de stora beställningar av stickade strumpor som kronan gjorde på 1700-talet från södra Halland, är det sannolikt att flertalet hushåll i regionen under vissa tider har varit inblandade i tillverkningen av stickade strumpor, alltså även mera välbeställda hushåll. Det är en uppfattning som delas av Sjunneson som skriver i sin bok ”/.../ att de flesta kvinnor i både bondegårdar, torpställen och backstugor var uppvuxna med stickningen och att de hade en stor skicklighet”.²⁷ I södra Halland tycks alltså såväl besuttna som obesuttna hushåll ha varit sysselsatta inom stickningsindustrin, även om det är troligt att de obesuttna i högre grad var beroende av inkomsten från den icke-agrara produktionen än de mera besuttna som hade tillgång till mer jord.

I tidigindustriella regioner var man enligt forskningen i regel inte längre beroende av jorden som den enda inkomstkällan. Detta gav en större frihet att välja giftermålspartner. I södra Halland finns ett intressant exempel på detta. År 1809 infördes Lantvärnslagen som befriade gift man från att utskrivas till det militära. Detta utnyttjades av 26 par på den sydhalländska landsbygden. Det anlades 26 par nya torp på ett av godsens, mest på utmarken. Parterna ingick äktenskap i syfte att mannen skulle slippa utskrivas till det militära. Strumpstickningen blev tills vidare födkroken för de här parerna.²⁸ Gyllensköld skriver: ”Jordens skötsel kom icke i betraktande, då hela hjonelaget, var stiftadt i syfte att erhålla frihet från utskrifning, och då strumpstickningen tillsvidare födde och klädde torpfolket.”²⁹ Den schweiziske historikern Rudolf Braun har också påpekat att i tidigindustriella regioner fanns det möjlighet till äktenskap mellan egendomslösa. I det traditionella bondesamhället var det som regel innehav av jord som var en förutsättning för giftermål.³⁰ Braun menar att tidigindustrialiseringen möjliggjorde att valet av partner kunde baseras på personlig attraktion och inte bara på ekonomiska överväganden.³¹

Flertalet sydhalländska hushåll bedrev självförsörjningsjordbruk. De var beroende av ytterligare inkomster än vad jorden kunde ge. Detta gällde såväl

²⁵ Kronofogdearkivet i Laholms fögderi. H1 b:1 .LLA. (Kronofogderapporten för år 1827.)

²⁶ Wallens godsarkiv G2, 1706–1824. Jordbruksanteckningar. LLA.

²⁷ Sjunneson 1953 s. 138.

²⁸ Gyllensköld 1894 s. 61.

²⁹ Gyllensköld 1894 s. 61.

³⁰ Braun 1990 s. 40ff.

³¹ Gullickson 1983 s. 214.

besuttna som obesuttna hushåll. Det fanns självfallet några större gårdar som klarade sin försörjning på enbart jordbruk, men flertalet var beroende av inkomster från någon slags icke-agrar produktion. Inte minst för att kunna köpa spannmål i bl.a. södra Skåne, där hallänningarna sedan lång tid hämtat en stor del av sitt behov av spannmål.

Landshövdingen Rålamb skriver t.ex. i ämbetsberättelsen till riksdagen 1741 ”att ifrån Skåne och andra orter åhrligen hemtas quantité säd af hwarjehanda, hwarmedelst stora Summor penningar, besynnerligen ner i denna dyra tiden, gå utaf länet”.³² I slutet av 1700-talet förde prästen i Hishult noteringar om detta i kyrkoboken. Några citat är upplysande: ”/.../ nästan alla församlingsinvånare köpa denna sommar spannmål från skånska slätten”. (1779), ”/.../ säd hämtas och köpes från skånska slätten”. (1780) ”/.../ alla köper säd i Skåne.” (1783) ”Alla måste köpa säd från skånska slätten och städerna. För timmer och laggkärl tillbyta de sig någon spannmål.” (1785) ”Ärliga köp eller för timmer och laggkärl tillbyta de sig någon spannmål”. (1789)³³

Det fanns alltså sedan länge en arbetsdelning mellan södra Halland och framförallt slättbygden i Skåne. Etnologen Börje Hanssen har pekat på den varubalans som rådde mellan skånska skogsbygden och slättbygden. Från slätten levererades spannmål till skogsbygden som i sin tur försåg slätten med olika redskap.³⁴ I Mendels teori kring tidigindustrin diskuteras på motsvarande sätt en sådan arbetsdelning mellan jordbruksregioner och tidigindustriella regioner. En satsning på tidigindustrin i ett område gynnade jordbruksproducenterna i ett annat område, som var mer lämpat för agrar produktion.³⁵

Efter mitten av 1800-talet sker det en förändring i och med den snabba jordbruksutvecklingen på Laholmsslätten, vilket gör att behovet av att skaffa spannmål från Skåne inte längre förelåg. Det blev nu ett utbyte mellan östra och västra delarna av häradet. Denna medvetna satsning på att utveckla den agrara sektorn på Laholmsslätten blev framgångsrik, som jag har visat i kapitel 2.

³² Landshövdingeberättelser...1998 s. 43. (Landshövdingeämbetets relation till riksdagen 1741.)

³³ Hishults kyrkoarkiv. G2. Statistiska tabeller 1775–1859. LLA.

³⁴ Hanssen 1952 s. 169.

³⁵ Mendels 1972 s. 245.

Arbetsfördelningen inom de tidigindustriella hushållen

Det var hushållet som enhet som organiserade produktionen i det tidigindustriella samhället. Stickningen och jordbruket fungerade av olika skäl som en effektiv kombination. Först av allt kunde stickningen organiseras mycket effektivt som en familjeangelägenhet. Familjen kunde sålunda fungera som en billig och pålitlig pool av arbetskraft, som genom att alla eller de flesta familjemedlemmarna deltog, formade en effektiv och billig produktionsenhet. Men det finns ytterligare ett skäl till att stickningen och andra tidigindustriella verksamheter fungerade så bra tillsammans med jordbruket. Vintermånaderna var det icke-säsong för jordbruket, när arbetskraften var stor och arbete var svårt att finna. Stickningen gav därför en välkommen inkomstförstärkning.

Vilka av hushållets medlemmar var då inblandade i stickningsindustrin? Att spinna, karda och sticka var i huvudsak en kvinnlig uppgift som var knuten till hushållet men det var väl integrerad i ett komplicerat socialt nätverk, dvs. strukturer av relationer i samhället. Textiltillverkningen har traditionellt varit ett kvinnligt arbetsområde.³⁶ Det var alltså framför allt kvinnorna som var sysselsatta med textiltillverkning. Handstickningen var t.ex. i huvudsak en kvinnlig industri i landsbygdsområden över hela England.³⁷ Det fanns dock ett undantag under 1700-talet i Shephed, där männen stickade.³⁸ Hur var det då inom den sydhalländska stickningsindustrin? Det finns uppgifter om att även männen stickade. ”Flera af dem som tillverka strumpor var barn, män, kvinnor och tjenstefolk /.../,” skriver Osbeck.³⁹ ”Det var inte så ovanligt att karlarna också stickade”, framgår det i en senare uppteckning.⁴⁰ I kronofogderapporter talas det om ”allmogens kvinnor”, ibland ”hustrur, döttrar och pigor” men även om att ”gossar och gubbar” som kunde undvaras i jordbruket stickade.⁴¹ Mycket pekar alltså på att stickningen inte sågs som en renodlad kvinnoyssla. I vilken omfattning männen verkligen stickade är dock okänt.

I tidigindustriella miljöer där hushållens kontantinkomster i hög grad var uppbyggda kring produktionen av textilier för avsalu, fick männen ibland rycka in och ta över kvinnoysslor. Ett sådant exempel fanns i Borås-

³⁶ Hudson & Lee 1990 s. 16 17.

³⁷ Hudson & Lee 1990 s. 29.

³⁸ Hudson & Lee 1990 s. 17.

³⁹ Osbeck 1796/1922 s. 92.

⁴⁰ Traditionsuppteckning M 15035 (1960) FAL

⁴¹ Kronofogdearkivet i Laholms fögderi. H1 b:1. LLA. (Kronofogderapporterna från år 1827 och 1836.); Törnquist 1894 s. 25 och Wangö 1933 s. 267.

trakten.⁴² Christer Ahlberger visar i sin avhandling att det i det hemindustriella Mark, där kvinnorna var fullt sysselsatta med textiltillverkning, hände det att männen utförde många sysslor som normalt ansågs som kvinnliga. Däremot tycks inte männen ha deltagit i själva textilproduktionen.⁴³ Inger Jonsson har visat att linnenäringen i Hälsingland i alla led präglades av arbetsdelning mellan kvinnor och män. Detta förändrades inte heller när näringen expanderade.⁴⁴ Det var också kvinnornas uppgift att integrera barnen i arbetsprocessen.⁴⁵ Barnen började redan vid tidig ålder hjälpa till med förberedelserna. Osbeck skriver: ”Små barn af 6 a 8 års ålder öfva sig redan i detta arbete.”⁴⁶ I en traditionsuppteckning heter det: ”När jag var fem år fick jag grovkarda, senare fick jag finkarda ullen.”⁴⁷

Slutsatsen blir att det i första hand var kvinnor och barn som tycks ha varit engagerade i den halländska stickningsindustrin, men att också männen i vissa fall deltog. Det var dock av allt att döma kvinnorna som hade det främsta ansvaret för produktionen och som därmed drog det tunga lasset.

Stickande kvinnor i södra Halland

Knapt böjer en musicant sina fingrar fortare än en Wåxtorps gumma vid sin strumpa.⁴⁸

Nyckeln till framgång för den halländska stickningsindustrin var alltså i hög grad kvinnornas. Vad hände då i ett samhälle där flertalet kvinnor i regionen var inblandade i en produktion som var inriktad på marknaden och som gav nödvändiga kontanter till hushållet? Hur värderades kvinnornas arbete i en tidigindustriell bygd som södra Halland? Vad betydde det för kvinnornas status? Fanns det en annorlunda syn på kvinnorna i tidigindustriella områden än i renodlade agrara områden?

Det är svårt att besvara dessa frågor, då det tyvärr inte finns något källmaterial bevarat, som t.ex. dagböcker eller brev, som kanske skulle kunna ge oss direkta svar på dessa frågor. Jag får nöja mig med att resonera kring möjliga tolkningar. Förmodligen värderade de halländska männen kvinnornas arbete högt då deras ekonomiska bidrag till försörjningen var betydelsefullt. Problemet är att vi inte har mycket till bevis på att så var fallet. Här har

⁴² Utterström 1957 del II s. 123.

⁴³ Ahlberger 1988 s. 42f.

⁴⁴ Jonsson 1994 s. 239.

⁴⁵ Berg 1994 s. 162.

⁴⁶ Osbeck 1796/1922 s. 93 och Handens arbete... 1990 s. 113.

⁴⁷ Traditionsuppteckning M 15035 (1960) och M 14018 (1956) FAL.

⁴⁸ Osbeck 1796/1922 s. 93.

Gullickson rätt. Medicks uppfattning är inte lätt att belägga. Det finns heller inga bevis på att kvinnornas kommersiella tillverkning befriade dem från deras traditionella uppgifter. De tidigindustriella uppgifterna kanske lades till, snarare än ersatte kvinnornas normala arbete i hemmet eller i jordbruket. Samtidigt måste det betonas att under de perioder då stora beställningar var utlagda på de halländska hushållen, krävde detta en intensiv arbetsinsats från varje stickande hushåll. Under sådana perioder är det högst troligt att inte minst kvinnans arbete tog så mycket tid i anspråk att männen fick ta hand om även traditionella kvinnouppgifter i den agrara sfären.

Vad som motiverade de gifta kvinnorna till tidigindustriellt arbete, vet vi inte. Kanske sökte de inte att vinna ett visst ekonomiskt oberoende, utan snarare handlade det om nödvändigheten att tillförsäkra familjen inkomster för att överleva. Det finns två uttryck från Halland, som antyder att kvinnorna som stickade var betydelsefulla och uppskattade. Det ena uttrycket lyder: "Den kvinna som inte kan bidra till ekonomin genom att sticka är aktad som en slät hushållerska."⁴⁹ Det andra uttrycket lyder: "Kvinnan och fåren skola skatta för gården."⁵⁰ Här antyds alltså att den stickade kvinnan uppskattades och värderades högt av det omgivande samhället. Hushållningssällskapet ger uttryck för samma uppfattning när man skriver: "Uti flera trakter förnämligast i Södra-Halland har qwinkönet från äldre tider tillbaka visat en märklig fallenhet för flera slags ylltillverkningar af /.../."⁵¹ Detta behöver emellertid inte betyda att kvinnorna i gemen fick en högre status. Det faktum att stickningen skedde i hushåll som till den övervägande delen också hade tillgång till jord kan ha haft betydelse för kvinnornas status. Även om stickningen var viktig för försörjningen, hade dock de flesta människorna en förankring i det traditionella jordbrukssamhället, vilket gör att skillnaden i mentalitet kanske inte blev så stor. Dessutom gav inte de tidigindustriella arbetena på landsbygden i sig någon högre status.⁵²

Ändå är det svårt att tro annat än att kvinnornas självständiga arbete betydde något för dem socialt och ekonomiskt. Kvinnornas tillverkning av stickade varor för marknaden knöt dem till den offentliga sfären genom att den klaggjorde deras bidrag till produktionen i samhället. Stickningen var en viktig del i den lokala ekonomin. Kvinnorna i det tidigmoderna samhället deltog inte i någon större utsträckning i den lokala politiken⁵³, men genom sitt ansvar för tillverkning av vissa produkter blev de inblandade i ett nät av relationer i samhället utanför hushållet. På detta sätt tillförsäkrades kvinnorna en plats i ekonomin.

⁴⁹ Uttrycket finns i Hushållningssällskapets tryckta handlingar från 1820.

⁵⁰ Ur en intervju med f.d. gårdfariehandlaren Frans Larsson (f. 1846), införd i Laholms tidning, okänt datum 1932; brev från fru Linnéa Svensson (mars 1989) och Wangö 1963.

⁵¹ Hushållningssällskapets tryckta handlingar från 1820.

⁵² Gullickson 1983 s. 206.

⁵³ Aronsson 1992 kap 5.

En intressant företeelse var de s.k. bingegillena. Här samlades kvinnorna på kvällarna för att sticka och prata. Osbeck konstaterar: ”Munnen i dessa sällskaper är i så ständig rörelse som strumpstickorna.”⁵⁴ I en uppteckning från 1935 berättar Severina Jönsson i Ekernahult i Knäred om hur ett bingegille i slutet av 1800-talet gick till. Kvinnorna träffades på lördagseftermiddagen ”för att binga ’jysketröjor’ av Islandsull som man fick av ’Sven i Grenagården’ i Hishult vilken lämnade ut ull och tog emot tröjor”. Alla byns yngre kvinnor hade bjudits in och var och en fick själv ha ”bingespeder” (stickor) och eget tillverkat garn med sig. ”Man bingade till kl. 12 på natten.”⁵⁵ Förutom gemenskapen bland kvinnorna gav bingegillena en mer offentlig prägel på verksamheten. Dessutom kan sådana tillfällen möjligen ha förstärkt individuella kvinnor i relation till deras män och barn.⁵⁶ Kanske var det så att kvinnors identitet främst bekräftades i kvinnoarbetet och inte i äktenskapet. I kvinnogemenskapen skapades en självkänsla som byggde på vetskapen om att man behärskade en unik kvinnokunskap och kompetens.⁵⁷

Det förekom inte alltid endast kvinnor i dessa sällskap. Osbeck har skildrat bingegillan på följande sätt: ”Flera af dem som tillverka strumpor, barn, män, kvinnor och tjenstefolk samlas uti en stuga i byen, eller ute på marken om sommaren i det afseende.”⁵⁸ Det finns en målning från mitten av 1800-talet av konstnären Kilian Zoll som föreställer ett bingegille. Här visas både män och kvinnor som stickade, men också barn som hjälpte till.⁵⁹

De ”inackorderade” kvinnorna

Hittills har jag diskuterat kvinnor oavsett civilstånd. Tidigindustriella regioner kan emellertid ha erbjudit särskilda möjligheter för just ogifta kvinnor, har flera forskare menat. Det fanns ogifta kvinnor som såg sin möjlighet att finna en mer självständig roll i det tidigmoderna samhället. Dessa kvinnor förekom också i södra Halland. De gick under benämningen de ”inackorderade” kvinnorna.⁶⁰ Fenomenet möjliggjordes tack vare tidigindustriell pro-

⁵⁴ Osbeck 1796/1922 s. 92 och Wintzell 1957 s. 102.

⁵⁵ Traditionsuppteckning E.U 8530.

⁵⁶ Se Gullickson 1983 s. 213.

⁵⁷ Löfgren 1982.

⁵⁸ Osbeck 1796/1922 s. 92.

⁵⁹ Johansson–Nilsson 1980 s. 11.

⁶⁰ Benämningen de ”inackorderade kvinnorna” finns i Wangös uppsats *Från sillfiskare till betesplockare*. Uppsatsen är publicerad i Wangö 1961. Se även Ahlberger 1988 s. 51 ff och Harnesk 1986 s. 340.

duktion. Dessa kvinnor kunde göra sig ganska oberoende genom att spinna eller sticka för sin försörjning. Detta gav möjlighet till ett självständigare liv, än som annars stod till buds, nämligen att ta anställning som piga. Enligt tjänstehjonestadgan⁶¹ var människorna i dåtida Sverige tvungna att ha laga försvar, vilket kunde vara egen jord eller helårsanställning, men i södra Halland fanns det i början av 1800-talet vuxna ogifta kvinnor som i stället skapade egna livsmönster. Enligt lagstiftningen skulle de ha en fast årstjänst. Dessa kvinnor sågs inte med blida ögon av myndigheterna. Detta indikerar inte minst den irritation som länsmännen avger i del av sina rapporter till kronofogdemyndigheten. I t.ex. kronofogderapporten från Laholm år 1827 talas det om ”Pigor som annars var i behov av att hava en förtjänst, men nu sitta oberoende och nöja sig med ylltillverkning utom en fjärdedel av året antagligen hösttiden då de gör tjänst hos den Husbonde där de äro boende”. Det var svårt för myndigheterna att ”komma åt” dessa kvinnor. Kronofogden skriver: ”När husbonden och tjänaren är överens, kan de ej hindras.”⁶²

Under 1800-talets första årtionden registrerades de också av prästerna i de befolkningsstatistiska tabellerna, under rubriken ”ogifta kvinnor som leva av eget arbete”. De här kvinnorna kunde tydligen försörja sig på att sticka tröjor, vantar eller sockor och undvek därmed den ofrihet men också den trygghet som det innebar att vara årsanställd i bondehushållet. Det var något som vissa i det traditionella bondesamhället troligen inte såg med odelat blida ögon. Det framfördes under alla omständigheter kritik från myndigheternas sida mot dessa kvinnor. Kritiken handlade om att de behövdes i jordbruket, men också att de bröt mot lagen.⁶³ Vilka var då dessa kvinnor som sökte sig en annan tillvaro och ett friare liv? Hur många var de? Fanns de i andra tidigindustriella områden i Sverige?

Det var under 1800-talets första decennier som dessa tjänstelösa kvinnor allmänt blev registrerade. Men de tycks ha funnits även under 1700-talet. Osbeck skriver t.ex. följande: ”En del pigor tjena halfva året och *rå sig säl* som de tala, eller råda sig själftva i det öfriga, ja en del tjena hvar annan eller hvar 3:dje vecka, bo på samma ställe, men föda sig sjelfve eller gå hem til föräldrarna under ledigheten.”⁶⁴ Kvinnorna har inte lämnat många spår efter sig, vilket gör att de blir anonyma för oss. I Knäreds socken fanns t.ex. år 1830 sju stycken registrerade, år 1835 29 stycken och år 1850 sex stycken inackorderade pigor.⁶⁵ I uppsatsen *Från sillfiskare till betesplockare* berättar

⁶¹ Legostadgan (tjänstehjonestadgan) var en samling bestämmelser som reglerade förhållandet mellan arbetsgivare och anställda, företrädesvis på landsbygden. Varje arbetsför person, som inte försörjde sig på annat sätt, var skyldig att ta anställning. (Harnesk 1990.)

⁶² Kronofogdearkivet i Laholms fögderi H1 b:1. LLA. (Kronofogderapporten 1827.)

⁶³ Kronofogdearkivet i Laholms fögderi H1 b:1. LLA. (Kronofogderapporten 1827.)

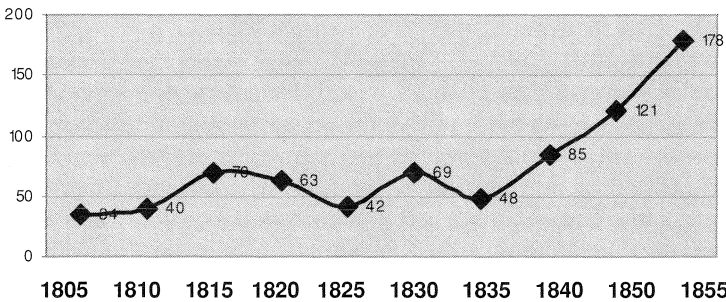
⁶⁴ Osbeck 1796/1922 s. 70.

⁶⁵ Knäreds kyrkoarkiv. Befolkningsstatistiska tabeller. G:3. LLA.

hembygdsforskaren Joel Wangö om dessa ”inackorderade kvinnor”.⁶⁶ Dessa kvinnor hade gratis logi, men hjälpte till på gården när något särskilt arbete skulle utföras. Under vintern stickade de tröjor, strumpor, vantar och kalsonger. Innan ylleverorna såldes till en bindhandlare hade de tvättats och valkats. Om en kvinna som satt inackorderad en vinter och utförde sitt eget arbete sade man: ”hon satt en vinter och rådde sig själv”. Andra tider på året kunde hon arbeta hos olika människor som behövde tillfällig hjälp.⁶⁷

Diagram 7:1 visar antalet ”ogifta som lever av eget arbete” i Laholms prosteri under första hälften av 1800-talet. Tillförlitligheten i statistiken kan nog ifrågasättas men uppgifterna är ändå intressanta. Kvinnorna hade all anledning att försöka vara anonyma för myndigheterna. Det framgår ju inte heller exakt vilket arbete dessa kvinnor utförde. Det är dock troligt att flertalet var sysselsatta med tidigindustriellt arbete. Den uppfattningen hade åtminstone länsmännen som kritiserade dessa kvinnor.⁶⁸

Diagram 7:1. Antal ogifta som leva av eget arbete.

Källa: Laholms Kontrakts Prostarkiv. Statistiska Tabeller 1764–1859. H:1. LLA.

Var då dessa kvinnor unika för Halland eller fanns de även i andra tidigindustriella regioner i Sverige? Historikern Börje Harnesk har uppmärksammat dessa kvinnor i sin avhandling. Han diskuterar några fall från 1700-talet. Ett av dessa exempel är en kvinna som inte mantalsskrevit sig, men angavs av en utomstående person, som samtidigt begärde att få ta henne i tjänst. Detta enligt den paragraf i tjänstehjonestadgan som gav angivaren förtursrätt till

⁶⁶ Wangö 1961 s. 249. Se även Wangö 1933 s. 269f.

⁶⁷ Wangö 1961 s. 250.

⁶⁸ Se t.ex. Laholms kronofogdearkiv. Kronofogderapporten 1827. LLA.

inte mantalsskrivna tjänstehjon.⁶⁹ Även Christer Ahlberger har i sin forskning stött på dessa självständiga kvinnor. Han citerar landshövdingen i Älvsborgs län som 1822 skrev: ”/.../ tjänstefolk av kvinnokönet ansett sig erhålla en rikare och mindre mödosamt förvärvad förtjänst genom denna handslöjd, för egen räkning utövad, än medelst antagande av tjänst hos andra.”⁷⁰ Det fanns alltså även kvinnor i Västergötland som stod utanför tjänstehjonestadgan. Detta bekräftas också av Britt Liljewall. Hon fann att det under 1800-talet i Trånghults socken i Västergötland fanns tre kategorier av ogifta kvinnor som arbetade som pigor. Förutom de vanliga årsanställda med arbetet knutet till gården och vävarpigor inom hushållet fanns det också kvinnor som bildade självständiga hushåll. Förutom tidigindustriellt arbete bedrev de ett småbruk. Deras möjlighet att bilda ett eget hushåll och klara sin försörjning berodde enligt hennes mening i hög grad på den kvinnliga näringslöjden.⁷¹ Inger Jonsson har också uppmärksammat dessa i sin avhandling om lintillverknigen i Hälsingland.⁷² Hon menar att de kvinnor som av olika anledningar ville slippa ifrån den lagstadgade årtjänsten genom linne-näringsn fick en försörjningsmöjlighet.⁷³ I tidigindustriella regioner i vårt land fanns det alltså kvinnor som genom hemindustrin försökte att skapa ett självständigare liv än det hårt inrutade livet som piga.

Även den internationella forskningen har uppmärksammat kvinnor som klarade av ett eget hushåll. Gullickson fann sådana kvinnor i den tidigindustriella region hon studerade på den franska landsbygden.⁷⁴ Det var ogifta kvinnor och änkor som försörjde sig på att spinna garn. Deras lön var dock låg. De kombinerade därför det tidigindustriella arbetet med produktion från trädgård och några höns. Hade de barn, arbetade dessa också. Kvinnorna hade alltså möjlighet till ett eget boende och ett mer självständigt liv tack vare sitt tidigindustriella arbete.⁷⁵ Även den engelska historikern Maxine Berg skriver om kvinnor som skapade egna hushåll. Det var unga kvinnor och kvinnor med barn. Hon nämner att sådana hushåll var vanliga i linneindustrin i nordvästra Irland. Ett annat exempel är från Bradford Manor, där Court Leet år 1687 fördömde kvinnliga yllespinnares försök till ett oberoende. Hon skriver: ”Whereat many young women, heathful and strong, combine and agree to cot and live together without government, and refuse to work in time of harvest and give great occasion for lewdness.”⁷⁶ I början

⁶⁹ Harnesk 1990 s. 340f.

⁷⁰ Ahlberger 1988 s. 51.

⁷¹ Liljewall 1995 s. 108f.

⁷² Jonsson 1994 s. 132 och s. 216f.

⁷³ Jonsson 1994 s. 216.

⁷⁴ Gullickson 1986.

⁷⁵ Gullickson 1991 s. 216.

⁷⁶ Berg 1994 s. 160. Citatet har hon hämtat från Hudson 1983 s. 130.

av 1800-talet rapporterade en parlamentarisk undersökning i England bl.a. "and having an extreme fondness for dress, they no doubt often resort to prostitution as a means of adding to their scanty earnings; and this they could not readily pursue in service."⁷⁷ Myndigheterna kunde alltså t.o.m. rikta misstankar om prostitution mot de kvinnor som försörjde sig själva. Det fanns också en oro hos myndigheterna att bristen på bl.a. tjänstefolk skulle bli ett problem i tidigindustriella områden. Arthur Young i Hertfordshire skrev 1804 följande: "It makes the poor saucy, and no servants can be procured, or any field work done where this manufacture establishes itself."⁷⁸

De "inackorderade" kvinnorna i södra Halland har inte lämnat något skrivet efter sig. Deras funderingar över sina liv förblir okända för oss. Från andra länder finns dock vissa belägg för kvinnornas egna känslor i sammanhanget. Engelskan Elizabeth Tomilson har skildrat sitt arbete i början av 1800-talet, då hon tillverkade spetsar i Nottingham. Hon arbetade som oavlönad predikant inom metodiströrelsen och försörjde sig på tidigindustriellt textilarbete. Hon skriver:

I used to work at my mending of lace until two or three o'clock in the morning, generally that I might be furnished with money and clothes, that I might not to be a burden to any one; and this I did with great pleasure. I believe I had one of the best places in the town, I had very good wages and could earn fourteen or fifteen shillings a week, and did not as some may have supposed, go out for loaves and fishes, nor for a husband, as I then believed I never should be married to any one. No, 'Christ was all the world to me, and all my heart was love'.⁷⁹

Om halländska kvinnor värdesatte sin frihet lika mycket som denna Elisabeth, kan vi emellertid inte veta. Hennes erfarenhet kan givetvis inte generaliseras utan vidare.

Mönsterstickningen

Det var inte bara massproduktion av stickade varor som de halländska kvinnorna deltog i. Det fanns, som tidigare nämnts, även en mer kvalificerad stickning, den s.k. mönsterstickningen som utgick ifrån Wallens gods. Det var alltså i huvudsak kvinnor från Våxtorp som bedrev sådan stickning.

⁷⁷ Valenze 1995 s. 124.

⁷⁸ Valenze 1995 s. 124.

⁷⁹ Valenze 1995 s. 125f.

Denna typ av stickning krävde stor skicklighet och kreativitet. När denna kvalificerade stickning först togs upp i denna trakt vet vi alltså inte, men som tidigare nämnts bedrevs den i mitten av 1700-talet under fru Lilliehööks tid på Wallen.

På Nordiska museet i Stockholm finns en bevarad tröja från Halland som är helt slätstickad av tunt ullgarn. Mönstret framträder i klarrött mot en yta i grönt. Motivet har en helt egen karaktär och här finns ett nejlíkemotiv som ett upprepningsmönster över hela tröjan. Hur detta motiv funnit vägen till den halländska landsbygden är okänt. Den som tillverkat tröjan har haft tillgång till kvalificerade mönster. Kan mönstren ha kommit till södra Halland på holländskan Birgitta van Cracaus tid på Wallen? Holländarna var kända för sin mönsterstickning och redan på 1500-talet kom några holländskor till Danmark för att lära ut sin skicklighet i kvalificerad stickning till danskarna. Hur som helst har den som stickat tröjan haft tillgång till ett mönsterförråd som varit okänt för de flesta andra. Det finns ytterligare ett antal tröjor på Nordiska museet. De är också stickade med största omsorg och med en säker känsla för vad som var estetiskt tilltalande. Tröjorna är ett bevis på en stickningskonst på mycket hög nivå, men också på vilken typ av hantverk som museet fann det värt att samla in och spara på.⁸⁰ Med tiden tog den rikare mönsterstickningen fart, och det tillverkades plagg som dels var enfärgade i olika mönster av flätstickning, räffelstickning m.fl., dels färgade mönster som Bjärbo-, Blomster-, Krokus- och Liljemönster. Mönster som kom att bli mycket populära.⁸¹

Det finns, hävdar Louise Waldén, åtminstone fyra dimensioner av tillfredställelsen och nyttan i att arbeta med sina händer för att tillverka olika slags produkter. Den första är den tekniska dimensionen. Det är kunskapen att t.ex. kunna sticka en sjömanströja. Detta ger en tillfredsställelse. Man växer och utvecklas genom att lära sig behärska något. För den som stickar för en marknad blir det ett arbete som belönas med kontanter för att kunna klara sin försörjning, men också ett slit och en rutin med tiden. Den andra är den skapande dimensionen – behovet att få uttrycka sig, att få göra sig synlig för världen, vilket inte på samma sätt tillfredställs genom massproduktion. Den tredje är en estetisk dimension som svarar mot behovet av få tillverka vackra produkter för att få utlopp för kreativitet och känsla för kvalitet. Den fjärde dimensionen är den ekonomiska, som gjorde det möjligt för människor att kunna försörja sig på sitt arbete med händerna. Den s.k. mönsterstickningen är troligen ett exempel på kvinnornas behov av både den andra och tredje dimensionen samtidigt som den fungerade som försörjning.⁸²

⁸⁰ Wintzell 1988 s. 138.

⁸¹ Johansson–Nilsson 1980.

⁸² De tre första dimensionerna har hämtats ur en uppsats av Louise Waldén (1999 s. 83 ff). I hennes modell finns också en meditativ dimension, som inte tagits upp här.

Arbetsprocessen inom stickningsindustrin

Bakom stickningen låg en omfattande arbetsprocess med flera olika steg. Ull var den viktiga råvaran. Den lokala ullen räckte inte till den ökade efterfrågan på textilvaror, utan ull måste också importeras. Antingen delades ullen ut av köpmannen eller hämtades den hos honom. Den ull som användes till den grövre stickning bestod oftast av otvättad islandsull av dålig kvalitet som importerades oftast från Danmark. Därefter tvättades ullen. När ullen skulle göras i ordning fick både barn och äldre hjälpa till. Ullen skulle noppas (plockas isär). Därefter blandades den ordentligt så att kvaliteten inom högen skulle bli så jämn som möjligt. Därefter påbörjades kardningen, som var en slags kamning. Den gick till på följande sätt. Först skrubbades (grovkardades) ullen, oftast i en särskild skrubbänk med en fast och en lös karda.⁸³ Ullen kardades ut till ett tunt lager som sedan rullades ihop till en rulle och lyftes av. Nu vidtog noppning igen. Man rev ut ulltotaler ur den grovkardade ullen och kastade den i en ullkorg.

Nu var ullen väl blandad och kunde slutligen kardas med två lösa handkardor. Ur ett inlägg ull i kardorna tog man ut 4–6 små fina ullrullar, s.k. tullran, som inte fick innehålla några som helst knutar eller ojämnheter. Vid kardningen var det inte ovanligt att kardegillen anordnades.⁸⁴ Därefter skulle tråden spinnas. En väl kardad ull kunde spinnas bättre. Handspinningen utfördes vanligen av kvinnor och barn.

Under 1700-talets andra hälft skedde en teknisk förändring, då spinnrocken ersatte sländan. Spinningen gick betydligt snabbare med en spinnrock och man slapp nu linda upp garnet för hand. Ville man ha ett flertrådigt garn tvinnades två eller flera trådar ihop. Efter spinning kunde garnet hävlas upp och tvättas.⁸⁵ Efter denna omfattande och tidskrävande arbetsprocess kunde stickningen påbörjas. I första hand stickades strumpor och tröjor, men även nattmössor och vantar förekom i bland sortimentet.⁸⁶ Som strumpstickor användes ”stålspetor” av olika storlek, beroende på vilket plagg som skulle stickas. Ju större ”spetor” som användes desto glesare blev plagget.⁸⁷

⁸³ Ullkardorna fick en allmän spridning under 1600-talet. De tillverkades av särskilda kardmakare. I Laholm fanns en kardfabrik under åren 1756–1862. Dessutom fanns det särskilda kardmakare som vandrade runt i trakten och med sin utrustning tillverkade kardor på beställning. (Handens arbete...1990 s. 113)

⁸⁴ Vid kardegillen sjöngs bl.a. kardevisan. Den sägs vara författad av Pehr Thomasson från Blekinge. Första stycket låter som följer: ”En sed från forna dagar på landet ännu är, att kardgille göra, som matmor alltid plär. Då bjudas byens pigor och alla käringar, att komma hop att karda från kväll till ljusan dar.” (Sjunneson 1953 s. 141 f.)

⁸⁵ Handens arbete...1990 s. 94.

⁸⁶ Handens arbete...1990 s. 113.

⁸⁷ Sjunneson 1953 s. 144.

De stickade plaggen eller plaggdelarna tvättades i såpvatten och valkades på en valkbräde (eller ”valkefjöl”) för att de skulle dra ihop sig och bli tätare. Det var genom valkningen som den stickade strumpan fick fasthet och hållbarhet.⁸⁸ Plaggen torkades senare upptrända på brättar.⁸⁹ För bålen hade man ett bålbrätt, en fyrkantig träram, som i omfång motsvarade bålens storlek. Vidare hade man ärma- och håsa- eller strumpebrätt, som var formade efter ärmen respektive strumpan. Arbetet med kardning, spinning och stickning gick under benämningen ”gärningen” i motsats till annat arbete i hushållet. En stickerska kunde irriterat utbrista ”Ja har inte faued vad ve järningen pau haila dan”, när hon blivit förhindrad av annat arbete än att sticka.⁹⁰

Arbetstid

Stickningen var arbetsintensiv. Kvinnorna arbetade nästan alltid med sitt bing. ”The hafwa här för sed, at aldrig wara utur sådant arbete; the bära alltid med sig sticketyg, som the handtera, ehwad the gå, och stå fria från andra Sysslor, och äfwven å fältet wid ande-tiden, thå the hwila sig”, menar en rapportör på 1700-talet.⁹¹ Långt senare berättar en annan källa: ”Och vid vilken tidpunkt man än kom på vägen, nog mötte man en kärring, som gick och hade en ’håsa’ i näven. De gick därför inte fortare än att de kunde ’binga’, och de lade aldrig ’binget’ ifrån sig heller utan de var nödtvungna.⁹² De fortsatte med sitt arbete även på kvällarna tills det var läggdags.”⁹³ Hur lång tid tog det då att sticka en strumpa eller en tröja och hur mycket ull gick det åt? Hur mycket ull som gick åt berodde mycket på vilken typ av ull som användes eller hur löst respektive hårt man stickade. Tiden som behövdes för att tillverka en yllevara berodde också på skickligheten att sticka. I samtida litteratur finner vi en del uppgifter om detta.

Enligt Osbeck behövdes en mark ull (= 340 g) för att sticka ett par strumpor.⁹⁴ ”En strumpa bindes om dagen.”⁹⁵ Med ett lispund ull kunde man tillverka allt ifrån 20 ända till 28 par beroende på garnets finhet.⁹⁶ Under andra hälften av 1700-talet fanns det en omfattande hemindustri kring Aberdeen. En kvinna som kunde tillverka två par sockar i veckan, betrakta-

⁸⁸ Hazelius-Berg 1984 s. 6.

⁸⁹ Sjunneson 1953 s. 144.

⁹⁰ Sjunneson 1953 s. 144.

⁹¹ Richardson 1752 s. 225f.

⁹² Brogård 1966 s. 141. (samtal med Gerda Johansson, Högaholma, Hishult.)

⁹³ Törnquist 1894 s. 24.

⁹⁴ Osbeck 1796/1922 s. 93.

⁹⁵ Barchaeus 1773 s. 95.

⁹⁶ KB:s. femårsberättelse 1822, Hallands län.

des där som en bra stickerska. Ullen skulle då vara spunnen till henne.⁹⁷ Det finns en halländsk uppgift att det behövdes tre dagars arbete på en tröja av islandsull som vägde två skålpund.⁹⁸ Det skedde också en rationalisering av arbetet när det gällde tillverkning av tröjor. ”De var två om ’tröjebålning’ . Armarna stickade man sedan själv i tröjorna.” Dessutom stickade man längst ner en bård. Hur lång tid det tog tills tröjan var färdig framgår inte av uppteckningen.⁹⁹

Sammanfattning

I detta kapitel har människornas arbete och situation inom stickningsindustrin diskuterats. Kvinnornas stora insats inom den textila tidigindustrin har länge kraftigt underskattats inom såväl den svenska som internationella forskningen. Hans Medick menade att kvinnornas tidigindustriella arbete gav dem högre status inom familjen än kvinnornas arbete inom jordbruksregioner. Gullickson förkastade däremot Medicks uppfattning. Hon har en mer pessimistisk syn och tror inte att kvinnorna fick en förbättrad status i en tidigindustriell miljö. Ogilvie anser att det var de sociala institutionerna och inte bara tidigindustrin som i hög grad påverkade kvinnornas situation. Frånvaron av olika regleringar av den tidigindustriella arbetskraften gav kvinnorna större möjligheter till produktivt arbete.

Hur var det då med de halländska kvinnorna inom stickningen? Det svar jag får, genom de bräckliga källorna, är oklart och motstridigt. Det finns å ena sidan uttalanden som tyder på att de sydhalländska kvinnornas industriella arbete uppskattades av såväl samhället som deras familjer. Det finns dock inga bevis på hur relationen mellan män och kvinnor förändrades. Kvinnogemenskapen i bingegillen kan ha varit viktig för individuella kvinnors identitet och självkänsla. Kvinnorna i Halland levde emellertid i huvudsak i ett traditionellt agrart samhälle, vilket kan ha påverkat inställningen till dem och gjort kvinnornas situation mer lik den i en mer renodlad jordbruksbygd.

I södra Halland fanns det å andra sidan också ogifta kvinnor som undvek den lagstaddade årstjänsten och i stället försörjde sig på att spinna och sticka. En orsak till detta kan vara att de sökte en större självständighet. Det är inte bara i Halland som dessa kvinnor har uppmärksamats, utan även i andra tidigindustriella regioner både i Sverige och i utlandet. Myndigheternas inställning till dessa kvinnor var kritisk, inte sällan med moraliska övertoner. Våra kunskaper om dem är dock mycket begränsade.

⁹⁷ Turnau 1991 s. 26.

⁹⁸ Utterström del II s. 197.

⁹⁹ Traditionsuppteckning EU 8530. NMA.

Min tolkning av detta dubbla resultat är att det var sociala institutioner och relationer – snarare än arbetsprocessen i sig – som avgjorde om kvinnor fick högre eller lägre status genom arbete i tidigindustrin. Ogifta kvinnor som försökte ställa sig utanför hushållsideologin kunde misstänkliggöras för en arbetsinsats av samma art som den som gifta kvinnor i hushållen prisades för. Det var inte arbetet i sig, utan det sociala sammanhang det var placerat i, som avgjorde värdet.

På grund av avsaknad av källmaterial går det inte att få fram fullständiga uppgifter om vilka hushåll som var inblandade i stickningsindustrin. Vi vet dock att samtliga hushåll under Wallens gods var inblandade i stickning till godset. Det är troligt att flertalet av dessa hushåll också var sysselsatta med kommersiellt stickande. Kunskapen att sticka fanns ju också i flera andra socknar i häradet. I föregående kapitel gjordes en teoretisk beräkning på antalet hushåll i de berörda socknarna som stickade för marknaden i mitten av 1700-talet. Den visar att flertalet hushåll i de berörda socknarna var inblandade i verksamheten. Detta förutsätter att både besuttna och obesuttna hushåll var sysselsatta inom den halländska stickningsindustrin och inte endast de obesuttna som det ibland hävdats inom forskningen.

Stickningen var en familjeangelägenhet genom att flertalet familjemedlemmar deltog. Barnen kom tidigt med i verksamheten. Även männen stickade, men i vilken omfattning är okänt. Det var dock kvinnorna som stod i centrum för stickningen.

Bakom stickningen låg en omfattande och i vissa stycken slitsam arbetsprocess. Den egna ullen räckte inte till, så producenterna fick ull från förläggarna. Den importerade ullen var ofta otvättad islandsull. Från ull till garn var det mycket arbete, innan stickningen kunde ta vid. Stickningen var arbetsintensiv. De halländska kvinnorna som stickade för marknaden fick ägna mycket av sin tid till tidigindustriellt arbete. Hur detta påverkade arbetsfördelningen inom familjen i övrigt vet vi inte. Det är dock troligt att männen under vissa perioder fick ta över en del av kvinnornas traditionella uppgifter.

8 Protoindustri – modell och verklighet.

Sammanfattande diskussion

Inledning

Jag har i denna avhandling studerat en speciell region och en speciell tidig-industri i Sverige, nämligen stickningsindustrin i Höks härad i sydligaste Halland under tidigmodern tid. Under de senaste decennierna har ett stort antal studier som behandlar protoindustrialiseringen i Europa under denna period presenterats.¹ De har ofta bedrivits ur ett lokalt eller regionalt perspektiv.² Denna avhandling är ett exempel på en sådan studie. Det finns skillnader men även likheter mellan olika studier som ökar vår förståelse för variationen och komplexiteten i protoindustriella regioner och inte minst hos den protoindustriella processen. Vad som gör min undersökning speciellt intressant är att stickningsindustrin i Halland uppkom och utvecklades inom ramen för en ”feodal” struktur i bemärkelsen godsdominerad trakt. Detta skiljer den från den äldre standardbilden av en protoindustriell region som länge ansetts ha utvecklats i områden som saknade godsstruktur. Den sydhalländska stickningsregionen innehade emellertid ändå flera kännetecknen för en klassisk protoindustri: den sålde till avlägsna marknader, den hade en regional bas, den var i huvudsak lokaliserad på landsbygden, där familjer med ringa eller ingen jord kunde försörja sig genom att kombinera industriellt arbete med agrart arbete.

Syftet med min studie har varit att undersöka hur stickningsindustrin växte fram och organiserades i Höks härad i sydligaste Halland under perioden 1750–1870, vilken omfattning den fick, hur dess kommersiella nätverk såg ut och i vilken mån den kom att påverka de stickande kvinnornas situation. Som utgångspunkt har jag haft de teorier om protoindustrialisering som har utvecklats av Mendels m.fl., men även de revideringar av element i teorin som senare forskare genomfört (Sheilagh Ogilvie m.fl.). Viktigast i dessa nyanseringar av ursprungsteorin har varit betoningen av protoindustrins många olika former beroende bl.a. på institutioners roll i vid mening (stat, lagar, social struktur etc.)

¹ Se Ogilvie–Cerman 1996.

² Svenska exempel på tidigindustriella studier med regionalt perspektiv är: Ahlberger 1988; Jonsson 1994 och Klingnéus 1997.

Källmaterial

Undersökningen bygger på olika typer av källmaterial som var och en för sig ofta haft luckor och medfört källkritiska problem. Något förläggarkiv har inte återfunnits, vilket självfallet har försvårat undersökningen. En annan svårighet har varit att den sociala indelning man finner i 1700- och 1800-talens svenska källmaterial framförallt har baseras på beskattning av jorden. Det går alltså inte att i offentligt kameralt material som kyrkobokföring eller mantalslängder få fram uppgifter om vilka som var sysselsatta inom tidigindustriell produktion. Inte heller tycks det ha funnits något större intresse från myndigheternas sida att samla in uppgifter om landsbygdsindustrins omfattning. Detta skall jämföras med det stora intresse man visade stadsindustrin.

Jag har alltså nödgats gå igenom stora mängder av heterogent källmaterial i olika arkiv för att finna relevanta uppgifter om den halländska stickningsindustrin. För framförallt 1600-talets senare hälft och 1700-talets första hälft har det funnits stora luckor i källmaterialet. Det har därför varit svårt att kartlägga den tidiga stickningsindustrin, då beläggen i materialen är få. Det har däremot gått att finna mer material som speglar utvecklingen efter 1750, även om källmaterialet från denna tid också är bristfälligt. Jag har i första hand fått förlita mig på att i olika offentliga arkiv finna spridda uppgifter som berör den tidigindustriella verksamheten i södra Halland. Det har ibland krävts ett rejält detektivarbete för att kunna belägga intressanta uppgifter. Viktiga uppgifter har hämtats från Krigskollegiets notiser om leveranser av stickningsprodukter till armén. Landshövdingarnas skrivelser och rapporter och vissa tidiga lokalhistoriska verk har också utgjort ett centralt material i det komplicerade pussel jag försökt lägga.

En orsak till att historiker under lång tid inte visat något större intresse för den omfattande industriella produktion som trots allt fanns på den svenska landsbygden, kan vara just svårigheter med källmaterialet. Under de två senaste decennierna kan man dock märka ett klart ökat intresse från forskningens sida att kartlägga tidigindustrins viktiga roll för försörjningen av den ökade befolkningen under 1700-talet men också den betydelse som tidigindustrin hade för det framväxande industrisamhället.

Mina forskningsresultat

Här kommer jag nu att sammanfatta och diskutera avhandlingens viktigaste resultat i relation till de teorier och modeller rörande protoindustri som jag diskuterar i inledningskapitlet. Uppläggningsen är därmed tematisk på ett

tydligare sätt än i avhandlingen som helhet, där jag haft en delvis kronologisk, delvis tematisk struktur.

Protoindustriella regioner och nätverksperspektiv

Att försöka identifiera och kartlägga de regioner som utvecklade en protoindustrialisering är viktigt. Detta ger en större möjlighet att förtydliga bilden av det industriella genombrottet. De senaste årens internationella forskning har ökat förståelsen för skeenden på den lokala eller regionala nivån. Här har den protoindustriella teoribildningen visat sig fungera. Ogilvie pekar på att det senaste decenniets studier har ställt viktiga frågor just kring protoindustrins variationer i olika samhällen. Forskningen tenderar numera att se protoindustrialiseringen som en komplex utveckling som fick ekonomiska, sociala och institutionella konsekvenser för en given region. För att undvika en fixering enbart vid hemproduktionen har den halländska stickningsindustrin studerats som ett nätverk, vars geografiska utbredning och mönster för försäljning har diskuterats. Undersökningen utesluter alla tankar på en enkel och rätlinjig utveckling från tidigindustriell stickning till fabriksindustri.

Om jag sätter in stickningsindustrin i ett mer långsiktigt historiskt perspektiv, får man en ökad förståelse för den komplexa utveckling som stickningsindustrin genomgick. Med hjälp av typologin på s. 36 i inledningskapitlet kan den halländska stickningsindustrin tecknas på följande sätt i nedanstående tablå.

Figur 8:1. Analyschema över den halländska stickningsindustrin ca 1700–1890.

Kapital	Produktions-system	Tid	Organisatör	Arbetskraft
Godskapital	Ränterelation	Ca 1700–1840	Godsägare på Wallens gods	Frälshushåll
Godskapital	Förlagssystem	1720–1758	Godsägare på Wallen	Frälshushåll
Köpmanskapital	Förlagssystem	1740–1785	Förläggare i Laholm (stadsköpmän)	Stora delar var frälshushåll
Industriellt kapital	Fabrik	1753–1757	Företagare i Laholm	Fabriksarbetare.
Köpmanskapital	Köpsystem	1700–1820	Boråsare	Både frälse- och icke-frälshushåll

Köpmans- kapital	Förlagssystem	1820–1850	Boråsare	Både fräse- och icke-fräsehusåll
Köpmans- kapital/ industriellt kapital	Förlagssystem/ fabrik	1800–1820	Förläggare/ fabrikör i Halmstad. (Jungfru Richardy)	Både fräse- och icke-fräsehusåll
Industriellt kapital hemarbete	Fabrik i viss kombination med förlag	1830–1840	Företagare/ förläggare i Halmstad. (Wallbergs textilfabrik)	Fabriksarbetare/ industriellt
Köpmans- kapital	Förlagssystem	1840–1890	Förläggare i bl.a. Hishult	huvudsak icke- I fräsehusåll

Kommentarer till figur 8:1

Av tablån ovan framgår bl.a. följande: vilka olika sorters kapital som har använts i den halländska stickningsindustrin under olika tidsperioder, vilka produktionssystem som har dominerat samt vilka organisatörer som har verkat inom stickningsindustrin i Höks härad. Tablån visar också vilken arbetskraft som dominerade under olika perioder. Observera att jungfru Richardys och Wallbergs textilfabriker låg i Halmstad, dvs. utanför stickningsindustrins kärnområde. Richardy, men även Wallberg vid några få tillfällen, har lämnat ut ull för stickning till producenter i Höks härad. Jag återkommer till resultaten nedan.

Stickningsindustrins organisering

Ett centralt tema i många studier är hur tidigindustrin var organiserad. När det gällde stickningens organisation i södra Halland dominerade förlagsverksamheten, under hela perioden som framgår av tablån. Det fanns emellertid även andra produktionsformer samtidigt, som t.ex. självständiga producenter. Intressant är också att det under en kort tid i mitten av 1700-talet fanns en strumpfabrik i Laholm. Fabriken tvingades dock till nedläggning efter en kort tid. Det var inte ovanligt att olika produktionsformer samexisterade. I den internationella forskningen används begreppet konglomeration, när olika organisationsformer existerade sida vid sida.³

³ Cerman 1993.

Stickningsindustrin och godsbygd

Protoindustrialiseringen har som nämnts i forskningen ofta ansetts uppkomma och utvecklas i regioner med självägande småbönder eller arrendatorer, medan den ”feodala” strukturen ansetts förhindra en sådan utveckling. Detta stämmer alltså inte i sydligaste Halland, där stickningsindustrin växte fram och utvecklades just i socknar med starkt godsinflytande. Den agrara ägarstrukturen i området skiljde sig alltså radikalt från vad som antas i Mendels och Kriedtes, Medicks och Schlumbohms teorier.

Wallens gods i Våxtorps socken spelade sålunda en aktiv roll i den halländska stickningsindustrins uppkomst och tidiga utveckling fram till mitten av 1700-talet genom att organisera och finansiera verksamheten med godskapital. Expansionsmöjligheter för en näring som stickningsindustrin i ett agrart samhälle med godsekonomi tycks dock ha varit begränsade. Som tablån visar togs stickningsindustrin i mitten av 1700-talet över av köpmän från Laholm. I stället för godskapital kom nu köpmanskapital att användas. Hur kontakten var mellan godset och köpmännen i Laholm går inte att få reda på, då källmaterial saknas. Min tolkning är att godsägaren på Wallen hade ekonomiskt intresse av att utnyttja sina frälsebönders kunskaper i att producera stickade yllevor för marknaden. När efterfrågan på stickade yllevor kraftigt ökade från militärens sida hade godset inte den kompetens som behövdes för att utveckla verksamheten. Det blev därför naturligt med en övergång från godskapital till köpmanskapital. Förläggare i Laholm med sin större affärskompetens kom därför i mitten av 1700-talet att ta över och utveckla stickningsindustrin.

Under 1700-talet kom arbetskraften i stor utsträckning från frälsehushållen, vilket är intressant. Det innebar att godsen i Höks härad under 1700-talets senare hälft tillät sina frälsebönder att arbeta under förläggarna i Laholm. Förklaringen till detta är förmodligen att det låg i deras ekonomiska intresse, då varken godsens eller frälseböndernas jordbruk vid den här tiden gav något större överskott. Det tidigindustriella arbetet blev en viktig inkomstkälla för att frälsehushållen skulle klara av att betala sina räntor till godsen.

Det är väl känt i svensk forskning att adeln från 1600-talet och framåt var aktiv inom järnhanteringen och andra tyngre industrier. Det har däremot varit mera okänt att adeln under tidigmodern tid var engagerad i protoindustriell textiltillverkning i Sverige men också i övriga Västeuropa. Detta tycks emellertid ha varit ganska vanligt i Central- och Östeuropa att adeln var engagerad i protoindustriell verksamhet. Exempel på sådana områden var Schlesien och Böhmen. Under 1600- och 1700-talen var de största textilmanufakturerna och förlagsföretagen i händerna på godsägarna. I slu-

tet av 1700-talet tycks adelsentreprenörer mer ha orienterat sig mot den agrara sektorn. Borgerliga entreprenörer tog då över verksamheten och utvecklade textilproduktionen. Resultatet överensstämmer alltså med vad jag kommit fram till i min undersökning.

Den tidigmoderna staten och tidigindustrialiseringen

Få forskare i den äldre protoindustriella forskningen har velat se sambandet mellan den framväxande tidigmoderna staten och tidigindustrin. Under senare år har forskningen emellertid visat att statsmakten på olika sätt påverkade tidigindustrin. Den halländska stickningsindustrins expansion under 1700-talet senare hälft var, som jag kunnat visa, direkt kopplad till statsmaktens behov av soldatstrumpor till militären i samband med krigs- och orostider. Sören Klingnéus har kommit fram till samma resultat när det gällde tillverkningen av lättare vapen på den närkiska landsbygden.⁴ Militära aktiviteter gjorde alltså staten till en betydelsefull köpare för många protoindustrier i det tidigmoderna Europa.⁵ Statens stora upphandlingar av soldatstrumpor från Halland hade en stor betydelse för den halländska stickningsindustrins framgångar. Studien visar också att den regionala statsmakten under 1700-talet hade en betydelsefull roll som länk mellan den centrala nivån och lokalnivån. Den halländska landshövdingen fungerade sålunda som en mellanhand mellan Krigskollegiet i Stockholm och magistraten i städerna. I städernas styrelser var köpmännen ofta aktiva och kunde därmed få den nödvändiga informationen.

Staten hade dessutom givetvis en viktig roll i utvecklingen av olika institutioner i samhället. Den kunde genom att skapa, bevara eller förändra olika politiska och sociala institutioner påverka tidigindustrialiseringen. Under 1800-talets första hälft skedde en gradvis liberalisering av den svenska ekonomin som påverkade den förändring som stickningsindustrin genomgick under denna period. Genom näringsfriheten i mitten av 1800-talet blev det möjligt för lokala entreprenörer och gårdfarihandlare på landsbygden i sydöstra Halland att ”ta över” stickningsindustrin.

Det fanns en stor produktionskapacitet i stickningsindustrin. Under det s.k. Pommerska kriget 1759–62 levererades enbart till militären ca 20 000–25 000 par strumpor per år. Några decennier in på 1800-talet låg stickningsindustrins hypotetiska produktionskapacitet på ca 40 000–50 000 par strumpor. Under 1800-talet kom den civila marknaden att få en allt större roll. Förutom strumpor, blev tröjor en viktig produkt. Men även andra yllevaror tillverkades.

⁴ Klingnéus 1997.

⁵ Ogilvie 1997 s. 35.

Kvinnorna i tidigindustrin och deras sociala status

Det var under den studerade perioden ett stort antal hushåll på den sydhalländska landsbygden som tillverkade stickade ylleveror. Den kvinnliga arbetskraften hade en nyckelroll inom den tidigindustriella textiltillverkningen. Även om också barn och vissa män kunde sticka. Det finns delade meningar i den internationella forskningen om huruvida kvinnornas arbete i tidigindustriella regioner gav dem en högre status. En del forskare med Hans Medick i spetsen anser att dessa kvinnor fick en högre status. Andra forskare som t.ex. Gay L. Gullickson menar att det inte går att fastställa om de verkligen fick en högre status genom sitt arbete. Enligt Ogilvie var det sociala institutioner och inte bara tidigindustrin som påverkade kvinnornas situation. I södra Halland uppskattades av allt att döma kvinnornas arbetsinsats inom textiltillverkningen både inom familjen och i det större samhället. Deras inkomster av stickningen var visserligen låga, men ändå betydelsefulla för familjens försörjning. Jag instämmer trots det i Gullicksons uppfattning att det är svårt att fastställa om kvinnorna verkligen fick en högre status. De halländska kvinnorna levde huvudsakligen i ett traditionellt agrart samhälle. Hur man såg på dem, hade förmodligen att göra med i vilken grad de uppfattades som ett hot mot traditionella värderingar i agrarsamhället. I den mån stickningen skedde som ett komplement till övriga näringar inom bondehushållen, väckte den kanske inga speciella känslor, vare sig av positiv eller negativ art.

Under 1800-talets första decennier fanns det dock också ogifta kvinnor i trakten som försörjde sig genom att sticka ylleveror för marknaden och ibland bildade egna hushåll. Dessa kvinnor tycks ha sökt ett slags oberoende i ett hårt reglerat samhälle. Enligt tjänstehjonstadgan var de som inte hade tillgång till jord tvungna att ta en helårsanställning. Hemindustrin erbjöd dessa kvinnor ett relativt självständigt sätt att tjäna sitt uppehälle. De kunde därför försörja sig utan att behöva ta en fast tjänst som piga på någon gård. Myndigheterna såg, som jag kunnat visa, inte detta med blida ögon, men hade svårt att komma åt dessa kvinnor. De tycks ha uppfattat dem som ett hot mot det patriarkala samhället.

Det fanns emellertid inte bara kvinnor som producenter, utan även kvinnor som organiserade stickningen. Under stora delar av 1700-talet styrdes Wallens gods i praktiken av kvinnor. De tycks ha haft ett genuint intresse för stickning och åtminstone under några decennier av seklet varit inblandade i organiseringen av stickningsindustrin framförallt när det gällde den mer kvalificerade stickningen.

Det agrara systemet i kombination med protoindustri

I södra Halland fanns det goda förutsättningar för textil ylleproduktion under den undersökta perioden. Stora ljunghedar gjorde det möjligt att ha ett stort antal får i området. Det krävdes emellertid ytterligare ull allt eftersom produktionen ökade. Ull importerades bl.a. från Danmark. Jordbruket i Halland bedrevs som subsistensjordbruk med ensädebruk. I början av 1800-talet kritiserade de regionala myndigheterna i Halland ensädesbruket, men trots detta fortsatte allmogen envetet med det. En anledning till detta kan vara att ensädet inte krävde lika mycket arbete som t.ex. två- och tresädesbruk. Arbetsäsongerna vid ensädet var huvudsakligen förlagda till vårbruket och skörden. Den lediga tiden mellan säsongstopparna i jordbruket kunde därmed användas till icke-agrart arbete. Mycket tyder på att det kan ha varit en medveten strategi från allmogens sida för att därmed kunna få tid till andra sysselsättningar än agrart arbete. Historikerna Lars-Olof Larsson och Lennart Andersson Palm har kommit fram till samma resultat i sin senare forskning.⁶ Det är först efter mitten av 1800-talet som bönderna på Laholmsslätten övergick till en mer modern växtföljd. I den s.k. skogsbygden, dvs. östra delen av häradet, användes ännu vid sekelskiftet ensädesbruk.

Den agrara omvandlingen på den halländska slättbygden ledde alltså till en grundläggande modernisering av jordbruket i riktning mot kommersialisering och rationalisering. Från en ekonomi, baserad i huvudsak på en kombination av subsistensjordbruk och tidigindustriell verksamhet, skedde nu en ekonomisk uppdelning av Höks härad så att jordbruk kom att dominera som näring i västra delen med en spannmålsodling som gick på export. Det skedde alltså en brytning mellan agrar och industriell produktion på den s.k. Laholmsslätten.

Tidigindustrin och proletariseringen

Enligt David Levine ledde tidigindustrialiseringen till en befolkningstillväxt och en proletarisering av arbetskraften. Det finns ett antal studier som visar att så blev fallet, men också studier som visar motsatsen.⁷ I min undersökning har jag kunnat ställa två socknar mot varandra, som från början var starkt präglade av adelsgods men sedan undergick olika utvecklingar. I Hishults socken, som frigjorde sig från godsberoendet, skedde ingen nämndvärd proletarisering under 1800-talets första hälft, trots att den tidigindu-

⁶ Palm 1998 s. 51 och Larsson L-O. 2000 s. 143f.

⁷ Se t.ex. Ahlberger 1988 kapitel 3 och Levine 1977.

striella verksamheten ökade kraftigt. I Våxtorp socken däremot blev det en ökad proletarisering under samma tid, och godsstrukturen förblev intakt. Samtidigt tycks stickningsindustrin inte ha ökat i socknen. Frälsehushållens personliga beroende av godset påverkade starkt deras ekonomiska möjligheter. Christer Ahlberger har å andra sidan i sin avhandling visat att man i den protoindustriella socknen Örby i Marks härad fick en kraftig proletarisering. Med andra ord finns det också i Sverige exempel på att relationen protoindustri och proletarisering inte varit entydig. Det var alltså inte bara tidigindustrin, utan också andra sociala, ekonomiska och kulturella faktorer som påverkade människors beteende. Det var ingen oundviklig konsekvens att tidigindustrialiseringen dramatiskt förändrade den sociala strukturen. I södra Halland fortsatte man att bedriva subsistensjordbruk i kombination med nya näringsaktiviteter. Detta skedde inom bondesamhällets ram utan att direkt nya sociala grupper uppstod. Min slutsats är att hishultsbornas kombination av ett subsistensjordbruk och icke-agrara näringar innebar att en mer omfattande proletarisering uteblev.

Avindustrialisering i Höks härad

De ursprungliga teorierna om protoindustrialisering har haft svårt att förklara varför vissa protoindustriella regioner inte övergick till industrialisering utan i stället avindustrialiserades. Stickningsindustrin i Höks härad är ett exempel på en tidigindustri som inte ledde till någon fabriksindustri. Frågan är då varför. Enligt min uppfattning var det sannolikt flera samverkande faktorer som ledde till denna utveckling. En viktig förklaring till avindustrialiseringen kan vara att kapitalet i stället satsades för att utveckla ett kommersiellt jordbruk på den s.k. Laholmsslätten. Detta kom att förändra den ekonomiska strukturen i den västra delen av regionen. Detta överstämmer med en av tre förklaringsfaktorer till ”avindustrialiseringen” som den tyske historikern Peter Kriedte har framfört, nämligen en stark konkurrens från ett expanderande jordbruk inom den egna regionen.⁸

I den sydöstra delen av häradet fortsatte däremot icke-agrara näringar att dominera och där lyckades den sydhalländska stickningsindustrin överleva som hemindustri ytterligare några decennier. Några av förklaringarna till detta kan vara: att det var svårt att utveckla ett kommersiellt jordbruk i den s.k. skogsbygden, att handstickningen fortfarande var konkurrenskraftig mot fabriksindustrin, att hela tillverkningsprocessen och numera också försäljningen låg i halländska händer samt att det fanns landsbygdsentrepren-

⁸ Kriedte 1981. De övriga två förklaringsfaktorerna var: konkurrensen mellan olika protoindustriella regioner och svårigheter att förmå arbetskraften att anpassa sig till fabrikena.

nörer i den tidigindustriella socknen Hishult som hade kompetens och kapital att satsa på fortsatt hemindustri och dessutom hade funnit en marknad för sina produkter. I slutet av 1800-talet tappade emellertid den tidigindustriella stickningen i Halland alltmer av sin kraft.

Enligt min mening finns det ytterligare en förklaring till avindustrialiseringen på den sydhålländska landsbygden. För att komma åt den måste vi ändra perspektiv och se Sjuhäradsbygden i Västergötland och delar av Halland som en större textil tidigindustriell region eller dito nätverk med centrum i Borås. Denna "utvidgade" region upplevde under 1700-talet och de första decennierna på 1800-talet en stark expansion av tidigindustriell textilproduktion. Boråstrakten fungerade då som ett ekonomiskt centrum i området. Inte minst dominerade boråsarna distributionen och försäljningen av de tillverkade varorna. Stora delar av vinsten hamnade därmed hos boråsarna. Det innebar att det var i huvudsak där som kapital ackumulerades. Under främst 1800-talets senare hälft investerade boråsarna industriellt kapital i moderna fabriker. Här uppstod alltså industrialisering. Detta fick till följd att stora delar av den textila tidigindustrin utkonkurrerades. I samband med att boråsarna centraliserade alltmer av sin verksamhet till Borås minskade också deras intresse för upphandlingar och förlagsverksamhet i mera perifera delar av området.

Det fanns förmodligen inte tillräckligt med industriellt kapital i den sydöstra delen av Höks härad för att "den överlevande" stickningsindustrin i sydöstra Halland skulle övergå till modern fabriksstillverkning. I området fanns också en stark tidigindustriell tradition ända sedan medeltiden, då området var danskarnas järnbärrland. Denna tidigindustriella miljö, främst i Hishults socken, kom att överleva sekelskiftet 1900 och fortsatte flera decennier in på det nya århundradet. Detta har inte behandlats här. Det skulle kunna vara en fråga väl värd att undersöka i en framtida studie; hur ett tidigindustriellt samhälle lyckades överleva så länge i det moderna Sverige.

Summary

Estates, women and knitting. Early industrial enterprises in Hök county district in southern Halland between ca 1750–1870

Introduction

In this dissertation, I have examined one specific region and one specific early industry in Sweden, namely, the knitting industry in Hök county district in southern Halland during early modern times. Many investigations dealing with proto-industrialisation in Europe during this period have been presented over the past few decades.¹ These studies have often been conducted using a local or regional perspective.² This dissertation is an example of such an investigation. There are disparities as well as similarities between the different studies, which increase our understanding for the variation and complexity in proto-industrial regions and, in particular, within the proto-industrial process. What makes my study particularly interesting is the fact that the knitting industry in Halland originated and developed within the framework of a “feudal” structure, in the sense that Halland was a region dominated by estates. This differentiates it from the older standard picture of proto-industrial regions that have long been thought of as having developed in areas lacking a goods structure. However, the southern Halland knitting region did possess several characteristics of a classic proto-industry. The region sold goods to distant markets, it had a regional base, and it was primarily located in rural areas where families with very little or no land could support themselves by combining industry work with agricultural work.

The aim of my study has been to examine how the knitting industry developed and was organised in Hök county district in southern Halland during the period 1750–1870, what dimensions it achieved, what the commercial network looked like, and to what extent it came to affect the situation for the women who knitted. As a starting point, I have used the theories of proto-industrialisation developed by Mendel and others, as well as revisions of elements of the theories that more recent researchers have suggested (Sheilagh Ogilvie and others). Most significant among all of the diverse original theories has been the emphasis on the many different forms of proto-

¹ See Ogilvie–Cerman 1996.

² For examples of investigations into Swedish early industries from a regional perspective; see Ahlberger 1988, Jonsson 1994, and Klingnéus 1997.

industries, dependent on among other things the role of institutions in a broad sense (the State, laws, social structure etc.).

Source material

This investigation is based on different types of source material, sources that have often contained gaps and led to problems in the critical analysis of the sources. No documentation concerning the entrepreneurs who participated in the “putting-out” system has been found, which naturally made the investigation more difficult. Another problem has been that the social divisions one finds in Swedish eighteenth and nineteenth century sources are primarily based on the taxation of land. Consequently, it is not possible to ascertain who was employed within early industrial production from official fiscal records such as parish registration records or census registers. Neither has there been much interest on the part of authorities to collect information concerning the extent of rural industries as compared with the great interest shown in city industries.

It has also been necessary for me to go through a great amount of heterogeneous source material in different archives in order to find relevant information about the knitting industry in Halland. Large gaps in the material are present, particularly in the sources from the latter part of the seventeenth century and the first half of the eighteenth century. Thus, it has been difficult to map the early knitting industry since examples in the sources are so few. However, it has been possible to find material that reflects the developments after 1750, although the source material from this period is also somewhat insufficient. I have primarily relied on scattered information from various official archives that deals with early industrial activities in southern Halland. This has demanded genuine detective work in order to substantiate the interesting information I uncovered. Important material has been collected from the War Board's (*Krigskollegiet*) notices regarding deliveries of knitted products to the army. Official letters and reports by the county governors as well as some early local historical works have also contributed significant material to the complicated puzzle I have attempted to piece together.

Difficulty with the source material may be one of the reasons why historians have long shown no greater interest in the extensive industrial production that (after all) existed in rural Sweden. During the last two decades however, one can see a clear increase in interest shown by researchers in uncovering the significance of early industry as a support for the increasing population during the eighteenth century, as well as the significance early industry had for the growing industrial society.

Research results

I will now summarise and discuss the most significant results from my dissertation in relation to the theories and models concerning proto-industries discussed in the introductory chapter. The organisation here is more clearly thematic than in the dissertation as a whole, where I have in part followed a chronological structure and in part a thematic structure.

Proto-industrial regions and a network perspective

It is important to try to identify and map the regions that developed proto-industrialisation. In doing this, we create a greater possibility of producing a clearer picture of the industrial revolution. During the past few years, international research has increased the understanding of the course of events on the local and regional level. In these investigations, the proto-industrial formation of theories has been shown to function. Ogilvie points out that studies during the past decade have addressed important questions concerning proto-industrial variations in different societies. Today, researchers tend to see proto-industrialisation as a complex development that had economical, social, and institutional consequences for a given region. In order to avoid becoming fixated on home production alone, the knitting industry in Halland has been looked at as a network and I discuss its geographic distribution and sales patterns. The investigation completely rules out any ideas of a simple and straightforward development from early industrial knitting to the factory industries.

If one places the knitting industry within a more long-term historical perspective, one gains an increased understanding for the complex development that the knitting industry underwent. Using the typology from the introductory chapter, the table below outlines Halland's knitting industry.

Organisation of the knitting industry

A central theme of many studies is how the early industries were organised. Concerning the organisation of the knitting industry in southern Halland, the putting-out system dominated during the entire period covered by the table above. There were also other simultaneous forms of production, such as independent producers. It is also interesting to note that there was a stocking factory in Laholm during a brief period in the middle of the eighteenth

Table. Analysis scheme of the knitting industry in Halland, ca 1700–1890.

Capital	System of production	Period	Organiser	Work force
Estate capital	Rent	Ca 1700–1840	Landlord at Wallen's estate	Households exempt from land dues (tenant farmers)
Estate capital	Putting-out system	1720–1758	Landlord at Wallen's estate	Households exempt from land dues (tenant farmers)
Merchant capital	Putting-out system	1740–1785	An entrepreneur who was in charge of putting-out in Laholm (a city merchant)	A large part were households exempt from land dues
Industrial capital	Factory	1753–1757	An entrepreneur in Laholm	Factory workers
Merchant capital	Buying system (<i>Kauf</i> system)	1700–1820	A merchant from Borås	Households exempt from land dues as well as those not exempt
Merchant capital	Putting-out system	1820–1850	A merchant from Borås	Households exempt from land dues as well as those not exempt
Merchant capital/ industrial capital	Putting-out system/ factory	1800–1820	An entrepreneur who was in charge of putting-out or a factory owner in Halmstad (Jungfru Richardy)	Households exempt from land dues as well as those not exempt
Industrial capital	Factory in combination with putting out system	1830–1840	An entrepreneur or an entrepreneur who is in charge of putting-out in Halmstad (Wallberg's textile factory)	Factory workers/ industrial home work
Merchant capital	Putting-out system	1840–1890	An entrepreneur who was in charge of putting-out in, for example, Hishult	Primarily households not exempt from land dues

Comments to the figure.

Among other things, the following can be clearly discerned from the table above: what the different kinds of capital used in Halland's knitting industry during different periods were, which systems of production dominated, as well as which organisers were active within the knitting industry in Hög county district. The table also shows the kinds of work forces that dominated during different periods. Observe that Jungfru Richardy and Wallberg's textile factories were located in Halmstad, that is to say, outside the heartland of the knitting industry. Richardy, as well as Wallberg on a few occasions, delivered wool for knitting to producers in Hög county district. I will return to these results below.

century. The factory was forced to close down after a short time however. It was not unusual for different forms of production to co-exist. Within international research, the term conglomeration designates the situation when different forms of organisation exist side by side.³

The knitting industry and the area surrounding the estates.

Within research, proto-industrialisation is often believed to have arisen and developed in regions with peasant freeholders or tenant farmers, while the “feudal” structure has been considered a hindrance to such a development. However, this is not the case in southern Halland where the knitting industry originated and developed in parishes with a strong estate presence. The agricultural owner-structure in the area differed radically from what is presumed in the theories of Mendel and Kriedte, Medick and Schlumbohm.

Consequently, by organising and financing the enterprise with landlord capital, Wallen’s estate in Våxtorp parish played an active role in the origination and early development of Halland’s knitting industry up to the middle of the eighteenth century. The possibilities for expansion for an industry such as the knitting industry, however, seem to have been limited in an agricultural society with an estate economy. As the table above indicates, a merchant from Laholm took over the knitting industry in the middle of the eighteenth century. Instead of landlord capital, merchant capital was then used. The nature of the contact between the estate and the merchant in Laholm is unknown since source material is lacking. My interpretation is that the landlord at Wallen had an economic interest in exploiting the knowledge the tenant farmers had of producing knitted wool products for market. When the military greatly increased its demands for knitted wool garments, the estate did not have the competence needed in order to expand the enterprise. Thus, it was natural to convert from landlord capital to merchant capital. In the middle of the eighteenth century, the entrepreneur in Laholm, with his greater business qualifications, took over and began developing the knitting industry.

During the eighteenth century, the labour force came largely from the households that were exempt from land dues, which is an interesting fact. This meant that the estates in Hög county district, during the latter half of the eighteenth century, allowed their tenants to work for the entrepreneur from Laholm. The reason for this is probably because it was in their economic interest, since neither the estate nor tenant farming was producing a

³ Cerman 1993.

profit at the time. The early industrial work became an important source of income allowing the tenant households to pay their rents to the estate.

Within Swedish research, it is well known that from the seventeenth century onwards the nobility were active in the iron trade and other important industries. However, it is less known that during the early modern period the nobility were involved in proto-industrial textile production in Sweden as well as in the rest of Western Europe. On the other hand, it appears to have been rather common in Central and Eastern Europe for nobility to be involved in proto-industrial enterprises. Examples of such areas were Schlesien and Böhmen. During the seventeenth and eighteenth centuries, the largest textile manufacturers and putting-out businesses were in the hands of the landlords. At the end of the eighteenth century, it appears as if the noble entrepreneurs became more oriented towards the agricultural sector. Commoner entrepreneurs then took over the enterprises and developed the textile production. Accordingly, the results agree with what I have concluded from my investigation.

The early modern state and early industrialisation

In earlier studies of proto-industrialisation, few researchers have been able to see the connection between growth of the early modern state and early industry. During more recent years however, research has demonstrated that the state did influence early industry in different ways. The expansion of the knitting industry in Halland during the latter half of the eighteenth century was directly linked to the state's demand for military stockings for soldiers during times of war and unrest. Sören Klingnéus has reached similar conclusions regarding the production of light weapons in Närke's countryside.⁴ The state became a significant purchaser for many proto-industries as a result of military activities in early modern Europe.⁵ The state's large purchases of military stockings from Halland were very important to the successfulness of Halland's knitting industry. This study also shows that the regional authorities had a significant role as a link between the central and local echelons during the eighteenth century. Halland's county governor thus acted as a middleman between the War Board in Stockholm and the body of borough administrators in the towns. Buyers were often active in the city administrations and could acquire the necessary information in this manner.

In addition, the state also had an important role in the development of various societal institutions. It could influence early industrialisation by cre-

⁴ Klingnéus 1997.

⁵ Ogilvie 1997 p. 35.

ating, conserving, or changing different political and social institutions. During the first half of the nineteenth century, a gradual liberalisation of the Swedish economy occurred, which affected the changes that the knitting industry experienced during that period. Through freedom of trade, it became possible for local entrepreneurs and peddlers in rural areas in south-eastern Halland to “take over” the knitting industry in the middle of the nineteenth century.

There was a great capacity for production within the knitting industry. During the so-called Pomeranian War (1759–1762), approximately 20,000 to 25,000 pairs of stockings per year were delivered to the military alone. A few decades into the nineteenth century, the knitting industry’s theoretical production capacity was ca 40,000–50,000 pairs of stockings. During the nineteenth century, the civilian market would assume an increasingly more significant role. In addition to stockings, sweaters were also important products. Other wool products were also produced.

Women in early industry and their social status

During the period covered in this study, a great number of rural households in southern Halland produced knitted wool products. The female labour force had an essential role in early industrial textile production, although children and some men could also knit. Opinions differ within international research as to whether the women’s work in early industrial regions provided them with higher status. Some researchers, led by Hans Medick, believe that these women had a higher status. Other researchers, Gay L. Gullickson for example, argue that one cannot establish whether women actually received a higher status through their work. According to Ogilvie, not only early industry but also social institutions affected the situation for women. As far as can be judged, women’s work efforts within textile production in southern Halland were appreciated within both the family and the larger society. To be sure, their income from knitting was low, but still significant for the support of a family. In spite of this, I agree with Gullickson in that it is difficult to establish whether women actually received a higher status. The women in Halland lived primarily within a traditional agrarian society. How they were viewed was probably dependent on to what extent they were seen as a threat to the traditional values of the agrarian society. To the extent that knitting occurred as a complement to other industries in the farming household, it perhaps caused no special feelings – positive or negative in character.

During the first few decades of the nineteenth century however, there were also unmarried women in the region who supported themselves by knitting wool products for the market and who sometimes formed their own

households. These women appear to have struggled for a kind of independence in a severely regulated society. According to the Servant and Master Act, those who did not have access to land were forced to take year-round employment. Home industry (household production) provided these women with the opportunity for a relatively independent way of earning a living. In this way, they could support themselves without having to take a permanent position as a farm maid. As I have been able to show, the authorities looked on this with disapproval and had a difficult time controlling these women. It appears as if they were considered a threat to the patriarchal society.

Women acted not only as producers however, there were also women who worked at organising the knitting production. Wallen estate was practically run by women during a large part of the eighteenth century. They appear to have had a genuine interest in knitting and, at least during a few decades, were involved in the organisation of the knitting industry, primarily in regards to the more qualified knitting.

The agrarian system in combination with proto-industry

Southern Halland had all the conditions necessary for textile wool production during the period covered in my study. Expansive heaths made it possible to keep large numbers of sheep in the region. However, additional wool was needed as production increased. Wool was imported from Denmark among other places. Agriculture in Halland was carried out as subsistence farming with only single-crop rotation. At the beginning of the nineteenth century, the regional authorities in Halland criticised the practice of single-crop rotation, but in spite of this the peasantry stubbornly continued with the practice. One reason for this can be that planting only one kind of crop did not demand as much work as was necessary for two-crop or three-crop rotations. With single-crop rotation, the work season primarily took place during spring tillage and harvest. The free time between the seasonal work within agriculture could thus be used for non-agricultural work. Much points to the fact that this could have been a deliberate strategy on the part of the peasantry in order to allow time for work other than agriculture. Historians Lars-Olof Larsson and Lennart Andersson Palm have come to similar conclusions in their recent research.⁶ It was not until the middle of the nineteenth century that farmers on the Laholm plains converted to a more modern crop rotation. Single-crop rotation was still in use at the turn of the century in the so-called wooded district (the eastern part of Hök county district).

⁶ Palm Andersson 1998 p. 51, Larsson L-O 2000 p. 143f.

Consequently, the agrarian transformation that took place on the plains of Halland led to a thorough modernisation of agriculture towards commercialisation and rationalisation. From an economy based primarily on a combination of subsistence farming and early industry enterprises, a new economic division within Hök county district took place, which led to agriculture becoming the dominant industry in the western region where production of grain went for export. Thus, a breach occurred between agricultural and industrial production on the so-called Laholm plains.

Early industry and proletarianisation

According to David Levine, early industrialisation led to a population increase and a proletarianisation of the labour force. A number of studies show that this was the case. However, there are also studies that indicate the opposite.⁷ In my study, I have been able to compare two parishes, parishes that from the beginning were strongly characterised by the estates of the nobility, but that later followed different paths of development. In Hishult parish, which freed itself from dependence on the estates, no proletarianisation worth mentioning occurred during the first half of the nineteenth century in spite of the fact that early industrial activities experienced a strong increase. In Våxtorp parish however, an increase in proletarianisation occurred during the same period and the estate structure remained intact. At the same time, it appears that the knitting industry did not expand in the parish. The tenant farmer's personal dependence on the estates strongly influenced their economic possibilities. On the other hand, Christer Ahlberger has shown in his dissertation that a strong proletarianisation occurred in the proto-industrial parish of Örby in Mark county district. In other words, there are examples to be found in Sweden that indicate that the relationship between proto-industry and proletarianisation was not unambiguous. Consequently, it was not only early industry but also other social, economic, and cultural factors that affected people's behaviour. It was no unavoidable consequence that early industrialisation dramatically altered the social structure. In southern Halland, people continued to practice subsistence farming in combination with new industrial activities. This occurred within the framework of the peasant society with no new social groups being constructed. I conclude that the combination of subsistence farming and non-agrarian industries by the people of Hishult resulted in the fact that extensive proletarianisation failed to occur.

⁷ For example, see Chapter 3 in Ahlberger 1988 and Levine 1977.

Deindustrialisation in Hök county district

The original theories about proto-industrialisation have had a hard time explaining why certain proto-industrial regions did not proceed to industrialisation, but instead deindustrialised. The knitting industry in Hök county district is an example of an early industry that did not convert to a factory industry. The question is: Why? In my opinion, several concurrent factors probably led to this development. One important reason for the deindustrialisation could have been that the capital was invested in developing commercial agriculture on the so-called Laholm plains. This altered the economic structure in the western parts of the region. This is in agreement with one of the three explanatory factors of “deindustrialisation” that the German historian Peter Kriedte has propounded, namely, strong competition from an expanding agriculture within ones’ own region.⁸

In the southeastern part of the district however, the non-agrarian industries continued to dominate, and there the southern Halland knitting industry managed to survive for several decades as a home production industry. There could be several reasons for this. It was difficult to develop commercial agriculture in the so-called woodland districts; hand-knitting was still competitive with factory industry; the entire production process as well as selling was in the hands of people from Halland, and there were rural entrepreneurs in the early industry parish of Hishult who had the ability and capital to invest in a continuance of home production and who also had found a market for their products. However, towards the end of the nineteenth century, Halland’s early industrial knitting lost more and more of its force.

In my opinion, there is an additional explanation for the deindustrialisation of the southern Halland countryside. In order to understand this explanation we must change our perspective and look at the Sjuhärads district in Västergötland and parts of Halland as a larger early industrial textile region or as a network with its centre in Borås. During the eighteenth century and the first decades of the nineteenth century, this “enlarged” region experienced a strong expansion of early industrial textile production. In particular, the Borås area acted as an economic centre for the region, dominating the distribution and sales of the produced goods. Thus, people in Borås made a great percentage of the profits. This meant that the capital primarily accumulated in Borås. Chiefly during the latter half of the nineteenth century, people in Borås invested industrial capital in modern factories. This resulted in driving a large part of the early textile industry out of competition. Con-

⁸ Kriedte 1981. The other two explanatory factors were competition between different proto-industrial regions and difficulties in getting the labour force to adapt to the factories.

sequently, industrialisation arose here. In connection with the fact that entrepreneurs in Borås centred more and more of their enterprises in Borås, their interest for purchasing and putting-out enterprises in more peripheral areas of the region decreased.

There was probably not enough industrial capital in the southeastern part of Hög county district to enable the “surviving” knitting industry to convert to modern factory production. There had also been a strong tradition of early industrialism within the region ever since the Middle Ages when the area was a Danish iron producing region. This early industrial environment, particularly in Hishult parish, would come to survive the turn of the nineteenth century and continue several decades into the new century. This has not been taken up here. It could however be a question for future research – how an early industrial society managed to survive so long in modern Sweden.

Bilaga I

Vikt-, mått- och myntenheter

Längdmått

1 aln = 59,38 cm

1 fot = 0,2969 = 1/2 aln

Viktualievikt

1 centner = 100 skålpund = 42,5 kg

1 lispund = 20 skålpund = 8,5 kg

1 skålpund = 425 g

1 mark = 340 g

Före 1777

1 daler silvermynt = 3 daler kopparmynt [daler smt] [daler kmt]

1 daler = 4 mark = 31 öre [daler]

Riksdaler och silvermynt (1777–1855)

1 riksdaler = 48 skilling [riksdaler]

1 skilling = 12 runestycken [skilling] [runestycke]

Riksmüntperioden (1855–1873)

1 riksdaler riksmünt = 100 öre [riksdaler riksmünt] [öre]

1 riksdaler (specie) = 4 riksdaler riksmünt = 400 öre [riksdaler] [riksdaler specie]

1 riksdaler banko (riksbankens sedlar) = 1 riksdaler [riksdaler banko]

50 öre riksmünt

Kronperioden

1 krona = 100 öre

1 riksdaler riksmünt = 1 krona [riksdaler riksmünt]

1 riksdaler specie = 4 kronor [riksdaler specie]

Äldre halländska uttryck

Binge Stickning av ylleplagg på beting, bindslöjd

Binga Binda, sticka

Bingerskor	Stickerskor
Bingetröja	Stickad ylletröja
Bingehåsa	Stickstrumpor under arbete
Jyskebing	Stickningsarbete med islandsull

Förkortningar

FAL	Folkklivsarkivet i Lund
GHA	Göta hovrätts arkiv
KA	Krigsarkivet
KKA	Kammarkollegiets arkiv
LCKA	Laholms centrala kommunarkiv
LLA	Landsarkivet i Lund
NMA	Nordiska museets arkiv
RA	Riksarkivet
SAOB	Svenska akademiens ordbok
kmt	kopparmynt
rdr, Rd	riksdaler
rgs	riksgäldsedlar
sk	skilling
smt	silvermynt

Bilaga 2

Karta över Laholm 1751

Källa: Ejwertz, Axel 1961 s. 216.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Folkklivsarkivet, Lund (FAL)

Traditionsuppteckningar: Acc.nr: M 14018 (1956), M 14020 (1956), M 15028 (1960), M 15029 (1960), M 15030 (1960), M 15031 (1960), M 15035 (1960), M 15036 (1960) M 15037 (1960) och M 16382 (1963).

Föreningen Gamla Laholms arkiv

Arne Ejwertz' efterlämnade papper.

Göta hovrätts arkiv, Jönköping (GHA)

Advokatfiskalens arkiv.

Häradsrättens renoverade småprotokoll, Hallands härad 1811

EVIIAAC:665 Nr 38.

Häradsrättens renoverade småprotokoll, Hallands härad 1813–1825.

EVIIAAC:702, 719, 736, 752, 766, 776, 790, 805, 821, 837, 853, 869, 870, 886 och 887.

Häradsrättens renoverade domböcker från Halmstad, Tönnersjö och Hök 1851. VII:ABBA 5605. Nr 194.

Häradsrättens renoverade domböcker från Kronobergs län 1644–1747.

EVIIAAAD:14.

Städernas renoverade domböcker Laholm 1759–1766 EVIIBAA:3422.

Städernas renoverade domböcker Laholm 1797–1809 EVIIBAA:3431.

Göta hovrätts huvudarkiv

Bouppteckningar 1759 vol. 2 EXI BA:35.

Bouppteckningar 1803 vol. 2 EXI BA:87.

Jönköpings läns museum

Nissafors bruksarkiv.

Krigsarkivet (KA)

Krigskollegiets arkiv.

Beklädningskontoret. Hösten 1720–1777.

Beklädningskontoret G:1a. Räkenskaper 1757–59.

Beklädningskontoret. Räkenskaper. Medelshuvudböcker 1757–1759 och
1760–1763.

Intendentdepartementet GVI:3. Räkenskaper 1811–1813.

Krigsscollegii brevböcker 1677:II nr 3949.

Laholms centrala kommunarkiv (LCKA)

Protokoll från Hishults kommunalstämma 1863–.

Axel Ejwertz arkiv.

Landsarkivet, Lund (LLA)

Hallands landskanslis arkiv

Brevkoncept 1802–1839 AI:a.

Handlingar angående flygsandsfälten E III.

Handlingar till femårsberättelser 1837–1856 D III ba:1.

Skrivelse från magistraten i Laholm 14/11 1740 och 15/7 1751.

Skrivelser från åtskilliga lokala befattningshavare 1746–1762 DIIIa:II.

Skrivelser från Kungliga Krigsskollegiet 1750–1865 DIIb:2.

Supplikdiarier. Tilläggsserie 1746–1752 BIIa:2.

Suppliker DIV:a:54.

Hallands landskontors arkiv

Skrivelser från Kungliga Krigsskollegiet DII d:1–12.

Taxeringslängder, Laholms fögderi EIV:5.

Haslövs kyrkoarkiv

Osbeckska samlingen PIII:4.

Hishults kyrkoarkiv

Handlingar angående prästval 1774–1811. M.

Sockenstämmoprotokoll och handlingar KI:I. 1758–1840.

Statistiska tabeller 1749–1773. G:1.

Statistiska tabeller 1775–1859. G:2

Höks häradsrätts arkiv

Bouppteckningar. Huvudserie. 1814–1817. FIIa:16

Domböcker vid lagtima ting. AIIa:11

Knäreds kyrkoarkiv

Befolkningsstatistiska tabeller. G:2. 1749–1821.

Befolkningsstatistiska tabeller G:3. 1821–1859.

Död- och begravningsböcker. F.

Födelse- och dopböcker. C.

Sockenstämmans protokoll och handlingar. KI:I. 1740–1853.

Kronofogdearkivet i Laholms fögderi

Handlingar till femårsberättelser. HI:b.

Laholms fögderi, H 1 a:1, Kronofogderapporter 1829–1917.

Laholms fögderi, H 1 b:1, Kronofogderapporter 1822–1905.

Laholms Kontrakts Prostararkiv

Statistiska tabeller 1764–1859 H:1.

Laholms kyrkoarkiv

Död- och begravningsboken F.

Laholms stadsarkiv

Bouppteckningar 1769–1779. FIIa:6.

Hall- och manufaktur rätt 1764–1845 FII:1.

Handlingar angående näringar 1728–1915. GIII:2.

Konkursakter 1758–1768 FIIa:5.

Konkursakter 1785–1805 FIV:3.

Rådstuerättens dombok för år 1764 AIa:15.

Taxeringslängder 1666–1763 HIIb:1.

Taxeringslängder 1764–1775 HIIb:2.

Taxeringslängder 1776–1810 HIIb:3.

Ämnesordnade handlingar av skilda slag. 1702–1871. G VIII:1.

Monthanska arkivet

Testamentet.

Wallens godsarkiv

Arrendekontrakt samt handlingar rörande arrende FI :1–2, 1791–1849 och 1856–1898.

Jordeböcker och taxeringshandlingar G 2:1, 1706–1879.

Jordbruksanteckningar G2, 1706–1824.

Ämnesordnade handlingar av skilda slag F 5:4.

Våxtorps kyrkoarkiv

Befolkningsstatistiska tabeller 1802–1856 GIII:3.

Död- och begravningsboken F.

Östra Karups kyrkoarkiv

Kyrkoräkenskaper LI:1. 1662–1680.

Lantmäterikontorets arkiv, Halmstad

Laga skifteshandlingar.

Luggude häradsrättsarkiv, Hälsingborg

Bouppteckningen efter fru Elisabeth Bengtsson, 12 april 1920.

Nordiska museets arkiv, Stockholm

Traditionsuppteckning EU 8530.

Riksarkivet, Stockholm (RA)

1858 års Finanskommitténs arkiv: inkomna handlingar.

Civildepartementets arkiv

Konseljakt 15 mars 1850.

Kammarkollegii arkiv (KKA)

Jordebok för Halland 1729.

Manufakturkontorets arkiv

Hamrén, O Reseberättelse 1742. Vol 176.

Oxenstiernska samlingen

Durell: Skrivelser till rikskansler Axel Oxenstierna 1641–1654.

Stegeborgssamlingen

Durell: Skrivelser till Adolf Johan 1651–1657. E273.

Wallbergs fabriksarkiv, Halmstad

E1 D:1

Intervju

Intervju med Göte Johansson (f. 1909), f.d. gårdfarihandlare och köpman, Halmstad (maj 2000).

Per Göran Johansson, Huskvarna.

Brev från Linnéa Svensson (1904–1994), Brånalt, Knäred till förf. (mars 1989).

Ebba Edquists minnesanteckningar i stencil. (Originalen finns hos Kersti Nilsson, Halmstad)

Tryckta källor och litteratur.

- Ahlberger, Ch., 1988: *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790–1850*. Göteborg.
- Almquist, D., 1949: Tillståndet i svenska städer. *Historisk tidskrift* s. 369ff.
- Andersson, B–Haraldsson, K., 1988: Geografiskt och proto-industriell locus. Om regionen och regionbegreppet i analyser av industrialiseringsprocessen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 16 s 93–108.
- Anrep, G., 1858: *Svenska adelns ättar-taflor I:1*. Stockholm.
- Aronsson, P., 1992: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*. Malmö.
- Aronsson, P., 1995: *Regionernas roll i Sveriges historia*. Rapport 91. Stockholm.
- Aronsson, P., m.fl., 1999: *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* Växjö.
- Artéus, G., 1982: *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*. Stockholm.
- Barchaeus, A.G., 1924: *Underrättelser angående landtushållningen i Halland 1773*. Lund.
- Bauer, B., 1988: Ljunglänet som blev skogsrikt. *Vårt århundrade i Halland 1880–1980. Hallänningar berättar*. Arlöv.
- Belfanti, C.M., 1996a: Fashion and Innovation: The Origins of the Italian Hosiery Industry in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Textile History* 27 (2) s 132–147.
- Belfanti, C.M., 1996b: The proto-industrial heritage: forms of rural proto-industry in northern Italy in the eighteenth and nineteenth centuries, i Ogilvie S.C. & Cerman M. (eds.) *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Bellander, E., 1957: *Uniformerna*. Uddelvalla.
- Berg, C.J., 1764: *Göteborgs stifts Stånds- och hushåldningsmatrikel från år 1764*. Göteborg.
- Berg, M., (ed.) 1991: *Markets and manufacture in early industrial Europe*. London.
- Berg, M., (ed.) 1983: *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge.
- Berg, M., 1985: *The age of manufactures: industry, innovation and work in Britain 1700–1820*. London.
- Berg, M., 1987: Women's Work, Mechanisation and the Early Phases of Industrialisation in England, in Joyce, P. (ed.), *The Historical Meaning of Work*. Cambridge.
- Berg, M., 1994: *The age of manufactures. Industry, innovation and work in Britain 1700–1820* 2nd edn. London.

- Berglund, B., 1996: Småländsk järnhantering under tusen år. *Medeltida danskt järn*. Stockholm.
- Bergstrand, I., 1962: Näringslivets förändringar i södra Halland under 1800-talet. *Halland*.
- Bernsen, A., 1656: *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed*. Köpenhamn.
- Bexell, S.P., 1818: *Hallands historia och beskrivning, del I-II*. Halmstad.
- Bidrag till Sveriges officiella statistik; Serie H. Kungliga Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1863–1912*. Stockholm. (BiSOS, KB:s femårsberättelser.)
- Bjurling, O., 1959: Industri, handel och sjöfart 1645–1800. *Hallands historia II*. Halmstad.
- Boger, G., 1991–92: Västgötaknallarna. *Västergötlands Formminnesförenings tidskrift*. Västgötahandel genom sekel.
- Bondeståndets riksdagsprotokoll*. På riksgäldskontorets uppdrag utgivna av Sten Landahl. Del 5: 1742–1743. Stockholm.
- Boquist, A., 1978: *Den dolda ekonomin*. Kungälv.
- Boquist, A., 1988: Proto-industrins förutsättningar. Bollebygdens proto-industri i jämförande belysning. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* nr 16.
- Braun, R., 1990: *Industrialisation and Everyday Life*. Cambridge.
- Brogård, T., 1966: *Från Helgeå till Lagadalen*. Hallaryd.
- Bringéus, N.-A., 1961: *Sockenbeskrivningar från Hälsingland 1790–1791*. Uppsala.
- Bringéus, N.-A., 1974: Bouppteckningar som etnologiskt källmaterial. *Vetenskapssocieteten i Lund, årsbok*.
- Butlin, R.A., 1986: Early industrialization in Europe: concepts and problems. *The Geographical Journal*. Vol 152 Part 1.
- Butt, R., 1987: *A History of Hand Knitting*. London.
- Campell, Å., 1928: *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*. *Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Uppsala.
- Carlsson, S., 1949: *Yrken och samhällsgrupper*. Stockholm.
- Carlsson, S–Rosén, J., 1964: *Svensk historia II. Tiden efter 1718*. Stockholm.
- Cerman, M., 1993: Proto-industrialization in an urban environment: Vienna, 1750–1857. *Continuity and Change* nr 8. s. 281–320.
- Cerman, M., 1996: Protoindustrial development in Austria, i Ogilvie S.C. & Cerman M., (eds.), *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Charlier, de B.F., 1811: *Om halländska åkerbruket*. Göteborg.
- Clarkson, L.A., 1985: *Proto-industrialization: the first phase of industrialization?* London.

- Clarkson, L.A., 1996: Ireland 1841: pre-industrial or proto-industrial; industrializing or de-industrializing? i Ogilvie S.C. & Cerman M., *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Coleman, D.C., 1983: Proto-Industrialization: A Concept Too Many, *Economic History Review* 36.
- Commerce Collegii underdåniga berättelser om Sveriges utrikes handel och sjöfart 1829–1858*. Stockholm.
- Dahl, G., 1998: *Trade, Trust, and Networks. Commercial culture in late medieval Italy*. Lund.
- Dal N. Hufvedsson, 1719. *Boerosia, Urbs, per Regna Septemtrionis, meractura nobilis. Then uti the Nordiska Riken för sin Köphandel välbekante Boeråas Stad*. Stockholm.
- Danielson, S., 1991: *Den goda smaken och samhällsnyttan*. Lund.
- Danström, L., 1912: *Hallands läns hushållningssällskap 1812–1912*. Halmstad.
- Duplessis, R.S., 1997: *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*. Cambridge.
- Durells memoial om Hallands förvaltning. *Handlingar rörande Skandinaviens historia, del 30*. Stockholm 1849
- Edgren, L., 1983: Hantverket under 1800-talet. Tendenser i nyare tysk och brittisk hantverksforskning. *Skandia*, 49, s. 103–137.
- Ehrensverd, C.A., 1959: *Fem dagars resa i Skåne för att se och hämta rörelse och förargelse*. Lund.
- Ejwertz, Arne, 1987: Lagmanskan på Sjöboholm. *Höksbladet*.
- Ejwertz, Arne, 1989: *Rosengyllen & Dubbeldricka: 100 år med Sofiero bryggeri i Laholm*. Laholm.
- Ejwertz, Arne, 1990: *Laholmsbilder: en samlarserie från Föreningen Gamla Laholm 1*. Halmstad
- Ejwertz, Arne, 1994: *Rådhuset i Laholm 200 år*. Laholm.
- Ejwertz, Axel, 1927: Sjöboholm och Oxhult – två sätesgårdar i svunnen tid. *Arkivplock*. Laholm.
- Ejwertz, Axel, 1939: En sydhalländsk motsvarighet till majorskan på Ekeby. Ur sägnerfloran kring lagmanskan på Sjöboholm. *Hallandsposten* 14 okt.
- Ejwertz, Axel, 1943: *Från Knutsgille till Hantverksförening. Laholms Hantverks- och Industriförening 1893–1943*. Laholm.
- Ejwertz, Axel, 1951: Socknen som kungen bytte bort. *Vår Bygd* 1951 s. 95–128.
- Ejwertz, Axel, 1960: Per Osbecks självbiografier: jämte inledning och kommentarer av Axel Ejwertz. Halmstad.

- Ejwertz, Axel, 1961: *Laholms historia 1. Kyrka och skola*. Laholm.
- Ejwertz, Axel, 1976: *Laholms Historia 2. Folk och bygd*. Laholm.
- Ekstrand, G., 1982: Some Early Silk Stockings in Sweden. *Textile History*, vol 13, no 2.
- Emigrationsutredningen 1910*. Stockholm.
- Enequist, G., 1937: *Nedre Luledalens byar*. Uppsala.
- Englund, P., 1989. *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under Stormaktstiden*. Stockholm.
- Ericsson, T., 1982: Mellan kapital och arbete: butiksägare i Sverige 1870–1915. *Scandia*.
- Faggot, J., 1746: *Svenska lantbrukets hinder och hjälp*. Stockholm.
- Fleischer, S. m.fl. 1984: *Hallands märkegravar – en natur- och kulturrekurs*. Länsstyrelsen i Hallands län. Meddelande 1984:1.
- Florén, A., 1987: *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750*. Uppsala.
- Florén, A–Rydén, G., 1992: Arbete hushåll, region. Tankar om industrialiseringsprocesser och den svenska järnhanteringen. Uppsala. *Papers in Economic History, Research Report No. 29*.
- Florén, A., 1995: *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svenska bergshantering. Exemplet Jäders bruk 1640–1840*. Uppsala.
- Florén, A., 1998: *Vallonskt järn. Industriell utveckling i de södra Nederländerna före industrialiseringen*. Uppsala.
- Fogelberg, T., 1959: Hallands hantverk och industri, kommunikationer, handel och sjöfart 1850–1950. *Hallands historia II*. Halmstad.
- Folklivet i södra Halland för 60 år sedan. *Veckobilaga till Halland och Hallänningen*. 7/6 1903.
- Forsell, C. G., af 1826: *Beskrifning öfver Halmstads län eller Halland*. Stockholm
- Forsell, N., 1952–53: *Borås stads historia del 1 och 2*. Borås.
- Fridén, B., 1991: *På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630–1800*. Göteborg.
- Fridholm, M., Isacson M. och Magnusson L., 1976: *Industrialismens rötter. Om förutsättningarna för den industriella revolutionen i Sverige*. Lund.
- Gadd, C-J., 1983: *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Göteborg.
- Gadd, C-J., 1985: *Järnplogens och potatisens tid. Jordbruksutveckling och samhällsförändring i Skaraborgs län 1750–1860*. Vara.
- Gadd, C-J., 1991: *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 69.
- Gadd, C-J., 2000: *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Borås.

- Gamle gårdfarihandlarens minnen från köpenskapens färdvägar. *Labolms tidning* 1932, okänt datum.
- Granlund, S., 1947: Några urkundshandlingar rörande Halmstads garnison 1656–1717. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok*.
- Gratzer, K., 1998: *Snabbmat i automat: småföretagandets villkor*. Stockholm.
- Grill, E., 1954: Hallands städer. *Hallands historia. Från äldre tid till freden i Brömsebro* 1645. Halmstad.
- Gudjónsson, E., 1984: Traditioner i isländsk strickning. *Stickat och virkat i nordisk tradition*. Vasa.
- Gullickson, G.L., 1983: Agriculture and cottage industry: Redefining the causes of proto-industrialization. *Journal of economic history*, vol XLIII, no 3.
- Gullickson, G.L., 1986: *Spinners and weavers of Auffyay*. Cambridge.
- Gullickson, G.L., 1991: Love and power in the proto-industrial family, in Berg, M (ed.) *Markets and manufacture in early industrial Europe*.
- Gustavsson, B., 1965: *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913. Arbete- och levnadsförhållanden*. Uppsala.
- Gutman, M., 1996: War and Industrial Development in Early Modern Europe, in Reboutte; R. (ed.) *Proto-industrialization. Recent research and new perspectives*. Genève.
- Gyllensköld, Th., 1894: *Hallands Kongliga Hushållnings Sällskaps Historik*. Laholm.
- Gårdlund, T., 1942: *Industrialismens sambälle*. Stockholm.
- Göransson, A., 1988: *Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*. Lund.
- Hallands landsbeskrivning* 1729, *Labolms fögderi*. Halmstad 1984.
- Hallands läns Hushållnings-Sällskap* 1812–1912. Halmstad.
- Hallands Läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1820. *Första häftet*. Halmstad.
- Handens arbete i Halland som förr och nu*. Uddevalla. 1990.
- Handlingar rörande Skandinaviens historia*. Trettonde delen. Stockholm.
- Hantverkare och fabriker inom svensk tobakshantering 168–1915*. Stockholm. 1950.
- Hanssen, B, 1952: *Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Ystad.
- Haraldsson, K., 1988: Om proto-industri, det industriella genombrottet och industrilokalisering. *Samhällsgeografisk tidskrift* nr 2.
- Haraldsson, K., 1988. Industrialiseringens geografi, i Berger, S., *Sambällets geografi*. Uppsala.
- Haraldsson, K., 1989: *Tradition, regional specialisering och industriell utveckling – sågverksindustrin i Gävleborgs län*. Uppsala.

- Harnesk, B., 1986: Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen. *Historisk tidskrift*.
- Harnesk, B., 1990: *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Umeå*.
- Hasselberg, Y, Müller, L & Stenlås, N., 1997: *History From A Network Perspective. Three examples from Swedish early modern and modern history c. 1700–1950. Working paper 1997:01. Centre for research in transportation and society*. Borlänge.
- Hasselberg, Y., 1998: *Den sociala ekonomin: familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*. Uppsala.
- Hazelius-Berg, G., 1935: Stickade tröjor från 1600- och 1700-talen. *Fataburen* s 87–100.
- Hazelius-Berg, 1984: Stickning i Norden. Stickade plagg i nordisk textiltradition. *Stickat och virkat i nordisk tradition*. Vasa.
- Heckscher, E., 1949: *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, del II: 1-2*. Stockholm.
- Heckscher, E., 1957: *Svenskt arbete och liv*. Stockholm
- Heckscher, E., 1969: *Svenskt arbete och liv: från medeltiden till nutiden*. Stockholm.
- Hemslöjdskommittén 1918. Betänkande avgivet den 10 dec. 1917. Del 1 och 2*. Stockholm.
- Hellspong, M., 1989: Sockenbeskrivningar. *Ehn, B–Klein, B: Etnologiska beskrivningar*. Stockholm.
- Hendrickx, F.M.M., 1997: *In order not to fall into poverty. Production and Reproduction in the Transition from Proto-industry to Factory Industry in Borne and Wierden (the Netherlands), 1800–1900*. Amsterdam.
- Herlitz, L., 1974: *Jordegendom och ränta. Omfördelning av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Göteborg.
- Hoppe, G–Langton, J., 1994: *Peasantry to capitalism*. Cambridge.
- Hornby, O–Oxenboll, E., 1982: Proto-industrialization before Industrialization? The Danish Case. *The Scandinavian Economic History Review*. Vol. 30:1.
- Houston, R–Snell, K., 1984: Proto-industrialization? Cottage industry, social change and industrial revolution, *The Historical Journal* 27, s. 473–92.
- Hudson, P., 1983: From Manor to Mill: the West Riding in Transition, i Berg M., Hudson P. & Sonenscher (eds.) *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge.
- Hudson, P., (ed.) 1989: *Regions and industries. A perspective on the industrial revolution in Britain*. Cambridge.
- Hudson, P & Lee, W., 1990: *Women's work and the family economy in historical perspective*. Manchester.

- Håkansson, H., (ed), 1987: *Industrial Technological Development. A Network Approach*. London.
- Hörsell, A., 1983: *Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstunas gamla stad och Fristad 1750–1850*.
- Hörsell, A., 1989: Mariefreds strumpfabrik. Lokaliseringsstöd modell 1740. *Stadsbor i gångna tider. Släktforskaren och staden*. Stockholm.
- Isacson, M., 1988: Proto-industrins och fabriksindustrins regionala utbredning i Norden - en översikt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 16*.
- Isacson; M., 1994: *Vardagens ekonomi. Arbete och försörjning i en mellansvensk kommun under 1900-talet*. Södertälje.
- Isacson, M. & Johansson, L-O., 1989: Den informella ekonomin i industrisamhällets historia. *Historisk tidskrift nr 2*.
- Isacson, M–Magnusson, L., 1983: *Vägen till fabriker. Industriell tradition och yrkeskunande i Sverige under 1800-talet*. Stockholm.
- Isacson, M & Magnusson, L, 1987: *Proto-industrialization in Scandinavia. Craft skills in the Industrial Revolution*. New York.
- Jacobsson, G, 1982: Ljungheden – en livets chans. *Varbergs museums årsbok*, s. 13–69.
- Jacobsson, G., 1989: Ljunghedens historia. *Folkets historia nr 3 1989*.
- Jansson, H., 1996: Sillen gjorde Bohuslän till ett klondyke. *Populär historia nr 6* s.40–43.
- Johannisson, K., 1988: *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*. Arlöv.
- Johansson, B & Nilsson, K., 1980: *Binge – en halländsk sticktradition*. Helsingborg.
- Johansson, E., 1982: *Arvet från fäderna. Forskning om Växtorp åren 1700–1900*. Växtorp.
- Johansson, L-O., 1996. *Levebrödet. Den informella ekonomin i 1930-talets Dalarna*. Uppsala.
- Johansson, P.G., 1993a: Landsbygdsindustri utan fabriker. Textila saluslöjden i Knäred och Hishult i södra Halland ca 1800–1880. *Scripta Minora Nr 18*. Högskolan i Växjö.
- Johansson, P.G., 1993b: *Sveriges protoindustri. En geografisk och bibliografisk översikt 1750–1850*. (Opublicerad D-uppsats i historia. Högskolan i Växjö.)
- Johansson, P G, 1995: Rural industry without factories. Pre-industrial textile manufacturing in two southern parishes in the province of Halland 1800–1880. *Interregiones 4/1995*. Institut fur Europäische Regionalforschungen. Siegen.
- Johansson-Palmköld, A., 1989: Tre halländska tröjor. *Kulturen 1989*. Arlöv.

- Jonsson, I., 1988: Kvinnor och män i Hälsinglands linhantering under 1800-talet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 16.
- Jonsson, I., 1994, *Linoddlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjligheter i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Uppsala.
- Jonsson, U., 1980: *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880*. Stockholm.
- Karlsson, P.-A., 1990: *Järnbruken och ståndssambället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770*. Kristianstad.
- Karlqvist, A., 1990: *Nätverk. Teorier och begrepp i samhällsvetenskapen*. Värnamo.
- Kaufhold, K.H., 1978: *Das Gewerbe in Preussen um 1800*. Göttingen
- KB:s femårsberättelser... = *Kongl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1822–1855*. Stockholm.
- Kellgren, A. G., 1895: *Praktisk botanisk och geologisk Beskrifning af de s.k. Ryorna i sydöstra Halland*. Stockholm.
- Kisch, H., 1981: The textile industries of Silesia and the Rhineland: a comparative study of industrialization (with a postscriptum), in Peter Kriedte, Hans Medick and Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism*. Cambridge.
- Kjellberg, S.T., 1943: *Ull och ylle*. Lund.
- Kjellberg, S.T., red, 1968: *Slott och herresäten i Sverige*. Malmö.
- Kleberg, J., 1930: *Krigskollegii Historia. Biografiska anteckningar 1630–1865*. Stockholm.
- Klíma, A., 1983: Industrial growth and entrepreneurship in the early stages of industrialization in the Czech lands. Komlos, J, (ed) *Economic development in the Habsburg Monarchy in the nineteenth century*. New York.
- Klíma, A., 1991: *Economy, industry and society in Bohemia in the 17th–19th centuries*. Prague.
- Klingnéus, S., 1997: *Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen*. Uppsala.
- Kriedte, P., 1991: *Eine Stadt am seidenen Faden: Haushalt, Hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Göttingen.
- Kriedte, P., Medick, H. and Schlumbohm, J., 1981: *Industrialization before industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Cambridge.
- Kriedte, P, Medick, H & Schlumbohm, J, 1993: Proto-industrialization revisited: demography, social structure, and modern domestic industry, *Continuity and Change*, nr 8, s. 217–52.
- Krigsarkivets Bestandsöversikt. Del 1*. Stockholm. 1987.

- Landshövdingeberättelser från Hallands län 1705–1818*. Halmstad.
- Larsén, I., 1990: Christina Chatlotta Richardy – en föregångskvinna för 200 år sedan. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* s. 83–89.
- Larsson, H., 1891: *Halland. Vid midten af det 17:de århundradet. Strödda bidrag till Hallands historia efter freden i Brömsebro*. Halmstad.
- Larsson, L., 1980: *Byar och gårdar i Rävinge socken från äldsta tid – 1850*. Göteborg.
- Larsson, L.-O., 1978: "Den glömda utvandringen". *Danmark och andra europeiska utvandringar 1800–1860. Utvandringen från Kronoberg*. Kronobergsboken.
- Larsson, L.-O., 1982: *Smäländsk historia: stormaktstiden* Stockholm.
- Larsson, L.-O., 1983: *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. Studier kring hemmansklyvning, godsbildning och mantalssättning i Sverige 1625–1750*. Växjö.
- Larsson, L.-O., 1989: Skogstillgång, skogsprodukter och sågar i Kronobergs län. *Skogen och smälänningen. Kring skogsmarkens roll i förindustriell tid*. Växjö.
- Larsson, L.-O., 1999: Land och län under kristendomens millennium, i Johansson L. (red.) *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*. Växjö.
- Larsson, L.-O., 2000: Från blästbruk till bruksdöd, i Larsson, L.-O. & Rubensson L. *Smäländsk järnhantering under 1000 år*. Stockholm.
- Levine, D., 1977: *Family formation in an age of nascent capitalism*. London.
- Lewis, W., 1986: Lee's Stockingframe. Technical Evolution and Economic Viability 1589–1750. *Textile History*. Vol. 17 no 2 s.129.
- Lext, G., 1968: *Mantalskrivning i Sverige före 1860*. Göteborg.
- Lilja, S., 1994: The Geography of Urbanization - Sweden and Finland c 1570–1770. *Scandinavian Economic Historical Review*. Vol. XLII, no 3/94.
- Lilja, S., 2000: *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. Stockholm.
- Liljewall, B., 1995: *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*. Borås.
- Lindström, H., 1923. *Näringfrihetens utveckling i Sverige 1809–1836*. Göteborg.
- Linge, L., 1969: *Gränshandeln i svensk politik. Under äldre Vasatid*. Lund
- Linge, L., 1970: Danskt eller svenskt system? Hallands tullsituation efter Brömsebrofreden. *Scandia*.
- Liu, T.P. 1994: *The weaver's knot: contradictions of class struggle and family solidarity*. Ithaca.
- Lägnert, F., 1955: *Syd- och mellansvenska växtföljder I och II*. Lund.

- Löfgren, O., 1977: *Fångstmän i industrisambället*. Lund.
- Löfgren, O., 1982: Kvinnofolkgåra: om arbetsdelning i bondesambället. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*.
- Mager, W., 1988: Protoindustrialisierung und Protoindustrie. Vom Nutzen und Nachteil zweier Konzepte. *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 14.
- Mager, W., 1993: Proto-industrialisation and proto industry: the use and drawbacks of two concepts, *Continuity and Change* nr 8.
- Magnusson, L., 1980: *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation... – Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*. Uppsala.
- Magnusson, L., 1988: *Den bråkiga kulturen. Förläggare & Smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*. Vänersborg.
- Magnusson, L., 1988: Mot en ny syn på industrialiseringen? *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 16, 1988.
- Magnusson, L., 1994: *The contest for control. Metal industries in Sheffield, Berg and Eskilstuna during industrialization*. Oxford.
- Magnusson, L., 1996a: *Sveriges ekonomiska historia*.
- Magnusson, L., 1996b: Proto-industrialization in Sweden, i Ogilvie S.C. & Cerman M. (eds.) *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Magnusson, T., 1987: *Proletär i uniform. Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens, kommersialisering och urbanisering i frihetstidens västsvenska samhälle*. Göteborg.
- Malmström, C., 1952: Hallands skogar genom tiderna, *Naturen i Halland*. Göteborg.
- Malmström, C., 1959: Landskapsbildens förändringar i Halland under de senaste 300 åren. *Hallands historia II*. Halmstad.
- Mastboom, J.M., 1990: *The role of Eastern Gelderland in Dutch Economic Development, 1650–1850*, unpublished Ph.D. thesis, Brandeis University.
- Mastboom, J.M., 1996: By-employment and Agriculture in the Eighteenth-Century rural Netherlands the Florijin/Slotboom Household, *Journal of Social History* 26.
- Medick, H., 1976: The proto-industrial family economy: The structural function of household and family during the translation from peasant society to industrial capitalism. *Social history* 3; s.291–315.
- Medick, H., 1981: The proto-industrial family economy, in Kriedte, P., Medick, H. and Scumbohm, J., 1981: *Industrialization before industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Cambridge.
- Mendels, F., 1972: Proto-industrialization: the first phase in the industrialization process. *Journal of Economic History*, vol. 22. 1972.

- Mendels, F., 1980: Seasons and regions in agriculture and industry during the process of industrialization, in Pollard, S., (ed.) *Region and industrialisation*. Göttingen..
- Mendels, F., 1982: *Proto-industrialization, theory and reality: General Report. Eighth international Economic History Congress Budapest 1982*. A-themes. Budapest.
- Millqvist, F., 1980: Vävnadsförläggarna i stadsbygden. *Från Borås och de sju häraderna 1980*. Borås
- Millqvist, F., 1991: *Borås storhetstid. 1621–1803*. Borås.
- Modén, A., 1976: Glimtar från Halmstad under ödesåret 1676. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok*.
- Mokyr, J., 1976: *Industrialization in the Low-Countries 1795–1850*. Yale University Press.
- Montell, E., 1983: *Halländsk historia*. Halmstad.
- Montgomery, A., 1947: *Industrialismens genombrott i Sverige*. Stockholm.
- Müller, 1998: *The Merchant House of Stockholm c. 1640–1800. A comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*. Uppsala.
- Myska, M., 1996: Proto-industrialization in Bohemia, Moravia and Silesia. *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Möller, P. von, 1871: *Halländska herrgårdar*. Halmstad. ?
- Möller, P. von, 1881: *Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia*. Stockholm.
- Möller, J., 1989: *Godsen och den agrara revolutionen*. Lund.
- Nelson, H., 1963: *Studier över svenskt näringsliv, säsongsarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen*, Lund.
- Nihlén, J., 1939: *Äldre järntillverkning i Sydsverige*. Stockholm.
- Nilsson, C.O., 1948: En utdöd hemindustri. *Laholms tidning* 22.3.
- Nilsson, H., 1931: Sjöboholm. *Vår Bygd*.
- Nilsson, J-E., 1990: *Företag i sönderfall. Nätverk i företagsekonomi*. Karlqvist, A, (red) *Nätverk. Teorier och begrepp i samhällsvetenskapen*.
- Nilsson, K., 1992: Prinsar och prinsessor fick bingetröjor från Laholm, i *Gamla Laholm*. Tredje årgången. Laholm.
- Nilsson, L., 1992: *Historisk tätortsstatistik. Del 1: Folkmängden i administrativa tätorter 1800–1970*. Stockholm.
- Nilsson, S., 1878. *Dagboksanteckningar under en resa till Nordlandet. 1814*. Lund.
- Nilsson, S.A., 1990: *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala.
- Norborg, L-A., 1968: *Källor till Sveriges historia*. Lund.
- Nordström, O., 1984: Utmarken – Det preindustriella samhällets potentiella resurs. *Svensk geografisk årsbok 1984*. Lund.

- Nordström, O., 1989: *Skogen och smålänningar: kring skogsmarkens roll i förhistorisk tid*. Växjö.
- Nordström, O., 1996: *Utmarkens invånare: en moderniseringsresurs*. Liljewall, B. (red.) *Tjära, barkbröd och vildhonung*. Stockholm.
- Norrlid, I., 1987: *Invita Minerva. Tankar kring talanglöshetens didaktik. Över gränisar. Festskrift till Birgitta Odén*. Lund.
- North, D.C. 1993: *Institutionerna, tillväxten och välståndet*. Stockholm.
- Nyberg, K., 1992: *Köpes: Ull – Säljes: Kläde. Yllemanufakturernas företagsformer i 1780-talets Stockholm*. Stockholm.
- Nyberg, K., 1999: *Kommersiell kompetens och industrialisering. Norrköpings ylleindustriell tillväxt på Stockholms bekostnad 1780–1846*. Uppsala
- Nylén, A-M., 1968: *Hemslöjd*. Lund.
- Nyström, P., 1955: *Stadsindustriens arbetare för 1800-talet*. Stockholm.
- Oakley, S.P., 1981: *The Geography of Peasant Ecotypes in Pre-industrial Scandinavia. Scandia*.
- Ogilvie, S., 1993: *Proto-industrialization in Europe, Continuity and Change, nr 8*.
- Ogilvie, S., 1996: *Social institutions and proto-industrialization. European proto-industrialization*. Cambridge
- Ogilvie, S–Cerman, M. (eds.), 1996. *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Ogilvie, S., 1997: *State corporatism and proto-industry: the Württemberg Black Forest, 1580–1797*. Cambridge.
- Olsson, A., 1995: *Borgmästare, bastioner och tullbommar*. Lund.
- Olsson, M., 2001 a: *Att icke understå sig att lämna sina hemman... Om bondeklassens frihet och adelns dominans i Skåne. Historisk tidskrift nr 1*.
- Olsson, M., 2001 b: *Vittskölve gods – ekonomi och arbete under 300 år. Godset, makten, räntan och byn – fyra agrarhistoriska studier*. Lund.
- Olsson, S-O., 1983: *Husvarna arbetare 1850–1900. Med jämförande studier av arbetare vid Carl Gustafs stads gevärsfaktori i Eskilstuna*. Jönköping.
- Olsson, S-O. (red) 1996: *Medeltida dansk järn. Framställning av handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. Varberg.
- Osbeck, P., 1796/1922: *Utkast til beskrifning öfver Laholms prosteri*. Lund
- Osbeck, P., 1996: *Djur och natur i södra Halland under 1900-talet*. Halmstad.
- Oxenstierna, Axel: *Skrifter och Brevvexling II:8*.
- Palm, L. Andersson, 1997: *Gud bevara utsädet! : Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865*. Stockholm.

- Palm, L. Andersson, 1998: Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning – frågor, kring det västsvenska ensädet. Palm, L. Andersson m.fl. *Ett förändligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg.
- Persson, A., 1959: *Ur hembygdens krönika. Spridda händelser ur Skummeslövs, Östra Karups och Hasslövs historia*. Laholm.
- Pettersson; R., 1983: *Laga skifte i Hallands län 1827–1876*. Stockholm.
- Pettersson & Litzén 1872: *Göteborgs stift Herdeminnen*. Göteborg
- Pfilster, U., 1992: The proto-industrial household economy. Toward a formal analysis. *Journal of Family History* 17, s.201–232.
- Pollard, S., 1981 *Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe 1760–1970* Oxford.
- Poni, C., 1985: Proto-industrialization, rural and urban. *Review* 9 s. 305–314.
- Protocoller, hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1809–1810*. del I. Stockholm.
- Pålsson Syll, L., 1993: Douglass North och “den neoinstitutionella ekonomin”. *Häftet får kritiska studier* nr 4 1993.
- Pålsson Syll, L., 1998: De ekonomiska teoriernas historia*. Lund
- Quartaert, J., 1986: Teamwork in Saxon homeweaving families in the nineteenth century: a preliminary investigation into the issue and gender work roles, in Joeras, R. and Maynes M. (eds.), *German women in the eighteenth and nineteenth centuries : a social and literary history*. Bloomington. s. 3–23.
- Redin, L., 1982: *Medeltidsstaden Laholm*. Stockholm.
- Remgård., A., 2000: Vad betydde Brömsebrofreden för den halländska bondebefolkningen? *Ale*, häfte 3, s. 12–32.
- Richardson, J., 1752/53: *Hollandia Antiqua et Hodierna*. Stockholm.
- Rimborg, B., 1997: *Magnus Durell och Danmark. Studier i information*. Göteborg.
- Rosander, G., 1980: *Gårdfarihandel i Norden*. Falköping.
- Rosander G., 1967. *Herrarbete. Dalfolkens säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning*. Uppsala.
- Rosén, U., 1992: Mantals- och taxeringslängder som källor för studier av sociala relationer i lokalsamhällen. *Landsbygdens omvandling efter 1810*. Stockholm.
- Rosén, U., 1994: *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880*. Lund.
- Rudolph, R.L., 1985: Agricultural structure and proto-industrialization in Russia: economic development with unfree labour. *Journal of Economic History* 45 s. 47–69.

- Rydberg, S., 1992: Dalarnas industrihistoria 1800–1980. Några huvudlinjer. *Dalarnas hembygdsbok*. Stockholm.
- Rydén, G. & Ågren, M., 1993: Ironmaking in Sweden och Russia. A survey of the social organisation of iron production before 1900. *Opuscula Historica Upsaliensia* 12. Uppsala.
- Samuelson, J., 1997: En god och förnuftig matmoder. Adelskvinnor under stormaktsväldet. kvinnor i stormaktstidens Sverige. *Jämmerdal & fröjdesal* Lund.
- Salvén, E., 1938: *Hemslöjden i Halland. En bok om hembygden..* Lund.
- Salvén, E., 1932: Om hemslöjd i Halland, gammal och ny. *Svensk hantverksstidning*.
- Sandklef, A., 1959: *Hallands jordbruk 1656–1900*. Halmstad.
- Schauman, G., 1910: *Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur. Idéer och strömningar 1718–1740*. Helsingfors.
- Schlumbohm, J., 1996: Proto-industrialisation as a research strategy and a historical period – a balance sheet, i Ogilvie S & Cerman M, (eds.) *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Schoultz von, G., 1942: Möbelsnickeriet i Lindome. *Fataburen*.
- Schumpeter, J., 1994: *Om skapandets förstörelse och entreprenörskap*. Stockholm.
- Schön, L., 1979: *Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820–1870*. Kristianstad.
- Schön, L., 1982: Proto-industrialisation and factories: Textiles in Sweden in the mid-nineteenth century. *The Scandinavian Economic History Review*. vol 30:1.
- Schön, L., 1983: *Industrialismens förutsättningar*. Lund.
- Schön, L., 1989: Industriellt arbete i hem, hantverk och fabriker under 1800-talet - några problem. *Arbetets historia* 3. Lund.
- Schön, L., 2000: *En modern svensk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm.
- Sjunneson, O., 1912: Slöjden i Halland 1812–1912. *Hallands läns hushållningssällskap 1812–1912*. Halmstad.
- Sjunneson, O., 1953: *Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet*. Stockholm.
- Sjöberg, M., 1993: *Järn och jord. Bergsmän på 1700-talet*. Stads- och kommunhistoriska institutet. Stockholm.
- Skarstedt, C.W., 1948: *Göteborgs stifts herdeminnen*. Göteborg.
- Smedberg, S., 1972: *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–1776*. Uppsala.
- SOU 1992:64 Bilaga 1 till betänkandet av Regionsutredningen. *Utsikt mot Framtidens regioner – sju debattinlägg*.

- Stavenow-Hidemark, E., 1992: Nya källor till 1700-talets svenska textilmanufaktur s. 85 ff. *Saga och sed 1992. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok*.
- Stattin, J., 1980: *Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring; utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft*. Stockholm.
- Stenström, N.G., 1945: *Slöinge och Eftra socknar 1600–1870*. Lund.
- Sternér, B., 1968: *Från hemslöjd till storindustri. Sjuhäradsbygdens ekonomiska historia och geografi*. Stockholm.
- Sternér, B., 1970: *Bygdeknallar och stadsköpmän. En krönika om Sjuhäradsbygdens gårdfarihandel*. Stockholm.
- Stråle, G., 1884: *Alingsås manufakturverk*. Stockholm.
- Strömberg, B., 1996: Spår av järnhantering i Halland från äldre järnålder till sen medeltid. *Medeltida danskt järn*. Stockholm.
- Stållberg, H., 1942: Några drag ur den sydsvenska möbelindustrins lokalisering. *Svensk geografisk årsbok*.
- Sundberg, K., 1993: *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar*. Lund.
- Sundbärg, G., 1910: *Ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar. Emigrationsutredningen. Bilaga 5. Bygdestatistik*. Stockholm.
- Svedenfors, F., 1952: *Vävskedsmakeri och hornslöjd*. Stockholm.
- Svenska akademins ordbok
Svenskt Biografiskt Lexikon XI, 1945.
Svenskt Biografiskt Lexikon XXV 1945.
- Svensson, P., 2001: *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870*. Lund.
- Sveriges geografiska beskrivning. Sverige III. Blekinge län, Kristianstads län, Malmöhus län och Hallands län*. Stockholm 1932.
- Säve, T., 1915: *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757–1762*. Stockholm.
- Söderberg, J., 1978: *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet*. Stockholm.
- Tidström, A., 1891: *Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756. Men rön och anmärkningar uti Oeconomien, naturliga, antiqviteter, seder, lefnads-sätt*. Utgiven av Martin Weibull. Lund
- Tingberg, K–Wenström, M., 1985: *Korgmakeri i Våmhus och S:t Petersburg*. Stockholm.
- Tollin, C., 1985: Västsvensk odlingshistoria under 300 år: Östorps by på Laholmsslätten. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 10 1985.
Topografiska och statistiska uppgifter om Hallands län 1847. Stockholm
Tullkommitténs betänkande 1882. Stockholm.

- Tunelds geografi öfver konungariket Sverige 1761.* Stockholm.
- Turnau, I., 1991: *History of Knitting before Mass Production.* Warszawa.
- Tärby, G.–Wirsin, I., 1994: *Lindome snickeri -historia och förutsättningar.* Uddevalla
- Törnquist, S.L., 1894: Minnen från södra Halland. *Skånska samlingar utgivna av Martin Weibull.* Lund
- Ullenhag, K., 1982: *Sörkörare. Bönder med lärft på lassen från norra Ångermanland 1750–1850.* Örnsköldsvik.
- Utterström, G., 1957: *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del I och Del II.* Den Svenska arbetarklassens historia. Stockholm.
- Vainio-Korhonen, K., 2000: Handicrafts as Professions and Sources of Income in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Turku (Åbo): A Gender Viewpoint to Economic History. *Scandinavian Economic History Review* Vol. XLVIII, no.1, 2000.
- Valenze, D., 1995: *The first industrial woman.* Oxford.
- Villstrand, N.E., 1992: *Anpassning eller protest. Lokalsambället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679.* Åbo.
- Waldén, L., 1990: *Genom symaskinens nålsöga. Teknik och social förändringar i kvinnokultur och manskultur.* Linköping.
- Waldén, L., 1999: *Handarbetet – hatat och hyllat. Den vackra nyttan. Om hemslöjd i Sverige.* Södertälje.
- Wallin, I., 1935: *Västgötaknallar och västgötatyger. Fataburen.*
- Wangö, J., 1933: *Knäred i gången tid.* Halmstad
- Wangö, J., 1961: *Från sillfiske till betesplockare. Från borgar och byar. Händelser och livsöden.* Lund.
- Wangö, J., 1963: *Ordbok över Knäredsmålet.* Lund.
- Weber, M., 1976: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende soziologie 1.* Tübingen.
- Weibull, C.G., 1923: *Wallbergs fabriksaktiebolag 1823–1923.* Halmstad.
- Weibull, M., 1896: Ehrensward, C.A. & Retzius, A.M. Ur en brevväxling. I *Weibulls Skånska samlingar.* Serie 1893 III,2 Lund.
- Westman, A., 1927: Ur Halmstads näringsliv. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* s.17–74.
- Wiking-Faria, P., 1993: *Bondeliv. Lantbruket i Halland 1750–1990.* Varberg.
- Wiklund, S., 1990: *Textila material. Historik, teknik, egenskaper, användning.* Borås.
- Winberg, C., 1975: *Folkökning och proletarisering.* Göteborg.
- Winberg, C., 1985: *Grenverket. Studier rörande jord, släktkapssystem och ståndsprivilegier.* Stockholm.
- Wintzell, I., 1957: *Hallandsstickning. Fataburen 1957.*

- Wintzell, I., 1976: *Sticka mönster. Historiskt om stickning i Sverige*. Stockholm.
- Wintzell, I., 1988: Stickning i svenska landskap. *Levande textil STF:s årsbok* 1988.
- Wohlin, N., 1909: *Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900. Emigrationsutredningen. Bilaga IX*. Stockholm.
- Ydborn, L., 1984: *Befolkningstillväxt och jordbruk. Tre socknar i Halland 1780–1870*.
- Zell, M., 1994: *Industry in the countryside. Wealden society in the sixteenth century*. Cambridge.
- Åberg, A., 1951: *Snapphanar*. Stockholm.
- Ågren, M., 1991: *Swedish Peasants and Pre-Industrial Iron Production*. Arbetsrapport från det bergshistoriska seminariet i Sverdlovska 1991.
- Ågren, M., 1992: *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*. Uppsala.
- Ågren, M., (ed.) 1998. *Iron-making societies: early industrial development in Sweden and Russia 1600–1900*. Oxford.
- Åhman, S., 1983: *Pottaskebränning i Sverige och Danmark under 1600-talet*. Växjö.
- Ödman, A., 1996: Skånskt järn från malm till marknad. *Medeltida danskt järn*. Varberg.
- Österberg, E., 1986: Bönder och annat folk. Det äldre svenska agrarsamhällets i historiografisk belysning. *Historisk tidskrift* nr 3 1986
- Österberg, E., 1997: Den förmoderna kvinnan – variationer och tvetydigheter, i *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Stockholm.

Studia Historica Lundensia

- Birgitta Odén *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet.* 1955 (BHL 1) Diss.
- Åke Ljungfors *Bidrag till svensk diplomatik före 1350.* 1955 (US) Diss.
- Per Nyström *Stadsindustrins arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden.* 1955 (US) Diss.
- Göran Rystad *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten.* 1955 (BHL 2) Diss.
- Kjell-Gunnar Lundholm *Sten Sture den äldre och stormännen.* 1956 (BHL 3) Diss.
- Ola Lindquist *Jakob Gyllenborg och reduktionen.* 1956 (BHL 4) Diss.
- Åke Sällström *Bologna och Norden intill Avignonpåvedömet.* 1957 (BHL 5) Diss.
- Jörgen Weibull *Carl Johan och Norge 1810–1814.* 1957 (BHL 6) Diss.
- Lars-Arne Norborg *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida gods politik och ekonomiförvaltning.* 1958 (BHL 7) Diss.
- Allan Mohlin *Kristoffer II av enen maritimen Operationsplan.* 1965 (BHL 16) Diss.
- Sverker Oredsson *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägs politik fram till 1890.* 1969 (BHL 24) Diss.
- Sven Tägil *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig.* 1970 (LSIH 1)
- Sven Tägil *Probleme deutscher Zeitgeschichte.* 1970 (LSIH 2)
- Kerstin Malcus *Makt politik och länsrättslig förvaltning. Den regelrättsliga doktrinen i Sverige under 1560-talet.* 1971 (BHL 25) Diss.
- Eva Österberg *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter det nordiska sjuårskriget.* 1971 (BHL 26) Diss.
- Bengt Ankarloo *Trolldomsprocesserna i Sverige.* 1971 (US) Diss.
- Erik Sandstedt *Studier rörande Jöran Nordbergs Konung Carl XII:s historia.* 1972 (US) Diss.
- Lars-Olof Larsson *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640.* 1972 (BHL 27)
- Conny Blom *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna. Studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av Förbindelsedikten samt dessa krönikedelars plats i den medeltida rimkröniketraditionen.* 1972 (BHL 28) Diss.

- Steven Koblik *Sweden: The Neutral Victor. Sweden and the Western Powers 1917–1918*. 1972 (LSIH 3)
- Nordal Åkerman *On the Doctrine of Limited War*. 1973 (US) Diss.
- Hans Petersson *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag*. 1973 (US) Diss.
- Göran Wensheim *Studier kring freden i Nystad*. 1973 (BHL 29) Diss.
- Carl-Axel Gemzell *Organization, Conflict and Innovation. A study of German Naval Strategic Planning 1888–1940*. 1973 (LSIH 4)
- Lars Lundgren *Vattenförening. Debatten i Sverige 1890–1921*. 1974 (BHL 30) Diss.
- Sveinbjörn Raffisson *Studier i Landnamabok. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. 1974 (BHL 31) Diss.
- Göte Paulsson *Annales Suecici mediilaevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven*. 1974 (BHL 32) Diss.
- Bo Huldt *Sweden, the United Nations and Decolonization. A study of Swedish Participation in the Fourth Committee of the General Assembly, 1946–69*. 1974 (LSIH 5) Diss.
- Lars H. Niléhn *Nyhumanism och medborgarfostran. Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880*. 1975 (BHL 33) Diss.
- Agnes Wirén *Uppbrott från örtagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870*. 1975 (BHL 34) Diss.
- Roland Persson *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget. Studier rörande makten över krigsfinansieringen i det karolinska samhället 1700–1709*. 1975 (BHL 35) Diss.
- Erland Alexandersson *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772*. 1975 (BHL 36) Diss.
- Leokadia Posten *De polska emigranternas agentverksamhet i Sverige 1862–1863*. 1975 (BHL 37) Diss.
- Ulf Sjödel *Riksråd och kungliga råd. Rådskarriären 1602–1718*. 1975 (BHL 38)
- Birgitta Odén *Lauritz Weibull och forskarsamhället*. 1975 (BHL 39)
- Göran Rystad *Ambiguous Imperialism. American Foreign Policy and Domestic Politics at the turn of the Century*. 1975 (LSIH 6)
- Sven G. Trulsson *British and Swedish Policies and Strategies in the Baltic after the Peace of Tilsit in 1807*. 1976 (BHL 40) Diss.
- Eva Block *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968*. 1976 (BHL 41) Diss.
- Sven Rubensson *The Survival of Ethiopian Independence*. 1976 (LSIH 7) Diss.
- Rune Ivarsson *Jordförvärvslagen, socialdemokratien och bönderna. En studie över jordförvärvslagstiftningen i svensk politik 1945–1965*. 1977 (BHL 42) Diss.
- Eva Österberg *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. 1977 (BHL 43)
- Lars-Erik Nyman *Great Britain and Chinese Russian and Japanese Interests in Sinkiang 1918–1934*. 1977 (LSIH 8) Diss.

- Sven Tägil (coordinator) *Studying Boundary Conflicts. A Theoretical Framework*. 1977 (LSIH 9)
- Anita Diehl E. V. *Ramaswami Naicker-Periyar. A Study of the Influence of a Personality in Contemporary South India*. 1977 (LSIH 10) Diss.
- Gunnel Rikardsson *The Middle East Conflict in the Swedish Press. A Content Analysis of Three Daily Newspapers, 1948–1973*. 1978 (LSIH 11) Diss.
- Birgitta Eimer *Cavour and Swedish Politics*. 1978 (LSIH 12) Diss.
- Bo Blomkvist *International i miniatyr. Studier i skånskt arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter*. 1979 (BHL 44) Diss.
- Kim Salomon *Konflikt i Grønland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33*. 1980 (US) Diss.
- Lars Olsson *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet*. 1980 (US) Diss.
- Pau Puig i Scotoni *Att förstå revolutionen. En kritisk undersökning om historisk stabilitet och förändring*. 1980 (US) Diss.
- Jan Brunius *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600*. 1980 (BHL 45) Diss.
- Anna-Brita Lövgren *Handläggning och inflytande. Beredning föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envælde*. 1980 (BHL 46) Diss.
- Hans-Albin Larsson *Partireformationen från bondeförbund till centerparti*. 1980 (BHL 47) Diss.
- Kjell Emanuelsson *Den svensk-norska utrikesförvaltningen 1870–1905. Dess organisations och verksamhetsförändring*. 1980 (BHL 48) Diss.
- Eva Queckfeldt *Vietnam. Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963–1968*. 1981 (BHL 49) Diss.
- Ingvar Elmroth *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*. 1981 (BHL 50)
- Göran Rystad (ed.) *Congress and American Foreign Policy*. 1981 (LSIH 13)
- Reda Mowafi *Slavery, Slave Trade and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan, 1820–1882*. 1981 (LSIH 14) Diss.
- Joseph Zitomersky (ed.) *On Making Use of History*. 1982 (LSIH 15)
- Christer Olsson *Congress and the Executive: The Making of United States Foreign Policy 1933–1940*. 1982 (LSIH 16) Diss.
- Sten Skansjö *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. 1983 (US) Diss.
- Käthe Bååth *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*. 1983 (BHL 51) Diss.
- Imants Alksnis *Den marxistiska publicistiken i Lettland 1912–1914. En studie i effektiv propaganda*. 1983 (BHL 52) Diss.
- Christer Strahl *Nationalism & socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914*. 1983 (BHL 53) Diss.

- Lars Niléhn *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet*. 1983 (BHL 54)
- Anders Lindberg *Småstat mot stormakt. Beslutssystemet vid tillkomsten av 1911 års svensk-tyska handels- och sjöfartsstraktat*. 1983 (BHL 55) Diss.
- Carl Gustaf Stenkula *Gammal i Lund. Utvecklingstendenser inom kommunal kyrklig och enskild åldringsvård i Lund 1900–1918*. 1983 (BHL 56) Diss.
- Ingemar Norrlied *Demokrati, skatterättsvisa och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige*. 1983 (BHL 57) Diss.
- Bengt Nilsson *Handelspolitik och skärpt konkurrens. England och Sverige 1929–1939*. 1983 (BHL 58) Diss.
- Wilhelm Agrell & Bo Hultdt (eds.) *Clio Goes Spying. Eight Essays on the History of Intelligence*. 1983 (LSIH 17)
- Göran Rystad (ed.) *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. 1983 (LSIH 18)
- Terence Graham *The "Interests of Civilization"? Reaction in the United States Against the "Seizure" of the Panama Canal Zone 1903 – 1904*. 1983 (LSIH 19) Diss.
- Olof Åhlander *Staat, Wirtschaft und Handelspolitik. Schweden und Deutschland, 1918–1921*. 1983 (LSIH 20) Diss.
- Hans Sundström *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria*. 1984 (US) Diss.
- Kristian Gerner *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era: A Study in Precarious Security*. 1984 (LSIH 21) Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*. 1984 (LSIH 22)
- Wilhelm Agrell *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*. 1985 (US) Diss.
- Göran V. Johansson *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982*. 1985 (BHL 59) Diss.
- Bengt Sandin *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850*. 1986 (US) Diss.
- Christina Carlsson *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*. 1986 (US) Diss.
- Lars J. Larsson *Sören Norby och Östersjöpolicen 1523–1525*. 1986 (BHL 60) Diss.
- Ingemar Ottosson *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935–1936*. 1986 (BHL 61) Diss.
- Monica Braw *The Atomic Bomb Suppressed. American Censorship in Japan 1945–1949*. 1986 (LSIH 23) Diss.

- Marie Nordström *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i svenskt skolväsen 1866–1962*. 1987 (BHL 62) Diss.
- Hans-Olof Ericson *Vanmakt och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880–1909*. 1987 (US) Diss.
- Lars Edgren *Lärling gesäll mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*. 1987 (US) Diss.
- Klas-Göran Karlsson *Historieundervisning i klassisk ram. En didaktisk studie av historieämnets målfrågor i den ryska och sovjetiska skolan 1900–1940*. 1987 (US) Diss.
- Désirée Haraldsson *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling*. 1987 (BHL 63) Diss.
- Bernt Ralfnert *Kvinnoprästebatten i Sverige i perspektivet kyrka-stat*. 1988 (US) Diss.
- Karl Johan Krantz *Garnisonsstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kasertering*. 1988 (US) Diss.
- Rune Johansson *Small State in Boundary Conflict. Belgium and the Belgian-German Border 1914–1949*. 1988 (LSIH 24) Diss.
- Per Jonsson *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. 1989 (US) Diss.
- Stefan Håkansson *Konsulerna och exporten 1905–1921. Ett "Government failure"?* 1989 (BHL 64) Diss.
- Yvonne M. Werner *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfarts-traktat*. 1989 (BHL 65) Diss.
- Per Bolin-Hort *Work, Family and the State. Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780–1920*. 1989 (BHL 66) Diss.
- Rune Johansson & Hans-Åke Persson (ed) *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok*. 1989 (CESIC 1)
- Björn Fryklund & Tomas Peterson *Vi mot dom. Det dubbla främlingskapet i Sjöbo*. 1989 (CESIC 2)
- Thorleifur Fridriksson *Den Gyldne Flue. De skandinaviske socialdemokrati-ers relationer til den islandske arbejderbevægelse 1916–56. Internationalisme eller inblandning?* 1990 (US) Diss.
- Ingrid Millbourn *"Rätt till maklighet". Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885–1902*. 1990 (US) Diss.
- Ralf Rönningquist *Historia och Nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historiskt perspektiv*. 1990 (BHL 67) Diss.
- Göran Göransson *Virtus Militaris: Officersideal i Sverige 1560–1718*. 1990 (BHL 68) Diss.
- Göran Rystad (ed.) *The Uprooted. Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era*. 1990 (LSIH 25)

- Gunnar Alsmark & Paula Uddman *Att möta främlingar. Vision och vardag.* 1990 (CESIC 3)
- Göran Rystad (ed.) *Looking inward – Looking outward: Aspects of American Foreign Policy in an Age of Uncertainty.* 1990 (CESIC 4)
- Lars Berggren *Ängvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905.* 1991 (US) Diss.
- Birgitta Odén *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975.* 1991 (BHL 69)
- Tommie Sjöberg *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938–1947.* 1991 (LSIH 26) Diss.
- Kim Salomon *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Modern Postwar Era.* 1991 (LSIH 27)
- Eva Österberg *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History.* 1991 (LSIH 28)
- Kerstin Nyström (ed.) *Judarna i det svenska samhället. Identitet, integration etniska relationer.* 1991 (CESIC 5)
- Thomas Söderblom *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet.* 1992 (US) Diss.
- Mats Greiff *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär.* 1992 (US) Diss.
- Sverker Oredsson *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult.* 1992 (BHL 70)
- Göran Blomquist *Elfenbenstorn eller statskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schüick.* 1992 (BHL 71) Diss.
- Peter Aronsson *Bönder gör politik. Det lokala själstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850.* 1992 (BHL 72) Diss.
- Conny Blom *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664.* 1992 (BHL 73)
- Lars Edgren & Eva Österberg (red.) *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag.* 1992 (BHL 74)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers: Refugees and Cultural Confrontation in Sweden.* 1992 (CESIC 6)
- Anders Svensson *Ungrare i folkhemmet: svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga.* 1992 (CESIC 7) Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Konflikt och samarbete vid Persiska viken.* 1992 (CESIC 8)
- Karin Helmer *Arrendatorer och professorer. Lunds universitets jordegendomar under 325 år.* 1993 (BHL 75)
- Kerstin Sundberg *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar.* 1993 (BHL 76) Diss.

- Jan Samuelson *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*. 1993 (BHL 77) Diss.
- Dick Harrison *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy AD 568–774*. 1993 (LSIH 29) Diss.
- Cecilia Ruthström-Ruin *Beyond Europe. The Globalization of Refugee Aid*. 1993 (LSIH 30) Diss.
- Hans-Åke Persson *Retorik och realpolitik. Storbritannien och de fördrivna tyskarna efter andra världskriget*. 1993 (CESIC 9) Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Den problematiska etniciteten – nationalism, migration och samhällsomvandling*. 1993 (CESIC 10)
- Rudolf Thunander *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635–1699*. 1994 (US) Diss.
- Peter Billing (med Mikael Stigendal) *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen*. 1994 (US) Diss.
- Monika Edgren *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. 1994 (BHL 78) Diss.
- Ulla Rosén *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780/1880*. 1994 (BHL 79) Diss.
- Mikael af Malmborg *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–1959*. 1994 (BHL 80) Diss.
- Joseph Zitomersky *French Americans – Native Americans in Eighteenth Century French Colonial Louisiana. The Population Geography of the Illinois Indians, 1670–1760s. The Form and Function of French – Native Settlement Relations in the Eighteenth-Century Louisiana*. 1994 (LSIH 31) Diss.
- Kenneth Nyström (ed.) *Encounter with Strangers – The Nordic Experience*. 1994 (CESIC 11)
- David Edgerton, Björn Fryklund & Tomas Peterson “Until the Lamb of God Appears ...” *The 1991 Parliamentary Election: Sweden Chooses a New Political System*. 1994 (CESIC 12)
- Bo Bjurulf & Björn Fryklund (red.) *Det politiska missnöjets Sverige. Statsvetare och sociologer ser på valet 1991* 1994 (CESIC 13)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers – Aspects of the American Experience*. 1995 (CESIC 14)
- Hans Wallengren *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880–1925*. 1995 (US) Diss.
- Per Bauhn, Christer Lindberg & Svante Lundberg *Multiculturalism and Nationhood in Canada*. 1995 (CESIC 15)
- Rune Bokholm *Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionskedet 1900–1930*. 1995 (BHL 81) Diss.
- Lars I. Andersson *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. Skatterättvisa i och mellan kommuner*. 1995 (BHL 82) Diss.

- Bengt Åhsberg *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919–1931*. 1995 (BHL 83) Diss.
- Anders Olsson *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660*. 1995 (BHL 84) Diss.
- Marcos Cantero Carlomagno *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932–1936* 1995 (US) Diss.
- Ulf Bergman *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537–1914*. 1995 (BHL 85) Diss.
- Lennart Johansson *Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900–1922*. 1995 (BHL 86) Diss.
- Borhanedin A. Yassin *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers 1941–1947*. 1995 (LSIH 32) Diss.
- Göran Rystad (ed.) *Encountering Strangers. Responses and Consequences*. 1996 (CESIC 16)
- Hans Hägerdal *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen*. 1996 (BHL 87) Diss.
- Jasmine Aimaq *For Europe or Empire? French Colonial Ambitions and the European Army Plan*. 1996 (LSIH 33) Diss.
- Eva Helen Ulvros *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*. 1996 (US) Diss.
- Dick Harrison *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages*. 1996 (LSIH 34)
- Marie Lindstedt - Cronberg *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. 1997 (US) Diss.
- Hans-Åke Persson (ed.) *Encounter with Strangers. The European Experience*. 1997 (CESIC 17)
- Åke Sundell *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom trädgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936*. 1997 (BHL 88) Diss.
- Eric Carlsson *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*. 1998 (BHL 89) Diss.
- Yngve Tidman *Spräng Amalthea! Arbete, facklig kamp och strejkbryteri i nordvästeuropeiska hamnar 1870–1914*. 1998 (BHL 90) Diss.
- Magnus Persson *Great Britain, the United States, and the Security of the Middle East: The Formation of the Baghdad Pact*. 1998 (LSIH 35) Diss.
- Gunnar Dahl *Trade, Trust and Networks: Commercial Culture in Late Medieval Italy* 1998 (US) Diss.
- Thomas Sörensen *Det blänkande eländet. En bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*. 1998 (US) Diss.
- Magnus Perlestam *Den rotfäste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*. 1998 (US) Diss.

- Olle Larsson *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*. 1999 (US) Diss.
- Göran Rystad *Dream and Reality. The United States in Search of a Role in the Twentieth Century World*. 1999 (CESIC onummerad)
- Marion Leffler *Böcker, bildning, makt. Arbetare borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*. 1999 (BHL 91) Diss.
- Malin Lennartsson *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*. 1999 (BHL 92) Diss.
- Roddy Nilsson *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelseystemet under 1800-talet*. 1999 (BHL 93) Diss.
- Fabian Persson *Servants of Fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721*. 1999 (US) Diss.
- Mikael Ottosson *Sohlberg och surdegen: sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880* 1999 (US) Diss.
- Sanimir Resic *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience during the Vietnam War 1965–1973*. 1999 (US) Diss.
- Agneta Ljungh *Sedd, eller osedd? Kvinnskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995*. 1999 (US) Diss.
- Inger Hammar *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* 1999 (US) Diss.
- Mark Davies *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770–1865*. 2000 (US) Diss.
- Lars M Andersson *“En jude är en jude är en jude...”. Representationer av “juden” i svensk skämtpress omkring 1900–1930* 2000 (US) Diss.
- Sif Bokholm *En kvinnoröst i manssamhället. Agda Montelius 1850 1920* 2000 (US) Diss.
- Mats Hellstenius *Krigen som inte blev av: Sveriges fredliga officerskår vid 1800-talets mitt* 2000 (US) Diss.
- Irene Andersson *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* 2001 (US) Diss.
- Elisabeth Reuterswärd *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* 2001 (US) Diss.
- Anna Lindberg *Experience and Identity. A Historical Account of Cast, Class and Gender among the Cashew Workers of Kerala* 2001 (US) Diss.
- Per Göran Johansson *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870* 2001 (US) Diss.

I denna bok står den sydhalländska stickningsindustrins framväxt, utveckling och organisation i centrum. Under 1700- och 1800-talen fanns här en betydande produktion av bl.a. stickade tröjor, strumpor och vantar. Denna industriella produktion uppkom och utvecklades inom ramen för en godsstruktur. Verksamheten var organiserad som ett förlags-system. Stickningsindustrins tidiga framgångar berodde på den tidigmoderna statens stora beställningar av soldatstrumpor till den svenska armén.

Vad betydde stickningsindustrin för människornas försörjning i trakten? Hur omfattande var verksamheten? Hur såg stickningsindustrins kommersiella nätverk ut? Hur värderades kvinnornas tidigindustriella arbete? Vem efterfrågade de stickade varorna och hur gick distributionen till? Varför avindustrialiserades området i slutet av 1800-talet? Detta är några av de frågor som ställs i boken.

Internationellt sett har frågor rörande liknande tidigindustriell verksamhet väckt ett stort intresse och vållat en livlig debatt. Under senare år har intresset för detta ämne ökat även i Sverige. Föreliggande avhandling bör ses som ett inlägg i den pågående debatten.